

Tarihi Yaşatmak şehri Yaşatmak

BİLGİ şÖLENİ
BİLDİRİLER KİTABI

Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları

Tarihi Yaşatmak Şehri Yaşatmak

BİLGİ ŞÖLENİ
BİLDİRİLER KİTABI

Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kùltür Yayınları No: 201

Tarihi Yaşatmak Şehri Yaşatmak / Bildiriler Kitabı

Bu kitap KAYSERİ BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ'nin bir kùltür hizmetidir.
Eserin tüm hakları saklıdır. Yazılar ve görsel malzemeler izin alınmadan kullanılamaz.

Birinci Baskı	: Eylül 2024
ISBN	: 978-605-9117-86-9
Editör	: Mehmet Hüsrevoğlu
Yayın Koordinatörü	: Salih Özgöncü
Yayın Yürütme Kurulu	: Erkan Kùp : Mustafa Erdoğdu : Maide Olgun
Emeği Geçenler	: Rumeysa Ersözlü Mustafa Ergül Muhammed Karadurmuş Ayten Dikilitaş Sena Babur Tok
Tasarım	: Deniz Doğan

Baskı ve Cilt	: KARDEŞLER OFSET Yenidoğan Mah. Matbaacılar Sitesi 7. Blok No: 76 Kocasinan/KAYSERİ +90 352 331 61 00
----------------------	--

Adres	: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kùltür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı T.: +90 352 220 70 90
--------------	---

Tarihi Yaşatmak şehri Yaşatmak

BİLGİ şÖLENİ
BİLDİRİLER KİTABI

Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kùltür Yayınları
T A R İ H D İ Z İ S İ

İÇİNDEKİLER

Takdim.....	vii
Önsöz.....	ix
Girizgâh.....	xi
Giriş.....	xv
BİLDİRİLER	29
Zengiler Dönemi'nde Şam'da Kurulan Salihîyye Şehri'nin İslam Kültür Tarihindeki Yeri ve Önemi	31
<i>Prof. Dr. Mustafa Hizmetli</i>	
Kent ve İmar Üzerine Bir Portre: Sultan II. Abdülhamid	55
<i>Prof. Dr. Abdullah Şevki Duymaz</i>	
Yeniden İşlevlendirme Bağlamında Mekânın Yeniden Yorumlanması	67
<i>Doç. Dr. Yahya Aydın</i>	
Kültürel Mirasın Korunması ve Devamlılığında Bağlamsal Bir Yaklaşım	77
<i>Prof. Dr. Aynur Atmaca Can</i>	
Tarihi Vakaların Şehir Gelişimine Etkileri	89
<i>Doç. Dr. Mehmet Ali Karaman</i>	
Evrengez: Yeni Bir Kavramsallaştırma Önerisi	103
<i>Dr. Necdet Subaşı</i>	

Amasra'da Fethin Sembolü: Fâtih Câmii	117
<i>Mehmet Emin Yılmaz</i>	
<i>Hasan Fevzi Çüçen</i>	
<i>Zehra Aksoy</i>	
Sahabeler Şehri Diyarbakır Kent Dokusu ve Surlar	131
<i>Prof. Dr. Ali Boran</i>	
Kent Hayatında Dezavantajlı Bireyler ve Dezavantajlı Gruplar	161
<i>Prof. Dr. Ümit Akça</i>	
Suriçi İstanbul'da Tekkeler ve Günümüzdeki Durumları	175
<i>Dr. Mehmed Akif Köseoğlu</i>	
Mardin'de Bir Köşe Taşı, Şeyh Zarrar Camii	183
<i>Ali Kılıcı</i>	
Keykubadiye Sarayı	209
<i>Prof. Dr. Ali Baş</i>	
Kayseri Tarihi'nin Kaynakları	231
<i>Mehmet Çayırdağ</i>	
Eski Çağlardan Günümüze Kadar Kappadokya ve Kayseri'de Dinî İnançlar	237
<i>Halit Erkiletlioğlu</i>	
Kayserili Başkâtibzâdeler Âilesi ve Ahmet Emin Güven Beyefendi	263
<i>Prof. Dr. Atabey Kılıç</i>	
Amerikan Board'un Kayseri Teşkilatlanması	285
<i>Prof. Dr. Gülbadi Alan</i>	
GENEL DEĞERLENDİRME	313
Şehir Kime Emanet?	315
<i>Mahmut Bıyıklı</i>	
Tarihi Yaşatmak Şehri Yaşatmak	321
<i>Prof. Dr. Musa Kazım Arıcan</i>	
Fotoğraflar	325

TAKDİM

Kayseri, Malazgirt zaferinden hemen sonra İslam kimliği ile inşa olunmaya başlayan, Danişmend, Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı medeniyetinin şehir kimliğini bünyesinde taşıyan, Mimar Sinan'ı yetiştiren bir merkezdir.

Yönetici ecdadımız, halkının refahı için bulunduğu merkezde, imar hizmetlerini ibâdet olarak görmüş, uhrevi boyutları düşünerek hizmet etmiştir.

Cami merkezli semt inşasında, temizlik için önce hamam, eğitim için medrese, beslenme için imarethaneyi aynı alanda kurmuş, günlük yaşamı basitleştirmiş, az bir bedel ile tüm gereksinimler karşılanmıştır. Şehrimiz örnek gösterilecek olursa, dört merkezî mahallede, külliye diye tanımlayacağımız; okul, hamam, aşevi ve cami birlikteliği bu günlere kadar gelmiştir.

İslam medeniyetinde bu gibi yerleşik kadim alanlara şehir denilmiş, başka bir isme gerek duyulmamıştır. Bin yılı aşkın zaman diliminde değişime uğramadan kullanılan nadir kelime ve kavramlardan biri olmuştur.

Kayseri’de bin yıllık yapılarımız halen mevcudiyetini korumaktadır. Kale, cami, medrese ve hamam gibi ortak kullanım alanlarımızı koruma ve ihya görevi, şehrin emanetçisi olan bizlere tevdi edilmiş olup her türlü bakım ve onarımlarını üstlenmek, bu yapılara hizmet etmek, biz yöneticiler için onur kaynağı olmuştur.

Türkiye Yazarlar Birliğinin düzenlemiş olduğu “TARİHİ YAŞATMAK ŞEHİRİ YAŞATMAK” Bilgi Şöleni bize, tarih ve şehir birlikteliğinin kaçınılmaz olduğunu akademik olarak aktaracağı için ev sahipliği yapmaktan dolayı onur duydum. Bir yanımız imar olsa bile diğer yanımız kültüre hizmettir. Yayınlanacak olan bu eser, gelecek nesiller için miras hükmündedir. Bilgi şöleninde emeği geçen tüm kardeşlerime teşekkür ederim.

DR. MEMDUH BÜYÜKKILIÇ

KAYSERİ BÜYÜKŞEHİR BELEDİYE BAŞKANI

ÖNSÖZ

Türkiye Yazarlar Birliğinin ülke genelinde, “Şehir Tarihi” üzerine başlatmış olduğu Bilgi Şölenlerinin altıncısı, 11-12 Kasım 2022 tarihlerinde şehrimizde gerçekleşmiştir.

“Tarihi Yaşatmak Şehri Yaşatmak” üst başlığı altında; şehir kültürü, şehre ait tarihî eserlerin restorasyonu, tarihin şehirde yaşatılması, şehir imajı ve ihyası konularında yaklaşık yirmi beş kişilik bilim adamı, akademisyen, yerel yöneticiler, şehir tarihi uzmanları ve araştırmacı yazarlar bildirilerini sunmuşlardır. Kayseri Büyükşehir Belediyesi ve TYB Kayseri Şubesinin iş birliği ile yapılan Bilgi Şöleni, şehrimizde teveccüh ile karşılanmıştır.

Bu vesileyle Şeref Başkanımız D. Mehmed Doğan, Genel Başkanımız Prof. Dr. Musa Kazım Arıcan ve TYB Genel Merkez ekibine, özellikle Kayseri Büyükşehir Belediye Başkanımız Dr. Memduh Büyükkılıç beyefendiye, bu faaliyetin mutfak kısmında olup emeklerini esirgemeyen yönetim kurulu üyesi arkadaşlarıma şükranlarımı arz ederim.

MEHMET HÜSREVOĞLU
TÜRKİYE YAZARLAR BİRLİĞİ
KAYSERİ ŞUBE BAŞKANI

GİRİZGÂH

Medeniyet kelimesi İslam devletinin merkezi olan Medine şehrinin adından türetilmiştir. Hz. Muhammed (AS) Mekke'den Yesrib şehrine hicret etmesinden sonra devlet merkezi olmuş, Medine adını almıştır. İslamın medeniyet anlayışı bu şehirde ortaya çıkmış, insanlık için örnek hayat tarzı onun ismiyle bütünleşmiştir. Genellikle tarih boyunca medeniyet, şehir ve şehirlilik etrafında değerlendirilmiş, medeniyetimizin kökleri, temeli çoğunlukla şehirlerde aranmıştır. İslam medeniyeti kadim şehirlerde yaşamış, Mekke ve Medine'den başlayarak, Bağdat, Şam, İstanbul gibi sembol şehirlerle temsil edilmiştir.

Bir ülkenin sahip olduğu medeniyeti şehirlerinin gelişmesinden anlamak mümkündür. Medeniyetin bulunduğu yer manasını taşıyan şehirlerin en güzel örneklerini Anadolu görebiliriz. Anadolu'ya gelen Türkler tarih boyu antik devirleri yaşadığı ve son devrede Hristiyanlığın ağır bastığı bir coğrafyayı yeni bir vatan haline getirdiler. İslamiyete giren Türkler bu medeniyeti benimsediler. Selçuklu ve Osmanlı devirlerinde yeni bir devlet sistemi olarak uyguladılar. Selçuklular ve Osmanlılar fethedikleri yerlerdeki mevcut mimari yapılardan azami derecede faydalanmışlardır. Şehirleri imar ederken orada buldukları eski yapıları yok etmeden, yıkip dökmeden, yeni yaptıklarıyla birlikte değerlendirerek şehirlere kendilerine has bir karakter verdiler. Böylece Edirne'den Van'a, İstanbul'dan Bosna'ya uzanan alandaki tarihî şehirlere yerleşerek Türk-İslam medeniyetinin damgasını vurdular. Bunların yanında elverişli yerlere yeni şehirler kurmuşlardır.

İslamî hükümlerin uygulanmaya çalışıldığı Selçuklu ve Osmanlı devirlerinde Türk-İslam geleneği gereğince, devlet öncelikle hâkim olduğu ülkeyi kontrol eder, Müslüman tebaa ile birlikte, idare ettiği çeşitli dinlere mensup tebaasının da huzurunu sağlar. Bu dönemde ülkede adalet her dinden vatandaşlara eşit olarak uygulanmış, hizmette vatandaşlar arasında bir ayırım yapılmamaya çalışılmıştır. Devletin devamı için gösterilen çaba, ülkenin her insanını halinden memnun kişiler olarak yaşatılması için de gösterilmiştir.

Medeniyetimizin diğerk bir önemli yönü unutulana vakıf sistemidir. Müslüman Türklerin vakıf sistemi ile coğrafyaya vurdukları mührün en güzel örneğı Osmanlı coğrafyasında görölür. Ülkemiz ve elimizden çıkan vatan topraklarının vakıf yoluyla vatan haline getirilmiş olduğunu söylesek mübalağa etmiş olmayız. Bu toprakların imarı, halkın çeşitli ihtiyaçları vakıf yoluyla karşılanmıştır. Hayırseverler tarafından kurulan vakıflarla toplumun sağlık, eğitim kültürel ve dini alanlardaki hizmetleri ücretsiz olarak yapılmıştır. Bu sırada dünyanın en güzel mimari şaheserleri meydana getirilip, insanların kullanmasına vakfedilmiştir.

Bu medeniyette ölüm ve hayat birbirinden ayrılmamış, insanlar ölüleriyle birlikte yaşamışlardır. Selçuklu ve Osmanlı şehirciliğinde mahalle aralarında yer alan cami medrese ve tekke gibi vakıf yapıların bir kenarında, bu hayratı yaptıran veya hizmet eden görevlilerin mezarları yer almıştır. Böylece onların hatırası vefatlarından sonra hayatlarında bulunduğı yerde yaşatılmıştır. Diğerk taraftan da halkın ölümden ibret alınması sağlanmıştır.

Medeniyetimizin şehirlerde yaşatılmasının yanında, ülkenin dağı taşı da boş bırakılmamış, ihtiyaç olan yerlere külliyeler, hanlar, çeşmeler, köprüler, tekke ve zaviyeler yapılarak imar edilmiştir. Bu yapıların çevresinde sonradan köyler ve şehirler oluşmuştur.

Genellikle günlük hayatın rüzgârına kapılan milletimizin pek çok ferdi, sahip olduğumuz medeniyetin yüceliğini önemsemez hale gelmiş, tarihine ve yaşadığı şehrin maddi ve manevi değerlerine yabancılaşmıştır. Bunun sebeplerinden biri zihin bulanıklığıdır. Mesela dinî ve millî değerleri savunan bir kişi, insanlığın zirvesine çıkmış Osmanlı'nın Balkanlar'ı mimari eserlerle donattığı halde, Anadoluyu imar etmediğini söyleyebilmektedir. Bu hâlin sorumlusu aydınlar ve ilim erbabıdır. Bu amaçla daha çok çalışmaya ihtiyaç vardır. Kitaplar yazılmalı, paneller, bilgi şölenleri yapılarak milletimizin kafa karışıklığı giderilmelidir.

Antik çağlara kadar inen zengin bir tarihe sahip Kayseri şehri, her dönem Orta Anadolu'nun önemli bir kültür ve ticaret merkezi olmuştur. Anadolu'nun ilk yazılı belgeleri Kayseri'de bulunmuştur. Asurlu tüccarların MÖ 2000 yılı başlarında Kayseri yakınlarındaki Kültepe'de kurdukları ticari merkezin adı Kaniş Karumu'dur. Asurlu tüccarlar Kaniş Karum'undan çevrede kurdukları diğerk ticari kolonileri de yönetmişlerdir. Daha sonra Boğazköy (Çorum Boğazkale), Alişar (Yozgat) ve Şapinova

(Çorum Ortaköy) gibi merkezlerde yapılan kazılarda ele geçen çivi yazılı tabletlerle bu dönemin tarihi yazılmıştır.

Daha sonra gelen Hitit, Frig Roma ve Bizans devirlerinde Kayseri şehri hep varlığını sürdürmüştür. Anadolu'yu baştanbaşa geçen Kral Yolu ve İpek Yolu gibi tarihi ticaret yolları da Kayseri üzerinden doğu ve batıya uzanmıştır. Bu konunun önemli bir göstergesi Kayseri yakınlarında kurulan Yabanlu Pazarı'dır. Asurlular devrinde gördüğümüz ticari gelenek Selçuklu devrinde de sürdürülmüştür. Yabanlu Pazarı'nda kurulan panayır bu devirde de Kayseri'nin milletlerarası bir ticari merkez olduğunu göstermektedir.

Erciyes Dağı'nın eteklerinde düz bir alanda yer alan Kayseri Anadolu'daki Türk İslâm varlığının en güzel temsil edildiği şehirlerden biridir. Milletimizin kaderine yön veren Türk tarihinin pek çok önemli olayı burada geçmiştir. Kayseri'de bulunan çok sayıdaki türbe, zengin tarihin kahramanlarının isimlerini günümüze kadar taşıyan mimari belgelerdir. Kayseri şehri, Selçuklu devrinde yapılmış olan, çok sayıda abidevi ölçülerdeki vakıf yapılarla imar edilmiştir. Anadolu Selçuklu devri hayırseverlerinin burada yaptırdıkları dinî ve sosyal yapıları günümüze kadar gelmiştir.

Kayseri, Selçukluların Konya'dan sonra önem verdikleri ikinci merkez şehirleri olduğunu etkinliğimizde ele alınan, Kayseri Selçuklu Keykubadiye Sarayı ile diğer köşkleri de göstermektedir. Daha önce varlıkları pek fazla bilinmeyen Kayseri'nin sarayları günümüzde yapılan kazı ve araştırmalarla oldukça belirgin hale gelmiştir. Kayserideki Selçuklu eserleri şehrin dinî, ticarî ve kültürel bir merkez olduğunu gösterir. Selçuklu ve Osmanlı devri Kayseri medreselerinde önemli ilim adamları yetişmiş, kıymetli eserler yazılmıştır. Şehir bu devirde imar hizmetlerine o kadar doymuş olmalı ki Osmanlı devrinde yeni yapıya ihtiyaç kalmadığından sınırlı sayıda cami, medrese ve türbe gibi yapılar yapılmıştır. Kayseri şehri önemini Osmanlı devrinde de sürdürmüş, Cumhuriyet devrine kadar bulunduğu bölgenin merkezi olarak kalmıştır.

Tarihi Yaşatmak Şehri Yaşatmak Bilgi Şöleni, Türkiye Yazarlar Birliğince ilk defa 2018 yılında merhum Prof. Dr. Hakkı Acun'un aziz hatırasına Kastamonu'da gerçekleştirilmişti. Bilgi şöleninin ikincisi bu defa Kayseri Büyükşehir Belediyesinin ev sahipliğinde tarihi Kayseri şehrinde yapıldı. Bu şölenin burada yapılmış olması Kayseri şehrine çok yakışmıştır.

Türkiye Yazarlar Birliği Kayseri Büyükşehir Belediyesi ev sahipliğinde, 11-13 Kasım 2022 tarihlerinde Kayseri’de yapılan Tarihi Yaşatmak Şehri Yaşatmak Bilgi Şöleni’nde, konular iki ana bölüm halinde sunulmuştur. İlk günde tarihi şehirlerin çeşitli yönleri üzerine Türkiye’nin çeşitli üniversitelerine ve kuruluşlarına mensup araştırmacılar tarafından önemli ve renkli bildirilere yer verilmiştir. Şölenin ikinci gününde Kayseri şehri tarihinin ilk çağlardan günümüze kadar uzanan sayfaları, çoğunluğu Kayserili araştırmacılar sunmuşlardır. Kayseri’nin arkeolojisi, tarihi ve kültürü hakkında geniş, faydalı bilgiler yazılı hale getirilmiştir.

Bildiri sunan ilim adamlarımızın tamamına çalışmaları ve şölenimizi onurlandırmaları sebebiyle sonsuz teşekkürler.

Bu bilgi şöleninde ev sahibi Kayseri Büyükşehir Belediye Başkanı Dr. Memduh Büyükkılıç’ın şahsında Büyükşehir Belediyesine, şölenin düzenlenmesi ve gerçekleşmesinde emeği geçen Başkan Mehmet Hüsrevoğlu’nun şahsında Türkiye Yazarlar Birliği Kayseri Şubesi Yönetim Kurulu Üyelerine, Türkiye Yazarlar Birliği Şeref Başkanı D. Mehmet Doğan’a, Türkiye Yazarlar Birliği Başkanı ve Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Musa Kazım Arıcan’a ve şölenin başından sonuna kadar yardımcı olan Türkiye Yazarlar Birliği Yönetim Kurulu üyesi arkadaşlarıma teşekkür ederim.

ALİ KILCI

GİRİŞ

“Tarihi yaşatmak, şehri yaşatmak” başlıklı bir faaliyet yapılmak istendiğinde ilk akla gelen şehirlerden biri Kayseri olmalıdır. Şehrin tarihi geçmişi ve bu geçmişten kalan izler bizi kolaylıkla bu fikre götürür. Fakat bizim için aynı ölçüde mühim bir saik daha vardır: Kayseri’nin Mimar Koca Sinan’ın memleketi olması. Mimarlık tarihi açısından Erciyes gibi yüce bir şahsiyetten söz ediyoruz. “Tarihi yaşatmak, şehri yaşatmak” bilgi şölenimizi bu büyük mimarlık dehasının aziz hatırasına adıyoruz.

“Tarihi yaşatmak, şehri yaşatmak” son zamanlarda yaptığımız şehir ve medeniyet merkezli faaliyetlerden. Daha yakın zamanda Elaziz’de Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi’nin 6.sını icra ettik. “Şehir Kültürü Kültürlü Şehir” yine bu zeminde yaptığımız faaliyetlerden bir diğeridir. “Tarihi yaşatmak, şehri yaşatmak” bilgi şölenlerimizin ilkinin 2018’de Türk Dünyası Kültür Başkenti olan Kastamonu’da yapmıştık. Araya o menhus salgın girdi, ikincisini 4 yıl sonra Kayseri’de yapıyoruz. Böylece gelenekli faaliyetlerimiz arasına “Tarihi yaşatmak, şehri yaşatmak” da girmiş oluyor.

İki gün boyunca burada mimariden ve şehirden konuşacağız, insanlığın tarihi şehirlerde yazıldı; bu demektir ki tarihten konuşacağız. Şehirden konuşmak medeniyetten konuşmaktır, kültürden konuşmaktır. İnsanoğlu şehirler kurdu ve dünyayı böylece şekillendirdi...

“Şehir kurmak” denilince, İstanbul Fatih’ni, Sultan Mehmed’i anmamak olmaz. Dünya tarihinde eşi benzeri olmayan o bilge hükümdar ne diyor bakın:

Hüner bir şehir bünyâd etmektir

Reaya kalbini abâd etmektir

Hüner bir şehir kurmaktır, böylece halkın kalbini yapmaktır!

Daha netleştirelim: Halkın kalbini kazanacak bir şehir kurmak gerekir! Fatih'in en imarçı Osmanlı hükümdarlarından biri olduğundan şüphe yok. İstanbul'un fethinden sonra Müslüman İstanbul'un da kurucusu olmuştur. Fatih Külliyesi başlı başına muazzam bir şehir merkezi olarak tasarlanmıştır. Cami merkezli külliye de en geniş alan eğitim ve öğretime ayrılmıştır. 16 adet medrese yanında darüşşifa, tabhane, imaret, kütüphane, hamam ve çarşı... İstanbul'a Anadolu'nun muhtelif yerlerinden göçürülen halk şehirde böylece yeni bir hayatın inşasını sağlamıştır. Fatih, İstanbul'da ilmin merkezini kurduğu gibi, ticaretin merkezini de kurmuştur. Kapalı çarşı ve bedesten işte o merkezin bugüne gelen yapılarıdır. Yönetim merkezi olarak Topkapı Sarayı yine onun eseri olarak kurulmaya başlanmıştır.

Bazıları güzel sözler söyler, bazıları güzel şeyler yapar. Fatih Sultan Mehmed güzel şeyler söylemekle kalmamış, yapmıştır!

Şehir yapmak hem de güzelini yapmak!

Şu hadis her türlü sanat ehli için yol göstericidir: Allah güzeldir, güzeli sever... Bu sebeple insanın güzeli arayışı varlık sebebidir. İnsan yaratılışın güzelliğini müşahade eder ve bu güzele/güzelliğe ulaşmak ister. Bu insanın mutlaka, mükemmeli arayışındır. Sanatın esası bir hissin, hayâlin güzel şekilde ve ustalıkla, maharetle tesirli bir biçimde ifade edilmesidir. Bu çeşitli şekillerde icra edilir. Sese ve söze dayanan sanatlar yanında maddî malzemeyi kullanarak icra edilen sanatlar da vardır.

Güzelliğe erişmek insana Allah'ın ihsanıdır, bağışıdır. Var olmak, yaşamak için yapmak ve sürdürmektir. Bu insanın şükrünün ifadesidir. İnsanın yapıcılığı mimari şeklinde tecessüm eder. Şehirler mimarlığın ete kemiğe büründüğü mekânlardır. Mimari, bir yapıyı sanat ve teknik bakımdan kullanışlı ve güzel şekilde inşa etme sanatıdır, bu itibarla mimari insanın hayatı idraki ile yakından ilgilidir. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın "Cedlerimiz, inşa etmiyorlar, ibâdet ediyorlardı. Maddeye geçmesini ısrarla istedikleri bir ruh ve imanları vardı. Taş, ellerinde canlanıyor, bir ruh parçası kesiliyordu..." sözü tam da bu halin ifadesidir.

İnsan eseridir, eserindedir. Bizim yapıcılığımız helak edilen Ad kavminin hükümdarı Şeddad gibi mimariyi güç gösterisine dönüştürmemek, sadelik, kullanışlılık, faydalılık ve güzellik ilkeleri üzerine bina etmek esasına dayanır. Yapıcılığımızın

yüzyıllar boyunca tecellisi bu çerçevede olmuştur. Ne zaman ki idrakimiz körelmiş, işte o zaman yapıcılığımız da esasını, özünü kaybetmiştir.

Barınma mekânlarının bir uç örnek olan ve yönetim merkezi fonksiyonları da taşıyan saraylar hariç kullanışlı, sade, tabii malzeme ile inşası esas olmuştur. Asıl kalıcı ve abidevi mimari eserler ibadete, maarife, sağlığa mahsus olanlarla, iktisadî hayatın icabı olan kervansaray, han, bedesten gibi yapılardır. Bunlara beşerin kalıcı olmak, ebedileşmek ihtirasının eserleri olan ölüm mimarisini eklemek lâzımdır. Necip Fâzıl, “Ehramlarda zamana mukavemet mimarisi okunur” diyor. İşte insanlığın tarihini bu kalıcı eserler üzerinden, medeniyet tarihi olarak okuyabiliriz.

Kayseri tarihi geçmişiyle, medeniyet tarihimizi okuyabileceğimiz şehirlerden biridir. Fakat ne yazık ki, bilhassa yakın dönem, Osmanlı medeniyet mirasını şehirlerimizde yeterince muhafaza edemedik. Zihnimize vurulan prangalar, cumhuriyetin ilk dönemindeki keskin Osmanlı düşmanlığı bu sonuçta müessir oldu. Bu konudaki zihni birikimimiz de kesintiye uğradı. Bu dilimize ve kültürel varlığımıza müdahalelerin bir sonucudur.

“Şehir” bizim medeniyetimizin kelimesidir. Yüzyıllar boyunca şehirler kurduk ve yaşattık. Fethettiğimiz şehirleri harabeye çevirmedik, belli başlı mimari mirasını muhafaza ettik. “Şehir”le “medeniyet” kelimesi arasında bir yakınlık, bir müşabehet, bir iç içelik var. Farsça “şehir” yerine arapça “medine”yi koyarsak bu yakınlık için şahit, delil, isbat aramaya gerek kalmaz.

Medeniyet “medine”de yani şehirde teşekkül eder...

Son zamanlarda bize dayatılan bir kelime daha var: Kent. Bu kelime ne “şehir”in yerini tutar, ne de “medine”nin. Üstelik iddia edildiği gibi Türkçe de değildir. Soğdcadır; farsça üzerinden dilimize geçmiştir. Yakın zamana kadar Türkiye Türkçesinde ve halen Azerbaycan lehçesinde köy karşılığı olarak kullanılır. Köylü-kentli denilince “köylü-şehirli” denilmiş olmaz. Dilde eski ve yeni kullanılan iki eş anlamlı kelime ard arda getirilmiş olur. Tıpkı yazık-günah gibi.

“Kent” zihnimize nasıl oynandığını gösteren kelimelerden biridir. Bin yıllık yerleşik kelimemiz “şehir”di, şehrin zihin dünyamızdaki yeri muhkemdi, bizim medeniyetimizin kelimesi idi.

Biz şehir kelimesini benimseyene kadar “balık” kelimesini kullanmışız, eski türkçede “ordu” ve “ulus” kelimeleri de var. Balık, balçık aynı kökten geliyor. Orta Asya’da, Türkistan’da taş kıt olduğu için, kaleler çamurdan, kerpiçten yapılıyor. Muhtemelen ondan böyle demişiz. Ordu, karargâh... Göçebe bir topluluk olduğumuz için ancak ordu olduğumuzda, yani karargâh kurduğumuzda sabitleşmişiz. Arapça “Medine” kelimesi din dünyamıza ait bir yer adı olduğundan, Farsça şehir kelimesini benimsemişiz.

Medeniyet yerleşiklik, şehirliliktir. Dilimizi medeniyet dili olmaktan çıkarmak için “şehir” kelimesini silmek istediler. 1935’te Türkçeden Osmanlıcaya Karşılıklar Kılavuzu’nda “kent”in karşılığı verilirken “kasaba” yazdılar. Yani doğrudan kend/kent’e “şehir” diyemediler. Kend’in Soğdca’dan Farsçaya ve Uygur Türkçesine geçtiği anlaşılıyor. 19. yüzyılın meşhur lügatçisi Mütercim Asım’ın Kamus Tercümesi’nde “kend” için “Türkîde karye denir” diyor. Karye, yani “köy”!

Divanü Lügati’t-Türk’de, “kend”in şehir, kasaba, kale mânaları olduğu, fakat Oğuzlarca ve onlara uyanlarca köye “kend” denildiği belirtilmektedir. TDK sözlüğünde Kent’e 1945’te “şehir, kasaba” denildi. Yani birinci hamlede kasaba denilmişti, ikinci hamlede şehre terfi ettirildi; kasaba da ihmal edilmedi. Üçüncü hamle, Sözlük’ün 2. baskısında, 1955’te yapıldı. Kent’in karşısında sadece “şehir” yazıldı. Bu baskıda olduğu gibi, 3. baskıda da (1959) henüz “kent”ten türetilmiş hiçbir kelime yoktu.

7. baskıda (1983) ise artık, “şehir”den “kent”e atıfta bulunuluyor ve açıklama “kent”te yapılıyor. Yeni türetilmiş kentçi, kentçilik, kentlerarası, kentleşme, kentli, kentsel, kentsoylu kelimeleri sözlüğe ithal ediliyor. 11. baskıda, yani 2011’de, türetmelerde artış sürüyor: Kentlilik, kentsellik, kenttaş ve kenttaşlık gibi yeni uydurmalarla sözlük acayip “zenginleştiriliyor...”

“Kent”i ayakta tutan, “başkent” kelimesidir diyebiliriz. Ankara “başkent” yapıldığında kullanılan tâbir “makarrı-ı idare”dir. Yani, idare merkezi... Saltanat ilga edildiğinden o sıralar “payitaht/taht şehri” denilemezdi. Bir süre başşehir (Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu, 1935, Türkçe Sözlük 1945) denildi. Türkçe Sözlük’ün 2. baskısında (1955) ilk defa “başkent” kullanıldı. Muhtemelen başkent “başşehir”den bir hece kısa olduğundan ve telaffuz kolaylığından daha fazla revaç buldu...

Kent “köy”ken 1930’larda kasabalaştırılmış, 1960’lardan sonra şehirleşme aşamasında! Doğumuzda ise hâlâ köy...

Batı türkçesinin bir kolu Azerbaycan Türkçesi. “Azerbaycan dili”nin 4 ciltlik “izahlı lügati”nde (2006) kend (kənd, “ə” e ile a arası bir ses, kapalı e) şöyle tarif ediliyor: “Ahalisi esasen kend tasarrüfatı ile meşgul olan yaşayış mıntıkası: Büyük kend, küçük kend.” Türkiye’de de tanınan ünlü şair Bahtiyar Vahabzade’den bir beyitle örneklemişler tarifi: Yeddi kend üç şehir görürem ancak/Bu dağın başında bir bakışla ben. Hatta “şehirle kend arasındaki zıddiyeti aradan kaldırmak”tan da söz ediliyor. “Kend tasarrüfatı”, yani “kendde yapılan işler”in açıklaması, bu yerleşimin köy olduğunu apaçık ortaya koyuyor: “Halk tasarrüfatının ekinçilik (tarım), hayvandarlık (hayvancılık) ve meşçiliği (ormancılık) ihata eden sahası.”

Okumaya devam edelim: “Kend salmak: Yaşayış yeri düzeltmek, yeni kend bina etmek. Bir sıra Türk dillerinde mürekkep kend, gasaba vs. yaşayış mıntıkları adlarının ikinci terkip hissesi mesela hacıkend, daşkend, yarkend, kasımkend, konakkend.”

Sözlükde “kend”le yapılan kelimeler de var: Kendarası, köyler arası demek. Kendaşırı: Kendleri geçerek. Kendbekend: Bir kenden o biri kende. Kendcik: Küçük (küçük) kend. Kendçi: Kendli. Kendçilik: Kendlilik. Kendistan: Kend yeri. Kendistanlı: Kendli. Kend kesek: Kend ve ona bitişik yer...

Kendli’nin köylü, kendliliğin köylülük demek olduğunu bu Lügat’te tereddüte mahal bırakmayacak şekilde görebiliyoruz. Köy kelimesinin sözlükteki açıklaması bunu pekiştiriyor: Köy: Kend.

19. asır sonunda Ahmed Vefik Paşa “kend”i şöyle açıklıyor: “Faris-i kadimden ta’ribi kand, cend.” Vefik Paşa “eski farsçadan arapçalaştırılmış” olduğunu belirtiyor ve Ahsıkend, Semerkand, Taşkend, Hokand (TDK’nin yayınladığı Latin harfli bas-kıda “Havkand” olarak aktarılmış), Hocend, Yarkend örneklerini veriyor. (Lehçe-i Osmanî, tab’ı cedit 1307/1890)

Hüseyin Kâzım Kadri’nin Türk lehçeleri sözlüğü mahiyetindeki Türk Lügati’nde “garp” yani batı Türkçesi ile ilgili bir açıklama yok. Azeri lehçesindeki manası, kelimenin farsçadan geçtiği belirtilerek veriliyor: Köy, karye!

Kent’in Uygur türkçesinde şehir karşılığı kullanıldığını DLT’den aktarmıştık. Peki, bugün durum ne? Hazırki Zaman Uygur Tilinin İzahlı Lügati’ne bakalım (Şincan Halk Neşriyatı, 2011): “1.Malûm hususiyetleri bilen şehir hem de kışlaklardan perklenip

turduğan ehali yaşaydagan cay. 2. Dehkânlar toplaşub olturaklaşkan yezadan kiçik mamuri barlık.”

Açıklanmadan önce kelimenin köne/köhne “eskimiş” olduğu belirtiliyor. 1. Bazı özellikler açısından şehir ve kışlaklardan farklı olan, halkın bir arada yaşadığı yer. 2. Çiftçilerin bir arada yaşadığı kasabadan küçük yerleşim birimi...

Kışlak/kışla kelimesinin Türkistan coğrafyasında, kış geçirilen yer, köy mânasına geldiğini de hatırlatalım.

Uygur ülkesinde hâlâ “Yarkend” var...16 asırda Yarkend Hanlığı’nın merkezi. Şimdi ise Kaşgar vilayetine bağlı bir nahiye, yani bucak. Yarkend’in Kaşgar’dan sonra ikinci büyük şehir olduğu söyleniyor. Fakat farklı bir “şehir”le karşı karşıyayız: Yarkend, Taklamakan çölünün batı ucunda, birbirinden hayli uzak mahallerden meydana gelen bir vaha şehirmiş...

Ezcümle: Medeniyetimizin kelimesi şehirdir. Yûnus Emre asırlar ötesinden “Kasdum budur şehre girem feryad ü figan koparam” diyor. Bazen hece uzatılarak “şâr” denildiği oluyor. “Bu dünyanın meseli bir ulu şâra benzer.” Hacı Bayram Veli de “Nâgehan ol şâra vardım” diyor...

Şehir varken kent demek, bin yıllık medeniyet birikimini inkâr etmek demek! Türkçe açısından asla gerçek bir izahı olmayan, sadece Uygurları çağrıştırdığı söylenen uydurma “uygarlık” kelimesinin, şehir-medeniyet ilişkisini kavramamızı imkânsız kıldığını belirtmeden geçemeyeceğim.

Medeniyetler şehirlerde teşekkül etti, medeniyetler şehirlerle anıldı. Tarih boyunca medeniyet merkezi olan şehirlerden her birinin adı anıldığında, tarihin, insanlık maceramızın muhtelif safhaları hatırlanmış olur.

Her bir kelime, her bir isim tarihin derinliklerinden bugüne nice manalar taşır. Nice efsaneler, nice hakikatler anlatır. Yaşananların, yaşanmakta olanların zihnimizdeki aksi insan olarak varlığımızın en yüksekte en alçağa gel-gitleridir.

“Tarihi Yaşatmak Şehri Yaşatmak” bahsi, elbette “restorasyon” kavramını öne çıkarıyor. Latince kökenli bu kelimenin Türkçesi var mı? “Onarım” veya “tamirat”

diyebilirdik mesela. Restorasyona bunları aşan bir anlam izafe ettik. Fransızcadan Türkçeye, İngilizceden Türkçeye eski sözlüklerimize baktım, “eski haline koyma, tamir, tecdid (yenileme), termim, ıslah, ihya” karşılıklarına rastladım. “Termim”de tamir yanında “iyileştirme” anlamı da var. Bir de restitüsyon kelimesi var, konumuzla ilgili. Bu kelime de “iade, irca, istirdat olarak” karşılanıyor.

Son yıllarda ülkemizin neredeyse her köşesinde daha önce benzeri görülmemiş bir restorasyon hareketliliği var. Türkiye’nin her tarafında tarihî yapılar ayağa kaldırılıyor, onarılıyor; tekrar kullanılabilir hâle getiriliyor. Bu yaygın onarım faaliyeti şehirlerimizin görünür yüzünü de etkiliyor. Tarih sureta canlanıyor.

Bu gözle görülür inşaa faaliyeti sonucunda yenilenmiş binalara mı sahip oluyoruz, yoksa tarihî yapının muhtevasına uygun, en azından saygılı, bir onarım mı yapıyoruz?

Türkiye’de modern anlamda restorasyon amaçlı faaliyetler yeni değil, en az yüz yıllık geçmişî var. Geçmişte ata yadigârı büyük ve çok bilinen eserleri ayakta tutmak için gösterilen çabalar günümüzde daha geniş bir çerçeve içinde ele alınıyor.

Yahya Kemal, 1921’de Payitaht Gazetesi’nde yayınlanan “Kör Kazma” başlıklı yazısında hem tarihî eserleri nasıl tahrip ettiğimizden yakınıyor, hem de 1. Dünya Harbi sırasında Türkiye’ye gelen Zürher isimli bir mimarın Rumeli Hisarı’nın restorasyonu, “tekrar abadan etme” diyor Yahya Kemal, konusundaki görüşlerini aktarıyor. Zürher Hisarı düzeltmek değil, ancak takviye etmek suretiyle ihya edebileceğini söylemiş. Hisar içindeki büyük sofalı kâr-ı kadim (eski tarz) evi tekrar kurmayı düşünmüş. Yahya Kemal, eğer bu iş bizim mimarlardan birine havale edilse idi, eseri cilâlar, zamanın bu taşlara sinmiş ruhunu yok ederek yepyeni bir hale koyarlardı, diyor. Nitekim daha sonra öyle yapılmış, Hisar’ın içindeki güzelim evler de yıkılmıştır. Yahya Kemal “cedlerimizden kalan binaları koruyabilirsek, çok kâfi bir medeniyet gayreti göstermiş oluruz” diyor.

Bu “medeniyet gayreti”nin neresindeyiz? Rumeli Hisarı’nın karşısında, ondan yaklaşık elli sene önce yapılan Anadolu Hisarı’nın bir bölümünün yol geçirmek maksadıyla yıkıldığını, bunun da böyle eski ve geri bir şeyin yıkılmasının tabî bir şey olduğu şeklinde savunulduğunu hatırlamak yeterli olabilir sanırım!

Büyük bir bölümü heba edilmiş, ranta kurban verilmiş sivil mimari yapıları ancak son yıllarda dikkate alınır hâle geldi. Birçok şehrimizde ciddi kaynaklar kullanılarak onarım-restorasyon faaliyetleri yapıldı. Bazı sokaklar, küçük çaplı mahalleler gün yüzüne çıkarıldı. Binalar turizm amaçlı, kültür amaçlı kullanılan yapılar haline dönüştürüldü.

Belediyeler de eskisine göre daha dikkatli tarihî yapılar hususunda. Bir zamanlar eski güzelleri yıkıp yeni çirkinleri dikmek marifet sayılırdı. Dünya kültür mirası olan yapıların, şehri çirkinleştirdiği için yıkılmak istendiği zamanlardan geçtik. Erzurum’da bugün şehir kimliğinin en görünür yapılarından olan Çifte Minareli Medrese’nin 1930’larda belediye meclisi tarafından yıkılmasının kararlaştırıldığını, bu yanıştan halkın tepkileri üzerine dönüldüğünü hatırlamakta fayda var.

Son yıllarda güçlenen hassasiyete rağmen, restorasyon faaliyetlerinin tarihî muhtevaya uygunluğu noktasında ciddi tereddütler var. Bu tereddütü besleyen esas itibarıyla göz önünde olan kötü örnekler. Bir bakıyorsunuz harabeye yüz tutmuş bir ev, yıkılıp eski halini hatırlatır şekilde betondan yeniden yapılmış. Gerçek bir tarihî eser onarılırken, dönemine yakışmayan unsurlar eklenmiş. Bugün kullanılan tarihi yapılara günümüzün yapı malzemeleri ile eklentiler yapılmış.

Doğduğum yer, Kalecik, Ankara-Çankırı, Kastamonu yolu üzerinde tarihi bir kasaba. İsminden anlaşılacağı gibi kalesi olan bir şehir. Bölgede Ankara ile Çankırı arasında kalesi olan başka kasaba yok. Bundan yedi sekiz yıl önce bir süredir yol uğratmadığımız şehrimize gittiğimizde yepyeni ve betondan bir kale ile karşılaşmış ve neye uğradığımı şaşırıyordum!

Gazetelere birkaç yıl önce yansıyan bir örnek var, Anamur’daki Mamure Kalesi ile ilgili. Geçmişî antik döneme giden kaleye Karamanoğullarının ve Osmanlıların da eli değmiştir. Gazetelere yansıyan haberlere göre, 2012’de UNESCO dünya geçici miras listesine alınan kalenin restorasyonunda gereken hassasiyet gösterilmemiş, beton sıva, PVC pencere gibi unsurlarla tarihî kimliğine zarar verilmiştir.

Restorasyonda esas, yapının tarihî niteliğini korumak, orijinal malzeme ile yapıyı ayağa kaldırmaktır. Bu toplantıda bu konular ele alınacaktır elbette.

Avrupa şehirlerini görenler bu şehirlerde tarihî görünümün titizlikle korunduğuna şahit olurlar. Biz maalesef tarihî şehirlerimizi koruyamadık. Başta İstanbul ve Bursa olmak üzere tarihî medeniyet merkezlerimiz ciddi tahribata maruz kaldı. Elde kalan yapıları korumak, etrafını tarihî görünüme halel getirecek binalardan temizlemek, şehrin tarihî dokusunu iyi kötü koruyan bölgelerini sağlıklılaştırmak ciddi bir mesele olarak önümüzde duruyor.

1950'lere kadar şehirlerimiz, çehresi fazla değişmemiş şekilde bize intikal etti. 1950'den sonra Demokrat Parti devrinden seksenlere hayli değişme oldu şehirlerimizde. Ama Turgut Özal'dan sonra ve bilhassa 1990'lardan itibaren ve nihayet 2000'lerde şehirlerin çehresi çok değişti.

Tarih kitaplardan okunur elbette. Fakat tarihe şahitlik eden yapılardan hissederek okumak da mühimsenmeli. Şehirlerimizi tarihî yapılardan arıtarak ve devasa beton binalarla donatarak birbirinin benzeri kişisiz yerler haline getirdik. Bu tür yapılaşmanın aynı zamanda kültürel-manevi arka planı tahrip ettiğini dikkate almadık.

Tarihsiz şehir ne kadar talihsizdir!

Tarihî yapıların bakımı, onarımı ve kullanılması hassasiyet ister. Burada yeri gelmişken Bursa'da yaşayan bir örnek şahsiyetten söz etmek istiyorum. Bursa'da 18. yüzyıldan kalma Numaniye Dergâhı'nı ata yadigârı olarak ayakta tutan Safiyüddin Erhan Bey, şehirde son yıllarda görülen taribattan bilhassa müşteki. Numaniye Tekkesi'nin onarımını bizzat yöneten Safiyüddin Bey'in menkıbe addedilecek bir tasarrufundan söz edilir. Bursa'nın şiddetli lodosunun kırdığı tekke camının parçalarını eliyle tek tek toplamış, tavada erittirmiş, cam haline getirtmiş ve binadaki yerine taktırmış. Onu şu sorulmuş: "Bunun için harcadığınız paraya kaç katı cam alabilirdiniz, bu masrafa ve zahmete neden girdiniz?" Cevap şuymuş: "O cam yıllardır buraya hizmet ediyor. Bu hizmeti görmezlikten gelmemek lâzım."

Buna eşyaya da hakkını teslim etmek denir herhalde!

Onarılan tarihî binalara da hakkını vermek zorundayız. Restore edilen tarihî binalar ne yapılıyor? Bazıları ticarî amaçlı kiraya veriliyor. Bir kısmı da kurumlara, dinî yapılara, cemaatlere veriliyor/tahsis ediliyor. Onların çoğu da tabelalarını asıp kapısına kilit vuruyorlar!

Binaların maddesi onarılıyor da ruhu ne âlemde?

Vaktiyle bu binalarda ne yapıldı? Şimdi ne yapılıyor veya yapılmıyor?

Geçmişimizin maddesini ayağa kaldırmak için onarım önemli. Bu şöyle veya böyle yapılıyor. Maddî onarımdan sonra manevi ve ruhi bir onarıma da ihtiyaç var. Bu da onarım görmüş tarihî yapının amacına uygun şekilde kullanılması ile olur.

Mimarlık, şehircilik, mimari mirasın korunması bahsi açıldığında rahmetli Turgut Cansever’i anmamak olmaz. O bilge mimarın hayatının son demlerinde bu konularla ilgili yapılması gerekenleri her vasatta anlatma çabalarının şahitlerindenim. Turgut Bey’in, Müslüman-Osmanlı yapıcılığını izah sadedinde ortaya koyduğu görüşler, bir mimarlık felsefesi yaklaşımı olarak da büyük ehemmiyet taşımaktadır. Ondan bazı cümleler aktarmak istiyorum:

“Mimari, hayatın bütün alanlarını kapsayan bir hazinedir.”

“Mimari, insan ile varlık arasındaki ilişkiyi düzenleyen disiplindir.”

“Varlığın bütününe görememek, şirke açılan bir kapıdır.” “Rönesans, varlığın bütünlüğünü gözden kaçırmıştır.”

“İnsanlar çevreyle aralarına sun’i sınırlar getiriyor.”

“Mimarın görevi dünyayı güzelleştirmektir.”

“Mesken meselesini çözmek, ancak toplumsal bir mutabakatla mümkündür.”

“Sadelik İslâm kültürünün temel özelliğidir.”

“İslâm bir şehir dinidir, İslâm şehri insanlık tarihinin en müstesna ürünüdür.”

“Osmanlı şehirleri güzelliğin yaşandığı yerlerdir.”

“İstanbul’un fethi, mimarî fetih ile tamamlandı.”

“İnsanlık tarihinin en yüksek çözümlemesini yok ettik.”

“Cumhuriyet, cami mimarlığını ihmal ederek marazileştirdi.”

“Mimaride yeni yönelişleri ortaya koyabilecek tek ülke Türkiye’dir.”

*

Kayseri Büyükşehir Belediyesi ülkemizin kitap, hatta dergi yayınlayan belediyelerinden. Kayseri Ansiklopedisi’nin tamamlanmış olduğunu sanıyorum. Akla şu soru gelebilir: Konya salnameleri yayınladı, Kayseri neden bunu yapmasın?

Kayseri'nin yüz-yüz elli yıl öncesi için Ankara vilayeti salnamelerine müracaat etmek icab ediyor. Çünkü Kayseri, Ankara vilayetinin sancaklarından biri. Tıpkı Çorum, Yozgat ve Kırşehir gibi. O zaman şimdiki gibi çok vilayet-il yok. "Sancak" veya "mutasarrıflık" denilen birimler ve onların altında kazalar-ilçeler var.

1907 Ankara Salnamesi'ne bakmak epey öğretici ve eğlenceli oldu benim için. Mesela Ankara'da bir "Numune Tarlası ve Çoban Mektebi" olduğunu bu salnamede gördüm. Meğer çobanlığın da mektebi varmış, o zamanlar!

1907 Ankara salnamesinde Kayseri için kullanılan ifadeler, bugün de geçerli: "Şehir mâmur ve abadan ve ticaretgâhtır. Geniş sokakları, çarşıları ve muntazam devair-i resmiye-i hükümeti vardır."

(İmar edilmiş, bakımlı ve ticaret merkezi. Geniş sokakları, çarşıları ve muntazam hükümet daireleri...) Kayseri yüz yıl sonra belki ticaret şehri olmak yanında, sanayi şehri, üniversite şehri olarak da tanımlanabilir.

Türkiye 21. yüzyılın başında yeni bir oluşumun sancılarını çekiyor. Bu oluşumun tarihi şehirlerimizde yazılıyor. Kayseri merkezi ilk ziyaretimiz sırasında 1977'de, 200 bin civarında nüfusa sahipti. Bugün ise şehir merkezinin nüfusu bir milyonun üstünde. 1950'den beri şehirlerimizin nüfusu sürekli artıyor. Nüfusu 10, hatta 20 katına çıkan şehirlerimiz var. Ülke nüfusunun büyük bir bölümü iç göçle yer değiştirmiş. Şehrin büyümesi, sürekli nüfus kazanması en çok belediyeleri etkiliyor. Şehrin alanı genişliyor, her şeyin yeniden düşünülmesi gerekiyor. Ankara için 1930'lu yıllarda yapılan planlarda en çok 150-200 bin nüfusa ulaşılacağı tahmin edilmiş. Başkent'in nüfusu 1950'lerde yarım milyonu geçti, şimdi ise 5 milyondan fazla.

Şehir büyüdükçe nüfusun rahat yaşaması için ona göre imar, altyapı ve ulaşım planlaması gerekiyor. İki binli yıllarda şehirlerimiz fizikî büyümenin sınırına yaklaşmış gibi görünüyor. Ülke nüfusu da eskisi kadar artmıyor, hatta durağanlığa doğru bir eğilim var.

Belediyeciliğimiz 1980 sonrasında büyük değişim geçirdi. ANAP-Refah-AK Parti çizgisindeki belediyelerde altyapı meseleleri büyük ölçüde halledildi. Altyapı belediyeciliğinden sosyal belediyeciliğe geçildi. Şimdi kültürel belediyecilik zamanı.

Kayseri'nin bu safhayı idrak eden bir belediyeçilik anlayışı içinde olduğu görülebiliyor. Önümüzdeki dönemde belediyelerimiz altyapı çalışmaları ile değil, yollarla, binalarla değil, kültürel çalışmalarıyla anılacak.

Birçok şehrimiz sivil mimari mirasını yeterince koruyamadı, fakat tarihi değeri olan büyük yapılar ayakta kaldı, onarıldı ve bazı maksatlarla kullanılmaya devam ediyor. Gevher Nesibe Gıyasiye Medresesi ve Şifahanesi. 1205-1210 yıllarında inşaa edilen bir yapı. Bugünün söyleyişiyle “tıp fakültesi ve uygulama hastahanesi”. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından genç yaşta vefat eden bacısı adına yaptırılmış.

Tam sekiz asır önce yapılmış olan bina, ciddi bir onarımdan geçirilmiş ve Belediye tarafından müze olarak açılmış. Kayseri'nin “Selçuklu Medeniyeti Müzesi” burası. İsimde “uygarlık” kelimesinin bulunması sizi yanıltmasın, Selçuklu medeniyetinin tecessüm ettiği bir yapı. Binanın kendisi müze. Sergilenen Selçuklu eserleri ve tıp tarihi ile ilgili malzeme yapıyı âdetâ hayata döndürüyor. Kayseri'ye de “Ben Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkenti olan şehirlerdenim” deme hakkını kazandırıyor.

Müze ziyaretçilerin büyük çoğunluğunun öğrenciler olduğu düşünülürse çocuklara cazip gelecek düzenlemeler yapılması kaçınılmaz. Bugün Selçuklu Medeniyeti'nden söz ediyorsak, sekiz asrı aşmış bugüne ulaşan yapılarından, kültür unsurlarından ötürüdür. Böyle süreklilik gerektiren işlerde, uygarlık gibi, kent veya yaşam gibi uydurma kelimelerin kullanılması işin ruhuna aykırı.

Kayseri, Danişmentli, Selçuklu ve Osmanlı geçmişini arkasına alarak yeni şehir kimliğini oluşturuyor. Sağlıklı olan, kalıcı olan da bu.

Maddî-fizikî gelişmenin ötesine geçmek, insana, manevi-kültürel alana yönelmek şehirlerimizin bundan böyle ilk gündem maddesi olmak zorunda.

Sözlerimi 19. yüzyılımızın büyük âşıklarından, ele avuca sığmaz hikemi şairi Seyranî'nin mısraları ile tamamlamak istiyorum:

Âlemde bir devir dönüyor amma
Devr-i İngiliz mi Frenk mi bilmem
Halli kolay değil, pek güç muamma
Zâlim zulmü göğe direk mi bilmem

Üzerimden güneş doğup aşıyor
Eriyip kar gibi bahtım üşüyor
Gönül tandırında bir aş pişiyor
Yanan ciğer midir, yürek mi bilmem

Aşkımın sönmüyor, eyvah közleri
Ne gecesi belli ne gündüzleri
Dinleyene Seyranî'nin sözleri
Gerek değil midir gerek mi bilmem

Bitirirken, bu mevzulara kafa yormuş, Kayseri'nin iki müstesna evladını da yâd etmeden geçemeyeceğim: Mustafa Miyasoğlu ve Âkif Emre. Bu iki değerli şahsiyetin Kayseri'nin şehir hafızasında yaşatılması bilhassa mühimdir.

D. MEHMET DOĞAN
TÜRKİYE YAZARLAR BİRLİĞİ VAKFI
MÜTEVELLİ HEYETİ BAŞKANI

Şûra Tertip Heyeti

D. Mehmet Doğan

Dr. Memduh Büyükkılıç

Prof. Dr. Musa Kazım Arıcan

Doç. Dr. Muhammet Enes Kala

Bildiriler

ZENGİLER DÖNEMİ'NDE ŞAM'DA KURULAN SALİHİYYE ŞEHİRİ'NİN İSLAM KÜLTÜR TARİHİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

THE PLACE AND IMPORTANCE OF THE CITY OF SALIHIYYA
IN THE HISTORY OF ISLAMIC CULTURE, FOUNDED
IN DAMASCUS DURING THE ZENGID PERIOD

Prof. Dr. Mustafa Hizmetli

Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü mustafahizmetli@gmail.com

Giriş

Bu çalışma Şam'ın kuzeyindeki Kasiyun Dağı'nda 12. yüzyıl sonlarında Filistinli Kudame ailesi tarafından kurulan Salihîyye'nin İslam Kültür tarihindeki yerini ortaya koymayı hedeflemektedir. Önce Salihîyye tarihinin kaynakları, önemi, Nureddin Zengi'nin yaptıklarının önemi vurgulanmıştır. Daha sonra Makdisilerin önce Şam'a daha sonra Kasiyun Dağı'na hicretleriyle birlikte Salihîyye isminin ortaya çıkışına değinilmiştir. Salihîyye'nin Makdisiler öncülüğünde kuruluşu ve gelişimi, burada oluşturulan dini yapılar, sosyal ve ekonomik imkânlar, Salihîyye medreseleri ve yetişen âlimler başlıkları altında incelenmiştir.

Kaynaklar

Araştırmacıyı bu konuda çalışmaya teşvik eden nedenlerden biri de Salihîyye tarihi ve etnografyası hakkında buralı âlimler tarafından yazılmış üç orijinal kaynağın bulunmasıdır. İlki İbnü'l-Mibred tarafından yazılan Tarihu's-salihîyye'dir. Dede-lerinden Abdülhadi'ye nisbetle İbn Abdülhadi diye de anılan müellif Salihîyye'yi kuran ve bölgede Hanbeliliğin yayılmasına önemli katkılarda bulunan Kudüs kökenli Kudâme ailesine mensuptur. İbnü'l-Mibred'in öğrencisi Hanefî âlim Şemseddin

b. Tolun'un (ö. 953/1546), Kalaidü'l-Cevheriyye fî Tarihi's-Salihiyye'yi yazarken hocasının bu eserinden geniş ölçüde yararlandığı gibi, İbn Asâkir (576/1176), İbn Şeddâd (684/1285), Nuaymî, 927/1521) gibi en eski kaynaklara dayanmış ve bunlara kendi gözlemlerini eklemiş olması eserinin önemini artırmaktadır. Hanbeli âlim İbn Kennan Salihî, (1153/1740) kendi gözlemlerini eklemek suretiyle İbnü'l-Mibred'in Tarihu's-Salihiyye'sinin bir muhtasarını meydana getirmiştir. Mürücü's-Sündüsiyyeti'l-Fesiha Fi Telhisi tarihi's-Salihiyye adlı bu eser Salihiyye tarihi konusunda yazılan son kaynaktır.¹ Ayrıca İbn Receb'in (ö. 1393) İbn Ebu Ya'la'nın Tabakâtu Hanâbile'sine yazdığı Zeyl adlı eseri de önemli bilgiler içermektedir. Bunlara Şakir Mustafa'nın, Âl-i-Kudâme ve's-Salihiyye'si² ile Toru Miura'nın Salihiyye tarihi ile ilgili iki çalışmasını da eklemek gerekir.³

Önemi

Kudüs'ü Haçlı işgalinden kurtarmayı hayatının "kızıl elma"sı olarak benimseyen Nureddin Zengi'nin bu amaçla kazandığı en önemli başarı önce Musul'u ardından Şam'ı alarak Mezopotamya ile Suriye'nin tek bir yönetim altında birleştirmeyi başarmasıdır. Buna yıkılmaya yüz tutan Şii Fatimiler yönetimindeki Mısır'a gönderdiği Şirküh ve yeğeni Selahaddin kumandasındaki Müslüman ordusuyla burayı ele geçirmesidir. Onun bu hamlesi daha sonra Mısır'ın yönetimini üstlenen Selahaddin'in önce Mısır ve Suriye'yi tek devlet çatısı altında birleştirmesini, ardından da bu birleşik orduların 1187 Hittin Savaşı sonrası Kudüs'ü Haçlılardan geri almasını sağlamıştır. Mısır ve Suriye'nin 19. yüzyıla kadar süren beraberliği ülkenin ve bölgenin tarihinde önemli ve dikkate değer değişiklik ve başarıları ortaya çıkarmıştır. Gerçekten de Eyyubiler ve Memlukler Dönemi'nde bölge şehirlerinde gerek dinî kurumlar gerekse ekonomik imkânlar hızlı ve önemli değişiklikler geçirmiştir. Suriye'de sünni İslami faaliyetin yeniden canlanmasının desteklendiği Eyyubiler Dönemi'nde (1193-1260) Şam'da yapılan dini binaların sayısı 255'i buluyordu. Bunu izleyen Memluk egemenliğinin ilk asrında valiler, generaller, hâkimler, zengin tüccarlar eliyle yürütülen benzer ölçüde yoğun bir imar etkinliği dönemi yaşandı.⁴ Bu noktada 1183 yılında Şam'ı ziyaret eden

¹ İbn Kennan, Muhammed b. İsa, *Mürücü's-sündüsiyyeti'l-fesiha fi telhisi tarihi's-Salihiyye*, thk. M. Ahmed Dehman, Dımaşk: 1947, s. 148.

² Âl-i-Kudame ve's-Salihiyye, Safât: Camiatü'l-Kuveyt, 1982/1402, s. 118.

³ Toru Miura, Dynamism in the Urban Society of Damascus: al-Salihiya Quarter from the 12th Century to the 16th Century, Leiden: E. J. Brill, 2016; "The Salihiyya Quarter in the Suburbs of Damascus: Its Formation, Structure and Transformation In The Ayyubid and Mamluk Periods", *Bulletin d'etudes orientales*, 1995, T. 47 (1995), ss. 129-181.

⁴ Ira, M. Lapidus, İslâm toplumları tarihi, çev. Yasin Aktay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002. c. 1, s. 484-485.

ünlü seyyah İbn Cübeyr'in tanıklığı önemlidir. O, Sultanın yeni yapılan her mescit, medrese ve tekke için bunları ayakta tutacak, içindekileri ve bakımını yapanların geçinmelerini sağlamak üzere vakıflar kurduğundan söz ederek bunun ebedi anılacak iyiliklerden olduğunu belirtir. Maddi gücü yerinde olan hatunların mescit, ribat veya medrese yaptırdığını, bu işler için bol para harcayıp vakıflar kurduklarını anlatır. Emirlerden de böyle davrananlar bulunduğunu ve bu uğurda Allah katında makbul bir rekabet içinde olduklarını aktarır.⁵ Özellikle Nureddin Zengi'nin yönetimine geçmesinden sonra Şam'da sağlanan güven ve istikrar sayesinde cazibe merkezi haline gelen şehir nüfus almaya başlamış, yeni mahalleler kurulmaya başlamıştır. Kudüs'ten Şam'a hicret ettikten sonra Nureddin Zengi'den himaye gören Kudâme ailesi tarafından kurulan Salihîyye de bunlardan biridir. Muhacirler tarafından kurulan Salihîyye'nin önemini anlatmak için burayı 1326'da ziyaret eden ünlü gezgin İbn Battuta'nın tanıklığına başvurmak yerinde olacaktır:

“Şehir doğusu dışında bütün yönlerden kenar mahallelerle çevrilidir. Gayet geniş olan bu mahallelerin sokakları Şam'ın içinden güzeldir. Kuzeyinde Salihîyye isimli büyük bir şehir var. Buranın eşsiz güzellikte çarşısı, Cuma Camii ve hastanesi vardır. Burada İbn Ömer medresesi bulunmaktadır. Bu medresede yaşlılar ve Kur'an okumayı öğrenmek isteyenlerin giyim ve beslenme ihtiyaçları karşılanmaktadır. Burada bunun gibi faaliyet gösteren İbn Münecca medresesi de bulunmaktadır. Salihîyye halkının tamamı Ahmed b. Hanbel'in mezhebine bağlıdır.”⁶

İbn Battuta'nın gözlemine göre kenar mahalle olarak kurulan Salihîyye gelişimiyle asıl Şam şehrini geride bırakmıştır. Orta Çağ İslam şehircilik anlayışına göre, bir yerleşim biriminin şehir sayılabilmesi için en önemli unsurlar cuma namazı kılınması ve kadı atanmasıdır. Kendi Cuma Camii, pazarı, medresesi ve hastanesiyle burası müstakil şehir (medine) konumundadır. Şehir halkının Hanbeli mezhebinden olduğunun belirtilmesi ise şehrin kuruluşunda ulemanın güçlü desteğinin bulunduğunu göstermektedir.

Kuşkusuz şehre yeni göç etmiş yabancılar tarafından kurulan bir mahallenin, kısa bir sürede hızla büyük bir şehre dönüşmesinin pek çok sebebi arasında kurucuları arasında mezhep bağından kaynaklanan bir inanç bağının bulunmasını gösterebiliriz.

⁵ İbn Cübeyr, Endülü's'ten Kutsal topraklara, çev. İsmail Güler, İstanbul: Selenge 2017, s. 202-203.

⁶ İbn Battuta, Rihle, 1, 326, Rabat, 1417/1997; İbn Battuta Seyahatnamesi, çev. A. Said Aykut, YKY İstanbul: 2015, s. 109.

Artık Kudâme ailesinin Şam’a göçüyle başlayıp Salahiyye’nin kuruluş ve gelişimine giden adımlarından söz edebiliriz.

Nureddin Mahmud Zengi Yönetimindeki Şam’a Hicret

Haçlıların Kudüs’ü işgaliyle başlayan süreç bütün sahil şeridinin ve Filistin’in işgaliyle sonuçlanmıştı. Haçlıların elindeki deniz giriş kapıları ekonomik açıdan önemliydi ancak daha da önemlisi Suriye ve Mısır’ı tehdit eden Haçlı yayılcılığı idi. Bu kuşatılmışlık ve güvensizlik ortamı beraberinde cihat ruhunun uyanmasına sebep oldu. Ancak bu ruhun Haçlıları püskürtecek dinamizmden yoksun olmasının temelinde bölge halkında görülen umursamazlık ve aşağılık duygusunun önemli rolü vardı. Direnişin öncülüğüne soyunanlar Haçlılara karşı daha ciddi eylemlere engel olan dini anlaşmazlıklara dayalı siyasi bölünmelerden derin üzüntü duyuyorlardı. Yalnızca doğu Suriye güçlerinin vereceği mücadele Haçlı saldırganlığını kırmaya yetmeyeceğinden bütün bölge Müslümanların birliği sağlanmasa bile yukarı Mezopotamya’daki Türk ve Kürt birliklerinin bu mücadelenin olmazsa olmazı olduğu kanısı giderek yaygınlaşmaktaydı. İlk kıvılcım Halep’te çakıldı. Musul ve Halep atabegî Zengi, Urfa’dan Haçlıları kovarken (1144), oğlu Nureddin Suriye’nin bütün Müslümanlarını kendi bayrağı altında birleştirmeyi ve Urfa’yı kurtarmak için başlatılan Haçlı seferini durdurarak onları Asi Irmağı’nın ve Ürdün’ün batısındaki dağlık bölgeye sıkıştırmayı başarmıştı. Daha da önemlisi Nureddin’in hayatında kutsal savaş ruhunun somutlaşması, çağdaşları ve sonraki nesillerin ruhunda bu ateşi yakmasıydı. Nureddin aynı zamanda İslam birliği sağlanmadığı sürece bu bölgesel başarıların kalıcı ve yeterli olamayacağı inancındaydı. Bu yüzden de bölgede Müslümanların birliğini güçlendirmek için Sünnî hareketi açtığı medreselerle güçlendirme yoluna gitmişti. Bunun yanında karışıklık içindeki Mısır’ın Suriye ile birleşmesini hazırlayacak adımları atmasını da bilmiştir. Böylece onun ölümünden sonra Mısır ve Suriye’yi tek bayrak altında birleştiren Selahaddin Eyyubi, Kudüs’ü Haçlılardan kurtarmayı başaracaktır.⁷

Bu noktada Kudâme ailesinin buraya hicretini kolaylaştıran şartları anlamak bakımından Nureddin Zengi’nin Şam’ı Börilerden alışından itibaren güven ve istikrar ortamı oluşturmak için yaptıklarından kısaca söz etmek yerinde olacaktır. Bu, bir bakıma Nureddin’in Haçlılara karşı bölge Müslümanlarını tek bayrak altında bir-

⁷ Cahen Claude, İslamiyet 1 doğuşundan Osmanlı Devleti’nin kuruluşuna kadar, çev. E. N. Erendor, Ankara, Bilgi Yayınevi 1990, s. 244.

leştirmek ideali uğruna yaptığı fedakârlıkların, verdiği mücadelenin önemini de ortaya koyacaktır.

Nureddin Mahmud Zengi, h. 549/1154-55 senesinde Şam'ı aldı. Halkına iyi davranan Zengi, onlar için medreseler, mescidler ve hankâhlar yaptırmış, yollarını ve caddelerini düzenleyerek ulaşımı rahatlatmıştır. Ayrıca yol ve caddelerin kenarlarına kaldırımlar yaptırmış, çarşıları ve pazarları genişletmiştir. Hayvan pazarına, buğday pazarına, kavun, karpuz satış yerlerine ve benzer yerlere vergiler, harçlar koyduran Nureddin Mahmud Zengi, Hanefî mezhebine mensuptu. Âlimleri ve yoksulları seven, onlara hürmet edip ikramda bulunan ve iyilik eden bir hükümdardı. Adalet meclisleri kuran ve bu meclisleri kendisi yöneten Nureddin Zengi, hükümlerini en güzel şekilde, adalete ve pak şeriata uygun olarak vermiştir. Onun adalet meclislerine kadı, her mezhepten fakihler ve müftüler iştirak ederdi. Bütün Müslümanlar ve zimmiler rahatça kendisine ulaşabilsin ve onlara eşit muamelede bulunabilsin diye Köşk mıntıkasındaki Mescidü'l-Muallak'ta salı günleri adalet meclisi kurardı.⁸ Müellifin İbnü'l-Esir'den naklettiğine göre, Nureddin Zengi, Adalet Sarayı yaptıran ilk hükümdardır. Orada haftada iki kez, bir rivayete göre dört veya beş kez adalet meclisi kurulurdu. Kadı ve her mezhepten fakihlerin katıldığı bu meclisin kapısında hacip veya başka bir engel bulunmaz. Güçlü veya zayıf herkes derdini anlatırdı. Nureddin herkesi dinler ve derdini anlamaya çalışır, mezalimi ortaya çıkarır, mazlum zalimden hakkını alırdı.⁹ İbn Kesir'in belirttiği gibi, Nureddin Zengi Şam'a öyle büyük bir hastane yaptırdı ki ne önce ne de sonra Suriye'de benzeri görülmemiştir. O, yetimlere yazıyı ve okumayı öğretecekler için vakıflar kurmuş, onlara giysi ve geçimlikler tahsis etmiştir.¹⁰ Tarihçi İbnü'l-Esir, onun hakkında "geçmiş hükümdarların hayatlarını gözden geçirdiğini ve Raşit halifeler ve Ömer b. Abdülaziz'den sonra hayatı ondan daha düzgün ve daha adaletlisini görmediğini" söylemiştir.¹¹

Nureddin Zengi'nin takipçisi olan, yarım bıraktığı işleri tamamlayan Selahaddin Eyyubi Dönemi'nde de aynı istikrar ve güven ortamı devam etmiştir.¹² Bu durum bütün Eyyubiler Dönemi'nde geçerli olmuştur. 626/1229'da Şam'ı ele geçiren Eyyubilerden Melik Eşref Musa (ö. 635/1237) ilmi ve âlimleri destekleyen bir hükümdardı. Onun

⁸ İbn Kesir, *Bidâye*, 12, s. 278.

⁹ İbn Kesir, *Bidâye*, 12, s. 280.

¹⁰ İbn Kesir, *Bidâye*, 12, s. 278.

¹¹ İbnü'l-Esir, *Kamil*, (Beyrut 1997), s. 9; s. 394.

¹² Ramazan Şeşen, "Selahaddin Eyyubi", *DİA*, İstanbul: 2009, s. 36; s. 339.

döneminde Şam kalesinin kapıları Ramazan geceleri hiç kapanmazdı. Kalede doldurulan helva tabakları oradan camilere, hankâhlara ve hanlara gönderilir, Salihkiye medresesindeki fakihlere, salihlere, yoksullara, reislerle kısaca herkese dağıtılırdı.¹³

Kudâme ailesinin Filistin'den göç etmesi konusunda bilgilerimiz Şeyh Ahmed'in torunu Ziyaeddin Makdisî'nin (ö. 643/1245) aileyle birlikte göç eden ebeveynlerinin anlattıklarına dayanmaktadır. Buna göre, can korkusu ve dinini açıkça yaşayamama kaygısıyla önce Kudâme ailesinin lideri konumundaki Şeyh Ahmed, üç akrabasıyla birlikte 551/1156'da Şam'a hicret etmiştir. Ardından oğlu Ömer ve ailenin geri kalanını kendisinin hicret yolunu takip etmelerini istemiştir. Böylece aynı ay içinde Şeyh Ömer'le birlikte aralarında kadın ve çocukların da bulunduğu 35 kişi Şam'a hicret etmiştir. Bunları ertesi yıl gelen 12 muhacir izlemiş, daha sonra bunlara 104 kişi daha katılmıştır. Bunlardan 44 kişi Cemmâil dışındaki köylerden gelmişti. Bunların Kudâme ailesinin hicretinin başarısından esinlendikleri düşünülebilir.¹⁴

Şam'a yapılan hicretin sebebi yalnızca Haçlı işgalinden kaçıp kurtulmak değildi. Aksine Şeyh Ahmed'in dinini açıkça yaşayamama kaygısının da bunda rolü vardı. Filistin'in bir köyünde yaşayan Kudâme ailesinin o günün şartlarında 170 km uzaktaki Şam'a gündüz saklanıp geceleri yolculuk yaparak büyük güçlükleri göze alarak hicret etmeleri için iyi bir sebep gerekiyordu. Bunun cevabını hicretlerinin hedefi olan Şam'ın siyasi şartlarında aramak gerekir. 1154'te Şam, Nureddin Mahmud Zengi yönetimine geçerek siyasi istikrara kavuştuğu gibi, Haçlılara karşı yapılan cihadın da üssü haline gelmişti. Böylece Kudâmelerin Şam'a yalnızca kaçaklar olarak değil, aynı zamanda Nureddin'in liderliğinde Haçlılara karşı savaşma fırsatı umarak geldikleri anlaşılmaktadır.

Şam'daki Günler ve Kasiyun'a Göç

Nureddin Mahmud Zengi yönetimindeki Şam'a gelen Kudâme ailesi liderliğindeki muhacirler önce Doğu kapısının dışında bulunan Ebu Salih Mescidi'ne yerleştiler.¹⁵ Bu mescit, Şam'daki Hanbeli uleması arasında en etkili aile olan Hanbeli ailesi

¹³ İbn Kesir, *Bidâye*, 13, s. 148.

¹⁴ İbn Tolun, Şemseddin, *Kalâidü'l-cevheriyye fî Tarihi's-Salihkiye*. thk. Muhammed Ahmed Dehman, Dimaşk: Matbuatu Mecma'î'l-Lugati'l-Arabiyye, 1980, s. 68-75; Toru Miura, "The Salihkiye Quarter in The Suburbs of Damascus", s. 132.

¹⁵ Bu mescidi vakfeden Ebu Salih Müflih Hanbeli'dir. Asıl adı Müflih b. Abdullah Ebu Salih Müteabbid'dir. İbn Kesir, *Bidâye*, 11, s. 204.

tarafından kontrol ediliyordu. Hanbeli ailesinin atası Abdülvâhid b. Muhammed b. Alî'nin (ö. 486/1094) Bağdat'tan Suriye'ye gelişinden beri Şam'daki Hanbelilerin liderliğini ellerinde bulunduruyorlardı.¹⁶ Abdülvahid'in, Kudüs ve Filistin'i ziyaretleri sırasında Kudâme ailesinin atası Kudâme'ye Kur'an'ı hıfzettirmiş olması iki aile arasındaki bağların eskiye dayandığını göstermektedir.¹⁷ Hanbeli ailesiyle Kudâme ailesi arasındaki bu hoca-talebe, usta-çırak ilişkisi Kudâmelerin Şam'a göç etme sürecinde de devam etmiştir. Çünkü Şeyh Ahmed'in oğulları Ebu Ömer ve Muvaffakuddin'e göre, Kudâme ailesi ne zaman çözülmesi gereken bir sorunla karşılaşsalar Hanbeli ailesinden Necmeddin'i ziyarete gider ve birlikte sorunlarına çare ararlardı.¹⁸ Ebu'l-Ferec b. Hanbeli'nin bildirdiğine göre, Kudâme ailesinin Ebu Salih Mescidi'ne yerleşmelerini sağlayan babasıydı. Ancak burası muhacirlerin sağlığına iyi gelmemiş ve salgın hastalığa yakalanmışlardır. Bir ay içinde muhacirlerden kırka yakın insan ölünce, babası Necmeddin, Kudâme ailesine daha sonra yerleşecekleri Kasiyun Dağı'na taşınmalarını önermişti.¹⁹

Bu mahallede üç yıl kalan muhacirlerin yaşadığı ikinci ve daha önemli problem ise iki aile arasında yaşanan Ebu Salih Mescidi ve buna bağlı vakıfların gelirlerinin kontrolü konusundaki anlaşmazlıktı. Hanbeli mezhebine mensup iki aile arasında bir tür nüfuz kavgasına dönüşen bu anlaşmazlıkla alakalı Nureddin Zengi'ye yapılan şikâyet Kudâme ailesinin lehine sonuçlanmış, mescid ve vakıfların yönetimi onlara verilmişti. Ancak ev sahibi Hanbeli ailesinin aleyhine olan bu durumdan Kudâme ailesi memnun kalmamıştır. Ayrıca Şam'ın Doğu kapısı sakinleri arasında içki içip çevreye rahatsızlık veren kimseler vardı. Kudüs muhacirleri onların bu davranışlarından hoşlanmıyorlardı. Bunlar yetmezmiş gibi bir de Kadı İbn Ebû Asrûn ziyaretlerine gelip Hanbeli ailesinin onları Eş'arîlikle itham ettiğini söyleyince ailenin hicret kararı kesinleşmiş oldu.²⁰ Böylece Kudâme ailesi Kasiyun Dağı eteklerinde bulunan bir manastıra taşınmaya karar vermiş, aileye Şam'a gelişlerinden üç yıl sonra tekrar hicret yolu görünmüştür.²¹

¹⁶ İbn Receb, *Zeyl*, 1, 153-160. Şam ve çevresinde Hanbeli mezhebini yayan kişi olan Şirazi'nin tam künyesi şöyledir: Ebû'l-Ferec Abdülvâhid b. Muhammed b. Alî Şîrâzî Makdisî Dımaşkî (ö. 486/1094) Orhan Çeker, "Ebu'l-Ferec Şirazi", *DİA*, İstanbul: TDV, 1994, 10, s. 318-319.

¹⁷ İbn Receb, *Zeyl*, 1, s. 160.

¹⁸ İbn Receb, *Zeyl*, 2, s. 375.

¹⁹ İbn Tolun, *Kalâid*, 72; İbn Receb, *Zeyl*, 3, s. 109-110.

²⁰ Şafii fakihi ve kadîlkudât İbn Ebû Asrûn (ö. 1189) hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Hallikan, *Vefeyatü'l-Ayan*, c. 3, s. 53-57; Sami Sakkar, "İbn Ebû Asrûn", *DİA*, 19, s. 423-424.

²¹ İbn Tolun, *Kalâid*, s. 79-80; Miura, Toru, "The Salihyya Quarter in The Sburbs of Damascus", s. 134.

Kudâme ailesinin ve beraberindeki muhacirlerin lideri olan Şeyh Ahmed'in hicret yeri olarak bu dağı seçmeden önce burayı gördüğü anlaşılmaktadır. Nitekim onun salgın sırasında muhacirlerin ölümlerini defnetmek için Kasiyun Dağı'na gittiğinde oradaki manastırı gördüğü ve bölgeyi gezdiği anlaşılmaktadır. İkinci olarak Şeyh Ahmed'in Hanbeli ailesinden Necmeddin'i ziyaret ederek ona salgın hastalığın muhacirler arasında yayılmasından duyduğu kaygılarını anlattığı, onun da Kasiyun Dağı'na göç etmelerini önerdiği rivayet edilmektedir. Kasiyun Dağı'ndaki manastırı bilen Necmeddin'e göre, burası Şeyh Ahmed ve beraberindekilerin yerleşmeleri için uygundur.²² Buradan Kudâme ailesinin önce Şam'a, ardından da Kasiyun Dağı'na hicret etmelerinde Şam'daki Hanbeli ailesiyle kurdukları güçlü bağların önemli rol oynadığı sonucuna varılabilir.

Peki, Kasiyun Dağı'nı dönemde Salihîyye'nin kurulacağı yer olarak seçilmesini sağlayan avantajları nelerdi?

Kudâme ailesinin ikinci göçlerinin menzili olan Şam'ın Kasiyun Dağı geniş ölçüde ekilmemiş bir bölge idi. Ayrıca övülecek kimi doğal niteliklere sahip Kasiyun Dağı'nın eteklerinden Sevrâ ve Yezid isimli iki nehir akıyordu. Buranın kutsal yerlerini gezmiş olan Endülüslü seyyah İbn Cübeyr, Hz. İbrahim'in doğduğu yerin Kasiyun Dağı'nın yamacında güzel bir köy olan Berze yakınında olduğunu, birçok peygamberin sığındığı yer olması dolayısıyla bu dağın eskiden beri bereketiyle ünlü olduğunu söyler. İbn Cübeyr'e göre, Kasiyun Tepesi civarında bir rivayete göre yetmiş bin peygamberin kabri, bir başka rivayete göre, yetmiş bin şehidin kabri bulunmakta olup burada yatan peygamberlerin sayısı yedi yüzdür. Bu bilgileri Şamlı muhaddis Ebu'l-Kasım İbn Asakir'in Tarihu Medineti Dimaşk adlı yüz ciltten fazla tutan eserinden aktardığını belirten ünlü gezgin, doğrusunu Allah bilir, demeyi de ihmal etmez.²³ Bu dağda batı tarafında İbrahim'in doğduğu yerin bir mil uzağında Kan mağarası vardır. Dağda mağaranın üstünde Âdem'in oğlu Kabil'in öldürdüğü kardeşi Habil'in kanı bulunmaktadır. Dağın yarısından mağaraya kadar süren kan izleri mağarada kaybolur. Bu izlerin taşların renginden kaynaklandığı da söylenir. İbn Cübeyr'e göre bu yol katilin kardeşini öldürüp mağaraya sürüklediği yol olup Allah'ın mucizelerindendir. Ünlü seyyah, İbnü'l-Mualla Esedî tarihinde, bu mağarada İbrahim, Musa, İsa, Lut ve

²² İbn Tolun, *Kalâid*, s. 66, 81; Miura, Toru, "The Salihîyya Quarter in The Sburbs of Damascus", s. 133.

²³ Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme Amrevî, kitabın tamamını son altı cildi fihrist ve indeks olmak üzere 80 cilt halinde yayımlamıştır (Beyrut 1415-1421/1995-2001). Abdülkerim Özaydın, "Tarihu Medineti Dimaşk", *DİA*, 40, s. 90-92.

Eyüp peygamberlerin namaz kıldığını okuduğunu da belirtir. Dağın tepesinde Âdem Peygamberin mağarası, aşağısında ise açlık mağarası bulunmaktadır. Anlatıldığına göre, yetmiş peygamber burada açlıktan ölmüştür.²⁴

Kudâme ailesinin hicretinden önce Kasiyun Dağı'nda iki manastır (Hanbeli Manastırı ve Havranî Manastırı) ile bir cami (mescidü'l-atik) vardı ve çok az insan yaşıyordu.²⁵

Salihîyye İsminin Kökeni

Salihîyye'nin kurucuları Filistin'in Haçlılar tarafından işgal edilmesi üzerine buradan Suriye'nin merkezi Şam'a göç eden Hanbeli mezhebine mensup Kudâme ailesidir.

Şehre neden bu ismin verildiği konusunda üç farklı görüş bulunmaktadır. İlkine göre Kasiyun Dağı'nın eteğinde kurulduğu için bu adı almıştır. Çünkü burası Salihlerin dağı olarak bilinir. Bir başka görüşe göre burayı kuran insanlar yani Kudâme ailesi ve beraberindeki Kudüs muhacirleri salih kimseler oldukları için böyle adlandırılmıştır.

Kendisinden nakledildiğine göre, Şeyh Ebu Ömer, yaşadıkları Filistin'deki Cemmâil köyünün Haçlılar tarafından işgal edilmesi üzerine 551/1156-1157'de Şam'a hicret ettiklerinde önce Ebu Salih Mescidine yerleştiklerini, burada iki yıl kaldıktan sonra dağa (Kasiyun) taşındıklarını bunun üzerine insanların yaşadıkları yere "Salihîyye, Salihîyye" dediklerini söylemiştir. Böyle adlandırmalarının sebebi Ebu Salih mescidine yerleşmiş olmaları idi. Şeyh Ebu Ömer, tevazu göstererek adlandırmanın kendilerinin salih kimseler olmalarıyla ilgisinin bulunmadığını belirtmiştir. Onlar gelinceye kadar burada yalnız birkaç bina vardı.²⁶

Ebu'l-Ferec Hanbeli dedi ki: Babam onları Ebu Salih Mescidi'ne yerleştirmişti. Ancak oradaki şartlar çok elverişsiz olduğundan bir ayda kırk kişi ölmüştü. Bunun üzerine babam onlara şimdi bulundukları dağa taşınmalarını önermiş, bu bereketli öneri sayesinde onlar burayı imar etmişler ve Salihîyye adını vermişlerdir.²⁷

²⁴ İbn Cübeyr, *Rihletü İbn Cübeyr*, Beyrut: dar ve mektebetü'l-hilal, s. 223.

²⁵ Nuaymi, Ebü'l-Mefahir Muhyiddin, *Dâris fî tarihi'l-medaris*, thk. İbrahim Şemseddin. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-il-miyye, 1990, 2, s. 79; Miura, Toru, "The Salihîyya Quarter in The Sburbs of Damascus", s. 134.

²⁶ İbn Tolun, *Kalâid*, 1, s. 64-66.

²⁷ İbn Tolun, *Kalâid*, s. 66.

SALİHİYYE’NİN KURULUŞU VE GELİŞİMİ

Salihyye’nin Temelleri

Salihyye, h. 5/12. asrın sonlarında Müslümanlar tarafından yeni kurulmuş bir şehirdir. Kuruluş sebebi Haçlıların zulmü karşısında Kudüs asıllı olduğu için Makdisi künyesini alan Kudâme ailesinin Şam’a hicret etmek zorunda kalmasıdır.²⁸

Kudâme ailesinin Şam’dan Kasiyun Dağı’na tekrar hicretinin ne zaman başladığına ilişkin verilen en erken tarih 553/1158-1159 yılıdır. Bu tarih, Şam’a hicretlerinden iki yıl sonrasına tekabül etmektedir. Kasiyun’a gelen Kudâme ailesi ilk iş olarak manastırı yerleşmeye uygun hale getirmek için onarımına başlamıştır. Dağa ilk yerleştiklerinde manastırın sağlam bir kapısı bile yoktu ve bu yüzden hırsızların ve kurtların saldırması korkusuyla dolu pek çok gece geçirdiler. Özellikle de Teym Vadisi halkının onları kaçırp Franklara satmaları kaygısını taşıyorlardı. Şeyh Ebu Ömer’den nakledildiğine göre, muhacirler ilk yıl manastırı ve üç evi yapmışlar, ikinci sene evlerin sayısını 10’a tamamlayıp oraya taşınmışlardır.²⁹

Çok geçmeden Kasiyun Dağı’nın önceki sakinleri dağa yerleştikten sonra tanıdıkları Şeyh Ahmet’i hediyelerle ziyarete gelmeye başlamışlardır. Gelen hediyelerin çokluğu dolayısıyla Salihyye sakinlerinin meyve ve kavun-karpuz satın almayı bilmedikleri rivayet edilmektedir.³⁰

Kudâme ailesinin gelişinden sonra Salihyye’yi bizzat ziyaret eden Nureddin Zengi’nin, Şeyh Ahmed’in isteği doğrultusunda manastırın arkasındaki eski caminin tamir edilmesini emrettiği belirtilmektedir.³¹

Öte yandan Kudâmelerin hicretinden önce de Kasiyun Dağı’nda yaşayan çiftçiler, Ebu Salih Mescidi Mahallesi sakinleriyle benzer endişeleri taşıyor, Kudâme ailesinin zamanla dağa yayılarak mevcut sakinlerin arazilerini ele geçirmelerinden kaygılanıyorlardı.³² Şükür ki endişeli çiftçilerle Kudâme ailesi arasında hiçbir ciddi kavga çıkmadı. Böylece Kasiyun Dağı bütün olarak büyük ölçüde ekilmemiş bir hudut yer-

²⁸ İbn Tolun, *Kalâid*, s. 66.

²⁹ İbn Tolun, *Kalâid*, s. 81; s. 83.

³⁰ İbn Tolun, *Kalâid*, s. 82.

³¹ Miura, Toru, “The Salihyya Quarter in The Sburbs of Damascus”, s..135.

³² İbn Tolun, *Kalâid*, 83; Miura, Toru, “The Salihyya Quarter in The Sburbs of Damascus”, s..135.

leşimi halinde kalmıştı ve bu durumuyla dağa gelecek yeni göçmenler için yerleşmeye uygun birçok yer vaat ediyordu.

Gerek Kudüs'ten Şam'a gerekse Şam'dan Kasiyun Dağı'na yönelik bu iki göç dalgasının başarıyla yönetilmesinde Şeyh Ahmed'in liderliği çok önemli rol oynamıştı. O, köyü Cemmâil halkının güvenini kazandığı gibi, Ebu Salih Mescidi ve Kasiyun Dağı sakinlerinin itimadını da kolayca elde etmişti. Böylece Kudâme ailesini Kasiyun'a getiren ve onlarla birlikte Salihîyye'yi kuran liderleri Şeyh Ahmed, biyografisinde "çağının nebisi" olarak anılmayı çoktan hak etmişti.³³

Salihîyye'nin kuruluşundan önce Kasiyun Dağı önceki peygamberlerle ilgili efsanelerle bağlantılı olarak İbrahim, Bakire Meryem ve İsa'dan başka azizlerin türbelerinin de bulunduğu kutsal yerler şeklinde ün kazanmıştı. Şam'dan buraya hicret eden Kudâme ailesi, burada Salihîyye'yi kurmakla Allah'ın himayesini dileyerek ibadet edebilecekleri Kutsal bir dağa yerleşmiş oldular.

Buranın kutsal karakteri Şam halkını yerleşmekten alıkoymuş olmalıdır. Ancak bu konumu yeni bir gelecek arayışındaki Kudâme ailesi için bir engelden çok bir cazibe oluşturmaktaydı. Göz ardı edilmemesi gereken diğer bir sebep ise Ebu Salih Mescidi vakıfları gelirlerinin kontrolü konusunda Hanbeli ailesiyle karşı karşıya gelme tehlikesinin Kasiyun Dağı'na gelinerek atlatılmış olmasıydı.

Bütün bunlar Kudâme ailesinin bu ikinci hicretinin Kasiyun Dağı'nın ekilmemiş toprakları ve eteğindeki iki nehir gibi avantajlı şartları dolayısıyla başarılı olduğunu göstermektedir. Üstelik onların hicret eylemlerinin kendisi Kasiyun Dağı'nın kutsallığını güçlendiren bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun sonucu olarak Salihîyye, Hz. Muhammed'in Medine'ye kutsal hicret yolculuğunu hatırlatan bir hicret yurdu olarak nitelenmiştir. Şeyh Ahmed'in oğlu ve Salihîyye'nin gerçek kurucusu Ebu Ömer'in türbesi de ziyaretçilerine mucizeler gösterdiğine inanılan bir ziyaretgâha dönüşmüştür.³⁴

³³ İbn Receb, *Zeyl ala Tabakâti'l-Hanâbile*, c. 3, s. 125; Miura, Toru, "The Salihîyya Quarter in The Sburbs of Damascus", s. 135.

³⁴ İbn Tolun, *Kalâid*, s. 561. Bu türbeyi ziyaretin karın ağrısı ve hummayı iyileştirici mucizelere yol açtığı, Mekke'ye yapılan hac ile aynı etkiye sahip olduğu rivayeti için bkz: *Kalâid*, s. 561; aynı eserde Salihîyye'deki mescid, medrese ve birçok saygın âlimin türbesi gibi ziyaret yerleri hakkında müstakil başlık bulunmaktadır. *Kalâid*, s. 530-567.

Salihîyye'nin Gelişimi

1160 yılından itibaren yerleşimin başladığı Salihîyye'nin gelişimini Müslüman coğraf-yacıların izlenimlerine dayalı olarak incelememiz gerekirse 1184'te Şam'a gelen İbn Cübeyr ne buranın kuruluşundan ne de buranın kurucuları olan Hanbeli Kudâme/makdisi ailesinden söz etmez. 1198, 1210-1213 yıllarında bölgeyi gezen Yakut Hamevî ise Sâlihîyye'yi Şam Guta'sının Kasiyun Dağı'nın eteklerinde çarşıları ve bir cami olan büyük bir köy olarak niteler. Meşhur coğrafyacı Yakut Hamevî, orada Salihlerden bir topluluğun kabirlerinin bulunduğunu, aynı zamanda sayıları neredeyse azalan Salihlerden bir grubun oturduğunu, halkının çoğunluğunun Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini Beytü'l-Makdis'ten oraya taşımış olduklarını belirtmektedir.³⁵ 9 Ağustos 1326'da Şam'a gelen İbn Battuta'nın burayı çarşısı benzersiz güzellikte, Cuma Camii, hastane ve medreseleriyle büyük bir şehir olarak nitelediğinden yukarda söz etmiştik.

Buna göre Salihîyye'nin ilkin bir mahalle olarak kurulduğunu, 13. yüzyılda birkaç mahallesi olan büyük bir köy haline geldiğini, 14. asırda ise artık büyük şehir olarak nitelendiğini söylemek mümkündür. Artık şehrin dinî yapıları, sosyal ve ekonomik imkânları ile medreselerin gelişiminden söz edebiliriz.

Dinî Yapılar

Salihîyye'nin temelini atan Muzafferî Camii ve Ömeriyye Medresesi'ni inşa eden Ebu Ömer'dir. Caminin inşasına 598/1201-1202 yılında başlanmıştır. Burada sözü İbn Kesir'e bırakalım:

“Bu sene, Seyh Ebu Ömer Muhammed b. Kudâme, Kasiyun Dağı eteklerinde bir cami inşasını başlattı. Kendisi daha önce aynı yerde bir de medrese (Ömeriyye) kurmuştu. Cami inşaatını Şeyh Ebu Davud Mehasinü'l-Ganî isimli bir adam finanse ediyordu. Ancak cami duvarları adam boyu kadar yükseldiğinde para bitti. Bunu duyan Erbil Valisi Melik Muzaffer Gökbörî b. Zeyneddin, caminin tamamlanması için ona bol miktarda para gönderdi. Camiye Beradâ Nehrinden su getirilmesi için de 1.000 dinar para toplanmıştır. Ancak Şam valisi Melikü'l-Muazzam, cami banisinin oradaki birçok Müslüman mezarını açarak naaşları başka yere taşıdığı gerekçesiyle buna izin

³⁵ Yakut Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldan*, 3, s. 390; Casim Avcı, “Yakut Hamevi”, *DİA*, İstanbul 2013, 43, s. 288.

vermedi. Bunun üzerine bir su kuyusu kazılmış, kuyudan su çekecek bir de katır satın alınmış ve bu giderleri karşılamak için bir vakıf kurulmuştur.”³⁶

Buradan anlaşıldığına göre cami inşaatı Kudâme ailesinin ve inşaatın sponsoru bir tacir olan Davud'un gücünü aşacak kadar çok para gerektirmişti. Bu yüzden Kasiyun Dağı eteklerinde bir cami yapımına başlayan Şam Hanbelilerinin bunu tamamlayamadıklarını öğrenen Erbil hükümdarı Melikü'l-Muzaffer Ebu Said Gökbörî (ö. 630/1233), Hacibi Şücaeddin Erbilî ile 3000 atabekî dinarı göndermiş ve camiye tamamlamasını istemişti.³⁷ Muzafferî Camii Kasiyun Dağı'ndaki Salihîyye şehrinde yaşayanların Cuma Camii olmuştur. Buna göre Muzafferî Camii yalnız Salihîyye'deki Kudâme ailesi değil bütün Şam Hanbelilerinin desteğiyle yapılmakta idi. Muzaffer de bütün Şam Hanbelilerinin talebini karşılamak için cami inşaatını desteklemişti. Belki de Şam Hanbelileri doğrudan böyle bir talepte bulunmamış, Muzaffer bu durumu tesadüfen öğrenmişti. Durum böyle ise emir Muzaffer'in hanımı Rebia Hatun'un hizmetçisi Hanbeli ailesinin kızı Âlime bint Nasih (ö. 653/1255-56)³⁸ onların isteklerini Erbil hükümdarına ulaştırmıştı.³⁹

Caminin yapımı tamamlandıktan sonra Ebu Ömer caminin hatibi olarak atanmıştır. Salihîyye Mahallesi'nde bir Cuma Camii'nin yapılması buranın artık müstakil bir şehir olduğu ve cemaatinin görüşlerini Cuma namazında ifade edebileceği anlamına geliyordu. Cami hatipliği makamı Hanbelilere ait kabul edilmiş, vakfı da Hanbelilere tahsis edilmiş olduğundan bu yüzden camiye de Hanbeliler Camii adı verilmiştir. Bu cami bütün Şam Hanbelileri arasında en önemli makam haline gelmiştir.⁴⁰

Ebu Ömer ayrıca Hanbeli manastırının doğusuna Ömeriyye Medresesi'ni kurdu. Medresenin inşa tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte İbnü'l-Mibred'in Salihîyye'deki ilk binanın Muzafferî Camii olduğunu söylemesinden önce bu caminin yapıldığı, ardından da Ömeriyye Medresesi'nin inşa edildiği anlaşılmaktadır.⁴¹

³⁶ İbn Kesir, *Bidâye*, 13, 32; Nuaymî, *Dâris*, 2, s. 335

³⁷ İbn Kesir, *Bidâye*, 13, 136; Nuaymî, *Dâris*, 2, s. 336.

³⁸ Şeyha Saliha ve Âlime olarak nitelenen ve iki medrese vakfettiği belirtilen Emetü'l-latif bint Nasih Hanbeli hk bakınız. İbn Kesir, *Bidâye*, 13, s. 170; Nuaymî, *Dâris*, 2, 63, s. 87-88.

³⁹ Toru, s. 136.

⁴⁰ İbn Receb, *Zeyl*, 4, 232; Nuaymî, *Dâris*, 2, s. 336; İbn Kennan, *Müruc*, s. 81; Toru, s. 136.

⁴¹ İbn Kennan, *Müruc*, s. 81.

Ekonomik ve Sosyal İmkânlar

Bu iki büyük dini yapının faaliyete geçmesinden sonra Salihîyye’de hızla çeşitli dini, ekonomik kurumlara ait yapılar ve evler ortaya çıktı. Memluk Dönemi’nin sonlarına doğru Salihîyye 30-40 mahalleden (hara) oluşan büyük bir şehre dönüşmüştür. Nüfusu da iyimser bir tahminle dört binden fazlaydı. 699/1300’de meydana gelen Kazan vakasında buraya saldıran Moğolların dört yüz kişiyi öldürdükleri, dört bin kişiyi esir aldıkları belirtildiğine göre nüfusunun daha fazla olduğu da tahmin edilebilir.⁴² Bu saldırıda Salihîyye kütüphanelerindeki kitaplar talan edilip satılmıştır. Memluk Dönemi sonlarında Salihîyye ve banliyöleri dâhil Şam’daki dini kurumlar ve ekonomik imkânlarla ilgili veriler elimizdedir. Buna göre durum şöyledir:

Tablo 1. Salihîyye’deki Yapılar

	Salihîyye	Şam	Oran (yüzde)
Camiler	7	31	22.6
Medreseler	30	152	19.7
Mescitler	155	1000	15.5
Sufi dergâhları	49	76	64.5
Hankahlar	5	29	-
Zaviyeler	28	26	-
Ribatlar	16	21	-
Türbe	65	81	80.2
Kubbe	7	-	-
Hastaneler	2	-	-
Hamamlar	19	157	12.1
Kervansaray-Hanlar	13	64	20.3
Pazarlar (sûk)	9	163	5.5
Hara ve mahalle	30-40	72	-
Meskenler	610	7934	7.7

Tablo, Miura, 137’den alınmıştır. (Salihîyye’ye ilişkin veriler İbn Tolun’un Kalâid’inden, Şam’a ilişkin veriler Nuaymî, Dâris’ten derlenmiştir.)

Osmanlı Dönemi’nin başlarında yapılan kadastro çalışmalarına göre Salihîyye’de 610 mesken vardı. Şam şehrindeki 7934 meskenin %7.7’sini oluşturuyor. Salihîyye-

⁴² İbn Kesir, *Bidâye*, 14, s. 8.

ye'nin nüfusu 4300 olarak tahmin ediliyor. Şam'ın nüfusu ise yaklaşık 55.000'dir. Salihîyye'deki 30 medrese Şam'daki 152 medresenin %19.7'sini oluşturmaktadır. Salihîyye'deki 9 pazar Şam'daki pazarların %5.5'ini oluşturmaktadır. Salihîyye'deki pazarların Şam pazarlarına oranı nüfusa göre oldukça benzer düzeydedir. Ancak Salihîyye'deki medreselerin oranı yüzde yirmiye yakın olup oldukça yüksektir.

Şam şehir merkezi dâhil bölgedeki iki hastanenin Salihîyye'de bulunduğunu, birini Nureddin Zengi'nin diğerini de Kaymeri emirlerinden Seyfeddin Ebu'l-Hasan'ın yaptırdığını söylememiz buranın şehir olarak önemini göstermek için yeterlidir.⁴³

Medreseler vakıf olarak inşa edilmiş olup pazarlar, kervansaraylar, halk hamamları, bağ bahçeler bu kurumların işlevlerini yerine getirmesi için hayırseverler tarafından bağışlanmıştır. Bu durum medrese inşaatının ekonomik gelişmeyi canlandıran önemli bir etken olduğunu düşündürmektedir. Örneğin Salihîyye'de yeni ticari olanaklar oluşturulması ve Şam veya civar bölgelerden mal edinilmesi. Söz gelimi Ziyaiyye Kur'an Okulu Salihîyye'deki en büyük pazar olan meyve pazarındaki vakıf mülkü olan dükkânların çoğunun sahibiydi. Sahibe medresesi için bir köy, bir değirmen, bir bağ ve bitişindeki bir kiralık arazi bağışlanmıştı. Salihîyye'deki mahalleler büyük dini kuruluşların etrafında şekillenmiş ve bu kurumlara göre isimlendirilmişti. Bütün bunların ışığında Salihîyye'de medrese inşasının buranın gelişmesinin arkasındaki en önemli motivasyon kaynağı olduğunu söyleyebiliriz. Medreselerin inşaat süreçlerini incelenmesi Salihîyye'nin gelişmesindeki bu sebep ve araçları daha aşikâr hale getirecektir.

Salihîyye Medreseleri

Ulemanın eğitim gördüğü medrese yapılanmasının 11. yüzyıldan itibaren Suriye ve Mısır'da yayıldığı bilinmektedir. Sosyal tarih açısından bakıldığında medresenin temel iki özelliğinden söz edilebilir: ilki medresede yürütülen eğitimin temelde dört mezhepten birinin fıkında uzmanlaşmakla ilgili olmasıdır. 12. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan dârulkur'an ve dârulhadislerin kuruluş sebebi İslam hukuku uzmanlarına ortak bir temel desteği sağlamaktı. İkinci özellik vakıf gelirlerinden öğrencilere burs ve barınma imkânı, hocalara (müderres) ise maaş verilmesiydi. Medrese kurulması

⁴³ Kaymeri emirlerinin büyüklerinden olan Seyfeddin Ebu'l-Hasan'ın (Yusuf b. Ebu'l-Fevaris b. Musik Kaymeri Kürdi ö. 655/1257-58) en büyük hasenatı Kasiyun Dağı eteğindeki Salihîyye Hastanesini vakfetmesidir. Vefatından sonra o hastanenin karşısındaki kubbeye defnedilmiştir. İbn Kesir, *Bidâye*, 13, s.195.

ve idaresinin âlimlerin kurumlaşmasını ve ulemanın uzmanlaşmasını nasıl etkilediği George Makdisive başkalarının çalışmalarında ortaya konulmuştur.⁴⁴ Asker valiler medrese kurma ve müderris ve kadı atama araçlarını kullanarak ulema sınıfını ve mezhepleri kontrol etmeye çalıştılar.

Salihîyye’de Memluk Dönemi’nin sonuna kadar 30 medrese yapılmıştır. Bu sayıya dârulhadis ve dârulkur’anlar dâhildir. Bu medreselerin kurucuları, müderrisleri ve binaların mimarı yapısıyla ilgili bilgiler İbn Tolun’un eserinde bulunmaktadır. Burada bu medreselerden bazılarının kurucularının ileri gelen ailelere mensup hatunlar olduğunu belirtmekte yarar vardır. Bu ilim sevgisiyle dolu hayırsever insanlara örnek olarak Atabekiyye Medresesinin banisi Hatun’u verebiliriz.⁴⁵

Tablo 2. Salihîyye Medreseleri

(Toru Miura, 172; Harun Yılmaz, Zengiler ve Eyyubiler Dönemi’nde Dımaşk’ta Medrese, Doktora tezi, M.Ü. SBE, İstanbul 2014, 267-274; Nuaymi, Daris)

No	İsmi	Kurucusu	Mezhebi	Kuruluş yılı
1	Ömeriyye	Ebu Ömer Kudâme	Hanbeli	598/1202
2	Çerkesiyye	Çerkes (Emir)	Hanefi	608/1211
3	Maridaniyye	Azizetüddin Ahşâ Hatun (Eyyubi)	Hanefi	610/1213
4	Bedriyye	Bedreddin Hasen b. daye (Emir)	Hanefi	615/1218 veya 638/1241
5	Mukaddemiyye	Mücahid Yunus (emir)	Hanefi	618
6	Muazzamiyye	Melikü'l-Muazzam İsa (Eyyubi)	Hanefi	621/1224
7	Şibliyye	Şiblûddeve Kafur Hüsami- Emir Hüsameddin Muhammed b. Lâcîn'in hizmetkârı	Hanefi	623/1226
8	Rûkniyye	Rûkneddin Menkurs (emir)	Hanefi	625/1228
9	Behnesiyye	Mecdüddin Ebu'l-Eşbâl el-Hâris b. el-Mühelleb / Vezir	Şafii	626/1229-628/1231
10	Alemiyye	Alemüddin (emir)	Hanefi	628/1231
11	Sahibiyye	Rebia Hatun bint Necmeddin Eyyub	Hanbeli	628/1231
12	Meyturiyye	Fatıma Hatun bint Selar	Hanefi	629/1232
13	Eşrefiyye (dh)	Eşref Musa (Eyyubi)	Hanbeli	629/1232
14	Kahiriyye	Kahir İshak (Eyyubi)	Hanefi	631/1233-34

⁴⁴ George Makdisi, *İslam'ın klasik çağında din hukuk eğitimi*, trc. Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul: Klasik, 2007, s. 203-272.

⁴⁵ Hatun binti İzzeddin Mes'ud b. Mevdud b. Zengi b. Aksungur Atabekiye, Dımaşk Salihîyye'deki Atabekiye Medresesini vakfeden hatundur. Sultan Melik Eşref Musa'nın zevcesi idi. 640/1242-43'te vefat etti. Vefat ettiği gece Cebel'deki medresesini vakfetmişti. Türbesi de oradadır. Ebu Şâme'nin dediğine göre bu medresenin yanındaki türbesine defnedilmiştir. İbn Kesir, *Bidâye*, 13, s. 161-162.

No	İsmi	Kurucusu	Mezhebi	Kuruluş yılı
15	Aziziyye	Melikü'l-Aziz (Eyyubi)	Hanefi	635/1238
16	Atabekiyye	Hatun bint İzzeddin Mesud	Şafii	640/1242
17	Ziyaiyye Muhammediy-ye (dh)	Ziyaeddin Muhammed (Kudâme)	Hanbeli	643/1245
18	Ziyaiyye Mehasiniyye	Ziyaeddin Mehasin (Münecca)	Hanbeli	643/1245
19	Alime (dh)	Alime Emetü'l-latif (Hanbeli)	Hanbeli	653/1255
20	Nasiriyye (dh)	Melik Nasır Yusuf (Eyyubi)	Şafii	654/1256
21	Mürşidiyye	Hatice Hatun Melikü'l-muazzam İsa'nın kızı	Hanefi	654/1256
22	Yağmuriyye	Cemaleddin Musa b. Yağmur- emir	Hanefi	663/1264
23	Kalanisiyye (dh)	Ebû Ya'lâ Hamza b. Müeyyedüddin Ebû'l-Meâlî Es'ad	?	729/1328
24	Cemaliyye	Cemaleddin Yusuf (emir)	Hanefi	748/1347
25	Esardiyye (dk)	Hace İbrahim Esardi (tacir)	Şafii	817/1414
26	Amidiyye	Bilinmiyor	Hanefi	821/1418
27	Zulamiyye (dk)	Ahmed b. Zulame (tacir)	?	847/1443
28	Nizamiyye (dh)	Nizamüddin (müflih)	Hanbeli	872/1467
29	Hacibiyye	Nasiruddin (emir)	Hanefi	872/1467
30	Şiraziyye	bilinmiyor	Hanbeli	?

Tabloda dâruhadis: dh, dârukur'an: dk ile gösterilmiştir.

Salihîyye'de Yetişen Önemli Şahsiyetler

Kudâme ailesinin Şeyh Ahmed'den sonraki lideri Şeyh Ebu Ömer Muhammed b. Ahmed, ailenin yerleştiği Kasiyun Dağı'nda Muzafferî Camii ve Ebu Ömer Medresesinin banisidir. Gerçek anlamda Salihîyye'nin kurucusu odur. Kardeşi Muvaffakuddîn b. Kudâme'yi (ö. 620/1223) büyütmüş, ona iyilikte bulunmuş, onu evlendirmiş, işlerinin idaresini üstlenmişti. İlim ve takvâsı ile meşhur bir zat olan Şeyh Ebû Ömer Muhammed b. Ahmed 583'te (1187) Kudüs'ün Haçlılardan kurtarmak için savaştan Selâhaddîn-i Eyyûbî'nin ordusunda kardeşi Muvaffakuddin b. Kudâme ile birlikte savaşmıştır.⁴⁶

Ebû Ömer Muhammed b. Ahmed, kardeşi Muvaffakuddin b. Kudâme, teyzesinin oğlu Cemmâîlî (ö. 600/1203) ve kız kardeşinin oğlu Ziyâeddin Makdisî'den oluşan ilk büyük dört imamdaki başka aileye mensup birçok meşhur ilim adamı, imam ve kadı yetişmiştir. Ailede çok sayıda eser vermesiyle öne çıkan şahsiyetler şunlardır:

⁴⁶ İbn Kesir, *Bidâye*, Dâru'l-fikr 1986, 13, s. 59; Zehebi, *Siyer*, Risale 1985, 22, s. 5-8.

Hanbeli fakihî ve usulcüsü Muvaffakuddin b. Kudâme, 400'ü aşkın kitap ve risalesiyle İbnü'l-Mibred (ö. 909/1503), elli, kitabıyla hadis hâfızı Cemmâîlî ve yetmiş aşkın eseriyle Şemseddin İbn Abdülhâdî (ö. 744/1343), Ziyâiyye Dârülhadisini kurup kütüphanesini oraya bağışlayan Ziyaeddin Makdisî (ö. 643/1245). Bunların yetiştirdiği âlimler, Salihîyye medreselerinden başka Şam, Kahire, Horasan ve Bağdat medreselerinde verdikleri derslerle İslam dünyasının ilim kültür hayatına ve düşünce dünyasına yön veren birçok önemli kişiyi yetiştirmişlerdir.

Bu aileden yetişen Ebü'l-Ferec İbn Kudâme (ö. 682/1283), Şemseddin Ahmed b. Abdurrahman (ö. 689/1290), Şerefeddin Hasan b. Abdullah b. Ebû Ömer (ö. 695/1296), Şehâbeddin Ahmed b. Hasan b. Abdullah b. Abdülganî (ö. 710/1310), Takıyyüddin Süleyman b. Hamza b. Ahmed b. Ömer (ö. 715/1315), İzzeddin Muhammed (ö. 731/1331), Yûsuf b. Muhammed Merdâvî (ö. 769/1368) ve Muhammed b. Ali b. Abdurrahman b. Muhammed (ö. 820/1417) gibi birçok âlim Şam ve Mısır'da kadılıkudatlık, şeyhülislâmlık gibi önemli görevler yapmışlardır. Üstlendikleri görevlerle toplumun ilim kültür hayatını etkileyen bu âlimler yazdıkları eserlerle Hanbeli mezhebinin gelişmesine de katkıda bulunmuşlardır.⁴⁷

Sonuç

Haçlı saldırıları sonucu Kudüs'ün işgal edilmesinin Filistin, Suriye, Mısır ve Mezopotamya başta olmak üzere 12. yüzyılda yakın doğuda yaşayanların hayatında önemli etkileri olmuştur. Bunların başında güvensizlik, istikrarsızlık ve korku ortamının insanları evlerini ve yurtlarını terk edip daha güvenli yurtlar aramaya itmesidir. Bu şekilde yurdundan ayrılmak zorunda kalan ailelerden biri de Kudüs yakınlarındaki Cemmâîl köyünde yaşayan Kudame ailesidir. Bunlar Nureddin Zengi'nin Şam'ı ele geçirmesi üzerine oluşan istikrar ortamı sayesinde 1156-57'de Şam'a göç etmişlerdir. Yerleştikleri Ebu Salih Mescidi Mahallesi'nde ortaya çıkan olumsuzluklar Kudame ailesini Şehrin kuzeyindeki Kasiyun Dağı'na göç etmeye zorlamıştır. 1160 yılından itibaren dağa yerleşen aileye salihler yerleştikleri yere Salihîyye adı verilmiştir. Salihîyye'de kurdukları ilk yapı Muzafferî Camii olmuş, bunu Ömeriyye Medresesi'nin inşası izlemiştir. Salihîyye'yi bölgeyi ziyaret eden seyyahların gözüyle değerlendirmek gerekirse, 1184'te burayı ziyaret eden İbn Cübeyr'in söz etmemesinden henüz Şam'a dışardan gelenlerce tanınmadığı sonucuna varabiliriz. 1198 ve 1210-1213'te Suriye'yi

⁴⁷ İbn Kesir, *Bidâye*, 13, s. 302; Nuaymî, *Dâris*, 1, s. 39; 2, s. 26; İbn Tolun, *Kalâid*, 2, s. 482-504.

gezen Yakut Hamevi'nin burayı çarşıları ve camisi olan büyük bir köy olarak nitelemesinden bir mahalle olarak kurulan Salihyye'nin bu tarihte birkaç mahalleden oluşan büyük bir köye dönüştüğü sonucu çıkarılabilir. Yaklaşık yüz yıl sonra 1326'da Şam'a gelen İbn Battuta ise Salihyye'yi Camii, hastane, medrese ve güzellikte benzersiz çarşılarıyla büyük bir şehir olarak nitelemesinden gelişiminin doruğuna 14. asırda çıktığı sonucuna varılabilir.

Tamamı hayırseverler tarafından yaptırılan ve yaşatılması için vakıflar tahsis edilen Salihyye'deki medreselerin sayısı 30'dur. Bu dönemde Salihyye'nin 30-40 mahalleden oluştuğunu, nüfusunun 4300 kadar tahmin edildiğini ve Şam'ın tamamındaki iki hastanenin burada bulunduğu hatırlandığında bu ortaçağ şehrinin önemi anlaşılmış olur.

Buradaki medreselerde yetişen âlimlerin İslam dünyasının çeşitli şehirlerinde kâdî-kudâtık, şeyhülislâmlık gibi önemli görevler alarak yetişmiş insan gücü ihtiyacını karşıladıkları gibi, gittikleri yerlerde ilmi birikimlerinden yararlanan öğrenciler aracılığıyla da ilim kültür faaliyetlerinin artmasına katkıda bulundukları açıktır. Bütün bu kurumların ve faaliyetlerin herhangi bir yerden verilen talimat olmaksızın gönüllülük esasıyla yürütüldüğü, bunları desteklemek üzere yeterli miktarda mal ve mülkün vakfedildiği de göz önüne alındığında bu salih insanların gönüllü olarak başlattıkları iyilik hareketinin büyüklük ve önemi kendiliğinden anlaşılır.

Kaynakça

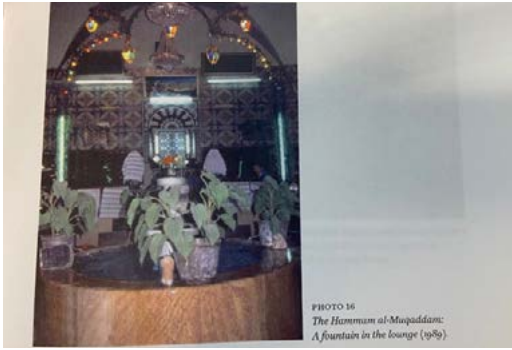
- Avcı, Casim, "Yakut Hamevi", DİA, İstanbul: TDV, 2013.
- Cahen, Claude, İslamiyet 1: Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar, çev. E. N. Erendor, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990.
- Çeker, Orhan, "Ebu'l-Ferec Şirazi", DİA, İstanbul: TDV, 1994.
- İbn Battuta, İbn Battuta Seyahatnamesi, çev. A. Said Aykut, İstanbul: YKY, 2015.
- İbn Battuta, Rihle, thk. Abdülhadi Tazi, Rabat: Akademiyyetü'l-Memleketi'l-Mağribiyye, 1997/1417.
- İbn Cübeyr, Endülüs'ten Kutsal topraklara, çev. İsmail güler, İstanbul: Selenge 2017.
- İbn Cübeyr, Rihletü İbn Cübeyr, Beyrut: dar ve mektebetü'l-hilal, tarihsiz.
- İbn Hallikan, Vefeyatü'l-Ayan, thk. İhsan Abbas, Beyrut: Daru Sadır, 1900.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fida İsmail, Bidâye ve'n-nihaye, Beyrut: dârü'l-fikr, 1986.

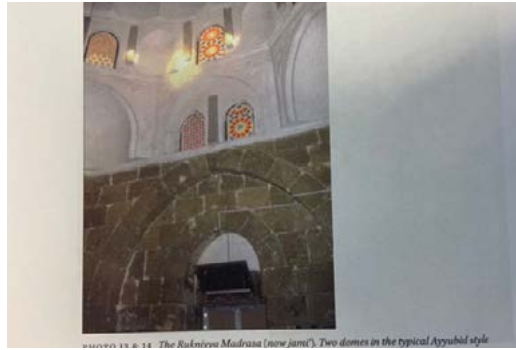
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddin, Zeyl ala Tabakâti'l-Hanâbile, thk. ve ta'lik: Abdurrahman b. Süleyman b. Muhammed
- Useymin, Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 2005.
- İbn Kennan, Muhammed b. İsa, Mürücü's-sündüsiyyeti'l-fesiha fi telhisi tarihi's-Salihiyye, thk. M. Ahmed Dehman,
- Dimaşk: müdiriyeti'l-asari'l-kadimeti'l-amme, 1947.
- İbn Tolun, Şemseddin, Kalâidü'l-cevheriyye fi Tarihi's-Salihiyye, thk. M. Ahmed Dehman, Dimaşk: Matbuatu Mecmai'l
- Lugati'l-Arabiyye, 1980.
- İbnü'l-Esir, İzzeddin, Kamil fi't-tarih, Thk. Ö. Abdüsselam Tedmüri, Beyrut: Dârü'l-kitabi'l-arabi, 1997.
- Lapidus, Ira M., İslâm toplumları tarihi, çeviren Yasin Aktay, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Makdisi, George, İslam'ın klasik çağında din hukuk eğitim, trc. Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul: Klasik, 2007.
- Miura, Toru, "The Salihiyya Quarter in the Suburbs of Damascus: Its Formation, Structure and Transformation In The
- Ayyubid and Mamluk Periods", Bulletin d'études orientales, 1995, T. 47, 1995.
- Miura, Toru, Dynamism in the Urban Society of Damascus: al-Salihiya Quarter from the 12th Century to the 16th Century,
- Leiden: E. J. Brill, 2016.
- Mustafa, Şakir, Âl-i-Kudâme ve's-Salihiyye, Safât: Camiatü'l-Kuveyt, 1982/1402 (Havliyyatu Külliyyatü'l-Adab dergisinin özel sayısıdır).
- Nuaymî, Ebü'l-Mefahir Muhyiddin, Dâris fi tarihi'l-medaris, İbrahim Şemseddin, dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1990.
- Özaydın, Abdülkerim, "Tarihu Medineti Dimaşk", DİA, İstanbul: TDV, 2011.
- Sakkar, Sami, "İbn Ebû Asrûn", DİA, İstanbul: TDV, 1999.
- Yakut Hamevî, Mu'cemü'l-Büldan, Beyrut: Daru Sadır, 1995.
- Zehebi, Şemseddin Muhammed, Siyeru a'lâmi'n-nübelâ, thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, Muhyi Hilâl Serhan, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.

Ekler

Fotoğraflar Toru Miura'nın "Dynamism in the Urban Society of Damascus: al-Salihya Quarter from the 12th Century to the 16th Century" adlı eserinden alınmıştır.

KENT VE İMAR ÜZERİNE BİR PORTRİ: SULTAN II. ABDÜLHAMİD

A PORTRİ OF THE CITY AND ZONING: SULTAN ABDULHAMİD II

Prof. Dr. Abdullah Şevki Duymaz

ASBÜ Sanat ve Tasarım Fakültesi Öğretim Üyesi,
abdullahsevki.duymaz@asbu.edu.tr

Giriş

XVII. yüzyılın sonlarından itibaren bir gerileme ve çöküş dönemine giren Osmanlı İmparatorluğu, gelişen ve değişen dünya düzenine karşı ayakta durabilmenin ön şartı olarak yenileşmeyi görür. Yenileşmenin kaynağı ise Batı'dadır. Batı ile uyumun sağlanabilmesi için Batılılaşma Hareketlerine ihtiyaç vardır. Bu amaçla, hukukî, askerî, eğitim, kültür ve toplumsal alanda birçok yenileşme hareketi içerisine girilmiştir.¹ Yenileşmenin özünde yatan fikir, devletin hızlı çöküşündeki makûs talihini yenmek ve eski günlere geri dönmektir. Ancak bu hareketlerin sonucu, köklü değişimlerden ziyade devletin çöküşünü ertelemekten öteye gitmemiştir. Batılılaşma çabaları, batılının daha çok işine yaramıştır.

¹ Osmanlı Sanat ve Mimarisinde Batılılaşma hareketleri için bkz: Mustafa Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1971; Niyazi Berker, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul: 1978. Serim Denel, *Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış Mekânlarda Değişim ve Nedenleri*, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayınları, 1982; Günsel Renda, *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı*, Ankara: 1977; Necla Sevin Arslan, "Batılılaşma Dönemi Osmanlı Sarayları", *Türkler*, Ankara: 2002, c. 15, s. 374-381; Pars Tuğlacı, *Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi*, İstanbul: 1981; Ayda Arel, Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci, İstanbul: 1975, Afife Batur, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 4, İstanbul: 1985, s. 1038-1067.

Osmanlı Devleti'nin, cihan devleti olma yolunda harcadığı önemli çabalarından biri de ülkenin imarına önem vermesidir. Ülkenin imarı için öncelikli olarak imara yön veren teşkilat yapısını oluşturmaktır. Klasik dönemde imara damgasını vuran teşkilat Hassa Mimarlar Ocağı olmuştur.² İmarın ortaya konulmasındaki kaynak ise toprak sistemi ve bu sistemin yürütücüleri olan üst düzey kesimin icraatlarıdır. Bu da imar faaliyetlerini ortaya koyan üç önemli kesimi ön plana çıkarmıştır. Bu kesim, devletin en üst noktasındaki Sultan, sistemin işlerliğinde etkin olan yönetici Şahıslar ve ortaya konulan imar faaliyetlerin devamlılık ve yaşatma ilkesini benimsemiş Vakıflar'dır.

II. Abdülhamid Dönemi Kent ve İmar Olgusu

II. Abdülhamid Dönemi imara yön veren kurumlar aynı zamanda XIX. yüzyıl imar teşkilatlarının da devamı niteliğindedir. Bu kurumlar, Nafia Nezareti, Ebniye İdareleri, Belediye'dir.³ Kurumlar daha çok başkent merkezlidir. Taşrada ise bu kurumlara ait birimler yer alır. Ayrıca imarı tek bir elden yürütmek için oluşturulmuş imar meclisleri de uzun ömürlü olmamıştır. Bu dönemde çıkarılan nizamnameler sayesinde imara yön veren kurumlar daha işler hale getirilmiştir.⁴ Başkentte çıkarılan nizamnameler aynı şekilde taşrada da uygulanmaya çalışılmıştır. Bu nizamnameler imarın uygulama alanında etkin rol oynamış ve Osmanlı Devleti'nin yıkılması sonrasında da birtakım değişikliklerle yürürlükte kalmıştır. Günümüzde bayındırlık, iskân ile ilgili bakanlıklar, belediyeler ve devlete ait diğer kurumların imar faaliyetlerindeki birimlerin oluşumunda önceki kurumların teşkilat yapısının etkisi söz konusudur.

II. Abdülhamid Dönemi devlet ve vakıflara ait imar faaliyetlerini, İstanbul, Balkanlar ve Anadolu'daki etkinlikler şeklinde ele almak gerekir. İstanbul'da oluşan imar etkinliklerinin en önemli yansıması yapısal alanda yani mimari alanda olmuştur. Bu mimari oluşumda, Osmanlı tebaasından gayrimüslim ve batı kökenli yabancı mimarlar yer almıştır.⁵ Bu kişilerce ortaya konulan eserler ise dönemin mimari tarzını

² Zeki Sönmez, "Mimar Sinan ve Hassa Mimarlar Ocağı", *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*, İstanbul: 1988, s. 251-258.

³ Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul: 1993, Arzu T. Terzi, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Ebniye-i Seniyye İdaresi (Görevleri ve Teşkilatı)", İstanbul: *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 16, 1998, s. 109-119; İlber Ortaylı, "Belediye", İstanbul, *TDVİA*, c. 5, 1992, s. 398-402.

⁴ Agop Matasyon, *Nâfia Nezaretinin Suret-i Teşkil ve Vezaifine Dair Nizamname*, (Osmanlıca-Fransızca), İstanbul 1870; İlber Ortaylı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetimler", *Şehir ve Yerel Yönetimler*, İstanbul: c. I, 1996, s. 445-466.

⁵ Ayşe Nasır, *Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, 1991.

ortaya koymuştur. Bu dönem Osmanlı mimarisinde yabancı mimar yoğunluğu, Bal-yan Ailesinin mimarideki etkinliğini de önemli ölçüde ortadan kaldırmıştır. İtalyan Raimondo d'Aronco, Fransız Alexandre Vallauray, Alman Jachmund bu dönemin en önemli yabancı mimarlarındanlardır.⁶ Mimarlar yalnızca mimari faaliyetlerde bulunmamış, eğitimle de uğraşmışlardır. Osmanlı mimarisine getirdikleri en önemli anlayış, Doğu-Batı senteziyle Osmanlılık kavramını bir potada eriterek eklektik anlayışın farklı açılımlarını ortaya koymalarıdır. Yıldız Saray Kompleksi, Arkeoloji Müzesi, Sanayi-i Nefise, Tütün Rejisi, Sirkeci Garı ve Deutsche Orient Bank gibi yapılar bu mimarların yaptığı dönemin önemli eser örnekleridir.

Sultan II. Abdülhamid Dönemi mimarisinde, sivil yapı örneklerinin yoğunluğu göze çarpar. Bunda devletin içerisinde bulunduğu ekonomik durum, yaşam tarzı, yönetim anlayışındaki ve düşünce sistemindeki değişim etken olmuştur. Başkent dışında oluşturulan mimari örneklerde daha çok yönetici kademesi etkisi göze çarpar. Taşrada ortaya koyulan mimari, kentleşme anlayışındaki değişimi de beraberinde getirir.

Osmanlı kentlerinde, anıtsal ve farklı yapı çeşitleri, İstanbul'daki mimari örneklerin benzerleri olarak ortaya konulmaya çalışılır. İstanbul'da yer alan batılı ya da eklektik anlayıştaki mimari eserler, Anadolu'da yöresel anlayışlarla birlikte küçük ölçekli bir yansıması olarak uygulama alanı bulacaktır.

Abdülhamid Dönemi'nde oluşturulan mimari eserler; Askerî, Dinî ve Sivil mimari ile bunları içerisinde yer alan vakıf eser örnekleridir. Bu örneklerin yoğunlaştığı, dönemin kültürel ve mimari tarzlarının ortaya konulduğu yer şüphesiz başkent İstanbul'dur. Sivil mimari örnekleri en yoğun olarak karşımıza çıkan mimari gruptur. Sivil mimaride dönemin tüm üslup özellikleri, bazen batılı, bazen doğulu ama genelde eklektik bir anlayışta karşımıza çıkar. Bu da devlet ideolojisinin ne batıdan ne doğudan vazgeçme politikasına dayanmaktadır. Batılı tarzlar, Neo-Klasik, Neo-Rönesans, Neo-Barok, Art Nouvea (Jugendstil) gibi üsluplardır.⁷ Bu tarzlar daha çok kamu yapılarında ya da yabancıların etkisinin yoğun olduğu bölgelerdeki sivil mimaride karşımıza çıkar.

Abdülhamid Dönemi'ndeki mimari örneklerle baktığımızda, mimari oluşumun kaynakları olarak;

⁶ Mustafa Akpolat, *Fransız Kökenli Levanten Mimar Alexandre Vallauray*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: 1991; Afife Batur, "A. Jasmund", İstanbul: *TDVİA*, c. 4, 1991, s. 317-318.

⁷ Batur, "Batılılaşma Döneminde", s. 1038-1067.

Sultanın baniliğindeki inşa ve imar faaliyetleri,

Yönetici sınıfın inşa ve imar faaliyetleri,

Halk önderliğindeki inşa ve imar faaliyetleri,

Sultan-Yönetici-Halk üçlemesiyle oluşturulan inşa ve imar faaliyetleri,

Vakıf Hizmetleri

Şeklinde ele alabiliriz.⁸ Bunun dışında yer alan tamamıyla yabancıların oluşturduğu mimari faaliyetler de vardır. Bu faaliyetler, devlet izniyle Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren yabancı ya da azınlıkların oluşturduklarıdır. Oluşturulan bu eserler, dönemin üslup arayışları, farklı kültür aktarımını ve yabancı devletlerin Osmanlı üzerindeki gücünü temsil eder niteliktedir.

Anadolu’da oluşturulan imar faaliyetleri tamamen devletin üst derecedeki politikası olma özelliğini taşımaktadır. Buralarda oluşturulan tüm mimari faaliyetler bir kültürün özelliklerini yansıtmaktan çok siyasetin ve ihtiyacın bir sonucu olarak ortaya çıkar. Bu konuda, üzerinde en çok emek harcanıp yaygınlaştırılan yapı tipleri Eğitim Yapıları’dır.⁹ Eğitim alanında bu dönemde görülen ciddî anlamdaki gelişim, eğitim kurumlarının mimarisine aynı ölçüde yansımamıştır. Bu konudaki yapılaşmada öncelikli olarak Fransa standartlarına yakın okullar yapılması istenmiş, ancak bu mümkün olmamıştır. Mümkün olan tek şey belirli bir mekânın oluşturulup toplumun eğitim-kültür seviyesinin geliştirilmesidir.

Anadolu kentlerinde, mimari oluşumun dışında gelişmenin önemli ölçütü olarak sayılan şehirleşme ve buna bağlı imar faaliyetleri alanında önemli atılımlar yapılır. Anadolu’nun kalkınması noktasında imara yönelik raporlar hazırlanarak bunlar uygulamaya konulur. Kentler arasındaki gelişim çizgisinin en önemli ölçeği ulaşım ağının yaygınlaşması olarak görülmüştür. Bu amaçla karayolu ve demiryolu yapımına büyük önem verilmiştir. Projelerin özünde yatan, tüm ülkeyi saran bir ulaşım

⁸ Fatih Müderrisoğlu-H. Çetin Arslan-, “Osmanlı Sanatının Mali Kaynakları”, Ankara: *Vakıflar Dergisi*, Sayı 27, 1998, s. 95-101.

⁹ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara, 1991.

ağı ortaya koymaktır. İmar faaliyetlerini bu noktadan ele alındığında büyük ölçüde gerçekleştiği düşünülebilecek tek ulaşım ağı demiryolları olmuştur.¹⁰

Abdülhamid Dönemi'nde inşa edilen yapıların sayı ve niteliklerini belirlemek oldukça zordur. Bunda en büyük etken yapıların günümüze kadar ulaşmamış olmasıdır. Belgelerde adı geçen yapıların bu dönemde, ilk inşa haliyle mi? yoksa onarım sonucu mu? Mevcut olduğu bilinmiyor. Yapıların birçoğunun var olduğu, ancak bu dönemde isim değişikliğine uğradığı ve bu yapıların yeniden açılışlarının yapılmış olabileceği gibi bir dizi sorunlar net sayının ortaya konulmasını engellemektedir.

Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde İrâde-i Seniyye, Evkâf-ı Hümâyûn Nezâret-i ve Devletin diğer inşa-imar kurumları ile Padişahın özel harcaması dâhilindeki tüm imar faaliyetlerinin yaşatılması noktasında vakıf eserlerin önemini göz ardı etmemek gerekir. Vakfedilen arazi, bina, dükkân v.s. örnekler imarın sürekliliğinde önemli rol oynamıştır. Bu durum İslam'da vakıf anlayışı geleneğinin Abdülhamid yönetimindeki bir yansıması gibidir. Yapmanın değil yaşatmanın marifet olduğu bir düşünce sistemi hakimdir. Osmanlının hakim olduğu coğrafyanın dışında bile bu anlayış dönemin siyasi bir görüşü şeklinde gelişir. Anadolu'nun ücra bir köşesindeki çeşmenin yaşatılması ile Ortadoğu'daki farklı bir dine mensup yapı örneğinin onarılması dönemin dünya görüşünün ortak bir potada değerlendirilmesi anlamına gelmektedir.

Sonuç

Devletin çöküş ve ekonomik açıdan iflas ettiği bir dönemde, ortaya konulan imar faaliyetleri gerek ilk inşa gerek onarım da olsa sayının onbinlerin üzerinde olduğunu telâfuz etmek mümkündür. II. Abdülhamid Dönemi'nden günümüze kadar gelen mimari örneklerin birçoğu, ilk inşa edildikleri zamandaki durumuna uygun bir şekilde işlevini sürdürmektedir. Günümüzde kaybolan yapıların birçoğu anıtsal nitelikte olmaması, plansız şehirleşme ve çarpık kentleşmenin kurbanıdır.

Sultan Abdülhamid Dönemi oluşturulan tüm inşa, imar ve vakıf faaliyetleri, devrin siyasal ve kültürel yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde oluşan kültür ortamı, önceki dönemleri reddeder gibi görünse de temelde gelenekçidir.

¹⁰ Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul: 1994., Murat Özyüksel, *Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İstanbul: 1988.

Kaynakça

Akpolat, Mustafa, Fransız Kökenli Levanten Mimar Alexandre Vallauray (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: 1991.

Akyıldız, Ali, Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform, İstanbul: 1993.

Arel, Ayda, Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarîsinde Batılılaşma Süreci, İstanbul: 1975.

Sevin, Necla Arslan, “Batılılaşma Dönemi Osmanlı Sarayları” Türkler, Ankara: 2002, C 15, s. 374-381.

Batur, Afife, “Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı”, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi 4, İstanbul: 1985, s. 1038-1067.

Batur, Afife, “A. Jasmund”, İstanbul: TDVİA, C 4, 1991, s. 317-318.

Berker, Niyazi, Türkiye’de Çağdaşlaşma, İstanbul: 1978.

Cezar, Mustafa, Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1971.

Denel, Serim, Batılılaşma Sürecinde İstanbul’da Tasarım ve Dış Mekanlarda Değişim ve Nedenleri, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayınları, 1982.

Gülsoy, Ufuk, Hicaz Demiryolu, İstanbul: 1994.

Kodaman, Bayram, Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Ankara: 1991.

Matasyon, Agop, Nâfia Nezaretinin Suret-i Teşkil ve Vezaifine Dair Nizamname, (Osmanlıca-Fransızca), İstanbul: 1870.

Müderrişoğlu, Fatih; H. Çetin Arslan, “Osmanlı Sanatının Mali Kaynakları”, Ankara: Vakıflar Dergisi, Sayı 27, 1998, s. 95-101.

Nasır, Ayşe, Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, 1991.

Ortaylı, İlber, “Belediye”, İstanbul, TDVİA, C 5, 1992, s. 398-402.

Ortaylı, İlber, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Yerel Yönetimler”, Şehir ve Yerel Yönetimler, İstanbul: C. I, 1996, s. 445 466.

Özyüksel, Murat, Anadolu ve Bağdat Demiryolları, İstanbul: 1988.

Renda, Günsel, Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı, Ankara: 1977.

Sönmez, Zeki, “Mimar Sinan ve Hassa Mimarlar Ocağı”, Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı, İstanbul: 1988, s. 251-258.

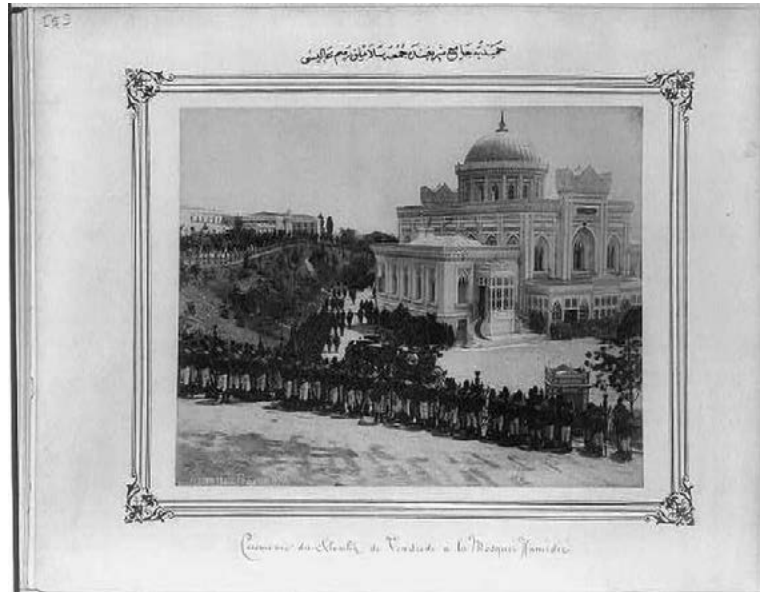
Tuğlacı, Pars, Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi, İstanbul: 1981.

Terzi, Arzu T., “XIX. Yüzyıl Sonlarında Ebniye-i Seniyye İdaresi (Görevleri ve Teşkilatı)”, İstanbul: Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı 16, 1998, s. 109-119.

Fotoğraflar

Sultan II. Abdülhamid Han

Yıldız Hamidiye Cami

Kaynak: (<https://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b28113/?co=ahii>)

Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi

Kaynak: (<http://www.izu.edu.tr/izu-hakkinda/tarihce/halkali-ziraat-ve-baytar-mektebi>)

Mekteb-i Aşîret-i Hümâyun

Kaynak: (<https://loc.gov/pictures/resource/cph.3b29086/>)

Haydarpaşa Garı

Kaynak: (<https://secure2.pbase.com/image/135478977>)

Maçka Abdülhamid Çeşmesi (2017)

Tophane Meydanı ve Saat Kulesi

Kaynak: (<http://www.loc.gov/pictures/resource/cph.3b46533/?co=ahii>)

Hicaz Tren İstasyonu

Kaynak: (<https://secure2.pbase.com/image/65401044>)

Kayseri Güherçile Fabrikası

Kaynak: (<http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90431---0016.jpg>)

YENİDEN İŞLEVLENDİRME BAĞLAMINDA MEKÂNIN YENİDEN YORUMLANMASI

RE-INTERPRETATION OF SPACE IN THE CONTEXT OF RE-FUNCTIONING

Doç. Dr. Yahya Aydın

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyoloji
Bölümü, E-posta: yahyaaydin@aybu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5082-0187.

Giriş

Şehirler kullanıcıları ve yöneticilerinin tercihleri ekseninde farklı kullanım pratikleri, amaç ve politikalarla sürekli olarak değişim halindedirler. Bu değişim en genel manasıyla geleneksel ya da modern bir bakış açısıyla yeniden kurgulanır ve uygulanır. Bu süreç yerel ve ulusal motifleri ve amaçları bünyesinde bulundurabileceği gibi farklı kültürler ve medeniyetlerden de nasibini alabilir. Başka bir ifadeyle, not edilen bu faktörlerden hareketle aktörler değişse de şehirlerin dinamik yapısı kaçınılmazdır. Bu gerçeklikten hareketle, bu çalışmada şehirlerin önemli bir unsuru olan farklı yapıların yeniden işlevlendirme ile yaşadığı dönüşüme odaklanılacaktır.

Geçmiş on yıllar veya yüzyıllar içerisinde inşa edilmiş ve ilk işlevinden farklı bir işleve hizmet eden birçok yapı hem Türkiye'deki şehirlerde hem de dünyanın farklı ülkelerindeki şehirlerde mevcuttur. Eğitim, sağlık ve endüstri yapıları bu anlamda mevcut literatürde yeniden işlevlendirme konusunda öne çıkan en önemli ve yaygın örneklerdir. Genel olarak mevcut literatürde yeniden işlevlendirme konusu yukarıda belirtilen farklı örneklemeler üzerinden birbirinden kopuk bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Bu bildirinin en önemli vurgusu ve katkısı bütüncül bir yaklaşım ile

yeniden işlevlendirme kavramı ışığında mekânın yeniden yorumlanmasında dikkat edilmesi gereken hususlar olacaktır.

Bu anlamda yeniden işlevlendirme uygulamalarında mekân ve mekânın anlamının tam olarak ortaya konulması sağlıklı bir işlevlendirme süreci için oldukça önemlidir. Bu kıstastan hareketle mekânın anlamı, rolü ve işlevi ortaya koyulduktan sonra bunlara sadık kalan bir işlevlendirmenin anlam ve fonksiyon açılarından daha sağlıklı bir zemine oturacağını iddia edebiliriz. Bu sebeple önce mekân nedir ve mekânın işlevi konularına kısaca değinerek, daha sonra yeniden işlevlendirmenin kapsamı ve anlamı ele alınacaktır. Bu bilgiler ışığında farklı örneklerden de faydalanarak yeniden işlevlendirme uygulamalarında dikkat edilmesi gereken hususlar tartışılacaktır.

Mekânın İşlevi

Mekân çalışmalarının önde gelen isimlerinden birisi olan Fransız sosyolog Henri Lefebvre'nin yapmış olduğu üçlü tasnif mekânın dinamik ve çok boyutlu yapısını göstermektedir: Mekân pratikleri (spatial practice), mekân temsilleri (representations of space) ve temsil mekânları (representational spaces).¹ Daha detaylı olarak belirtmek gerekirse, belirli bir mekânda ve sosyal çevrede inşa edilen ve belirli bir düzen içerisinde devam eden uygulamaların bütününe mekân pratikleri denirken, tasarlanan mekân olarak da ifade edilen mekân temsilleri politika yapıcılar ve karar alıcıların mekân üzerindeki hâkimiyetini tercihler üzerinden gösterir. Buna ek olarak, temsil mekânları ise sosyal hayatın özünü dile getirirken bu arayış ve bilgiye somut olandan ziyade semboller, kodlar ve sanat üzerinden ulaşma gayreti söz konusudur.² Özü itibarıyla mekânı zihin, toplum ve fiziki yapı noktalarından ele alan bu yaklaşım mekân hakkında kapsayıcı bir perspektif çizmektedir. Şehir sosyolojisi ve şehir tarihi çalışmalarındaki bir başka önemli eserde ise Mumford zamanı merkeze alarak mekânın önemini şu şekilde ifade etmektedir: “Şehirler binalarıyla, kurumsal yapılarıyla, edebiyatın ve sanatın simgesel biçimleriyle geçmiş zamanı, şimdiki zamanı ve gelecek zamanı birleştirirler”.³ Bu bakış açısı, tıpkı Lefebvre gibi kapsayıcı bir yaklaşımla mekânın tüm zamanlarla ilişkili olduğunu göstermesi ve mekânların işlevsel olarak zaman içerisinde değişim ve dönüşüme açık olduğunu öne çıkarmaktadır.

¹ Henri Lefebvre, *The Production of Space*, Cambridge: Blackwell Publishing, 2009 (28. Basım), s. 33.

² Lefebvre, *Space*, s. 33.

³ Lewis Mumford, *Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği* (çev. Gürol Koca ve Tamer Tosun), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2007, s. 124.

Mumford'un "Her nesil, inşa ettiği binalara biyografisini yazar."⁴ ifadesi de bizzat insanların fiziki yapılara yükledikleri veya oluşturdıkları işlevleri yansıtmaktadır. Başka bir ifadeyle, mekân doğaya insan elinin değmesinden sonra oluşan yeni durumdur.⁵ İnsandan bağımsız olmayan mekânın inşasında insan anahtar bir role sahiptir.

Bulunulan konuma (location) göre mekânın organizasyonu ve işlevleri de farklılaşabilmektedir. Bu minvalde, metropol başka bir hayatı, taşra ise başka bir hayatı temsil eder.⁶ Nüfusun yoğunlaştığı ve genelde farklılaştığı şehir merkezlerinde farklı ve zamanla değişen işlevlere sahip yapılara rastlamak daha yaygındır. Bu nedenle yeniden işlevlendirme meselesinin bir laboratuvar hüviyetinde sahip olan kent merkezleri dikkate alınarak ele alınması yerinde olacaktır.

Yeniden İşlevlendirme

Öncelikli olarak konunun daha iyi bir şekilde ele alınması için yeniden işlevlendirme-nin ne olduğu ve ne olmadığını açık bir şekilde ifade etmek faydalı olacaktır. "Yeniden işlevlendirme; çevresel, toplumsal, kültürel ve ekonomik gibi birçok nedene bağlı olarak işlevini yitirmiş mevcut yapıların, mekânsal ve kendine has yapısal özelliklerini koruyarak farklı bir fonksiyonla yeniden kullanılması olarak tanımlanabilir".⁷ Mekânın yeniden kurgulanması olarak da okuyabileceğimiz bu süreç sonunda mekânın şehrin sakinleri tarafından benimsenerek aktif olarak kullanılması ve mevcut ihtiyaçlarına cevap veriyor olması oldukça önemlidir.

Daha geniş perspektiften bakarak birbirine yakın anlamlı olarak düşünülebilecek kavramları da not edilirse yeniden işlevlendirme sürecinin farklılığı daha iyi ifade edilmiş olacaktır. Bir yapının özgün halini koruma veya muhafaza etme (conservation veya preservation), yapının orijinaline geri dönüştürüldüğü süreç olan restorasyon, bir yapının korunması (protection) gibi süreçler yeniden işlevlendirmeden farklı bir seyir izlemektedir. Bunlardan sadece restorasyonun detaylarını kısaca not edecek olursak: "Yapıyı niteliksiz eklerden arındırmak için liberasyon, yapıyı güçlendirmek için konsolidasyon, yapının eksik bölümlerini yeni malzeme ile bütünleştirilmesi de

⁴ Donald. L. Miller. "Lewis Mumford: Urban Historian, Urban Visionary". *Journal of Urban History*, 18/3/ (1992), s. 281.

⁵ Köksal Alver, *Steril Hayatlar*, Ankara Hece Yayınları, 2013, s. 18.

⁶ Alver, *Steril Hayatlar*, s. 24.

⁷ Eryiğit, Zeliha Büşra ve Anıktar, Serhat, *Yeniden İşlevlendirilmiş Endüstri Yapılarında Mekân Algısı*, *İdeal Kent Dergisi*, 12/32 (2021): 716.

reintegrasyon müdahaleleri de restorasyon müdahale biçimleridir.”⁸ Daha çok mimari bir dille ifade edilen bu süreçlerden farklı olarak yeniden işlevlendirmede ise mevcut yapıya yeni bir işlevin ve anlamın yüklenmesi süreci söz konusudur.

Yeniden işlevlendirme örneklerinin hem Türkiye’de hem de dünyanın farklı yerlerinde küçümsenemeyecek sayıda olduğunu belirtmemiz gerekir. Özellikle sanayi inkılabı ile ortaya çıkan nüfus hareketlerine bağlı olarak kentlerde yaşanan hızlı yapılaşmayı genel bir durum olarak not edebiliriz. 20. yüzyılda özellikle ikinci yarısında teknolojinin de yapım sürecine dâhil edildiği bir yapılaşmadan bahsetmemiz mümkündür. Fakat maddi planda yaşanan tüm ilerlemelere rağmen “Mevcut yapı stokunun çoğunluğu günümüzde alt kalitededir.”⁹ Bu durum iki hususu ön plana çıkarmaktadır. Bunlardan ilki yeniden işlevlendirme konusunu ele alırken ağırlıklı olarak geçmiş yüzyıllarda yapılmış ve bugün yapılış amacından farklı bir fonksiyonu üstlenmiş yapıları belirtmekteyiz.

İkinci önemli husus ise yapılan yapılar öncelikli olarak kendi dönemlerinin ihtiyaçlarını gidermeyi hedeflerler ilkesinden hareketle beraber, 1970 sonrası ve özellikle günümüz kent atmosferini (ulaşımın ve iletişimin arttığı, dijitalleşmenin yaygınlaştığı) düşündüğümüzde yeni yapıların bu tartışmanın dışında kalması yerinde bir uygulama olarak da yorumlanabilir. Özellikle güçlü bir şehir geleneğine sahip Türkiye geçmişte farklı medeniyetleri de bünyesinde bulundurmasından dolayı yeniden işlevlendirme açısından oldukça zengin bir yapıya sahiptir. Birkaç örnek not edecek olursak Ayasofya-ı Kebir Camii, Feshane Kültür Merkezi, dönüştürülen fabrikalar ve iş merkezlerinin yerine sağlık ve eğitim kurumlarının kurulması (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Dış Hekimliği Fakültesi) gündelik hayatta kolaylıkla gözlemleyebileceğimiz örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kültür yerine ekonomi üzerinden bu süreci okuyacak olursak bu tür fonksiyonel değişimlerin merkezi olarak da ifade edebileceğimiz İngiltere’de ise sanayi inkılabı sonrası inşa edilen fabrikaların ve limanlardaki yapıların günümüzde fiziki olarak varlıklarını devam ettirdiklerini fakat işlevsel olarak yeni işlevler (konut, iş yeri, sinema) edindiklerini görmekteyiz.

⁸ Esra Nartkaya, Eğitim Yapısı Olarak Yeniden İşlevlendirilen Endüstri Yapılarında Mekân Analizi. (Yüksek Lisans Tezi) YÖK Ulusal Tez Merkezi, Karabük Üniversitesi, Karabük, 2016, s. 6-7.

⁹ Nartkaya, Yeniden İşlevlendirilen Endüstri Yapılarında Mekân Analizi, s. 9.

Son olarak günümüz ihtiyaçlarına cevap verdiği iddia edilen ve son teknolojik imkânlarla inşa edilen konutların korana virüs salgını ile beraber aynı mekânda eğitim, sağlık, spor gibi faaliyetleri yürütme sorumluluğunu sağlıklı bir şekilde yerine getiremediğini özellikle şehirlerdeki yüksek katlı apartman/site dairelerinde yaşayanlar 2020-2021 yıllarında yakinen tecrübe ettiler.¹⁰ Son on yıllar içerisinde inşa edilen yapıların zorunlu olarak yeniden işlevlendirme sürecine tabi tutulmasının güç olduğunu ve bu tür uygulamaların sonucunun ekonomik anlamda israf ve çevre kirliliği ile sonuçlanacağını kolaylıkla iddia edebiliriz. Ancak zaman içerisinde yapıların hem bireysel hem toplumsal ihtiyaçların değişiminden dolayı farklı işlevlere gereksinim duyabileceği gerçekliğine göre planlanması ve inşa edilmesi yukarıda belirtilen israf- ların ve yanlış uygulamaların önüne geçmeyi sağlayacaktır.

Yeniden İşlevlendirme Uygulamalarında Dikkat Edilmesi Gereken Temel Meseleler

Bu bölümde yeniden işlevlendirmenin nüanslarını ve kendine has işleyişini farklı örnekler ışığında değerlendirdikten sonra bu tür uygulamalarda dikkat edilmesi, takip edilmesi ve kaçınılması gereken durumları birden çok örneğe odaklanılarak ve konunun farklı veçhelerini ele alan çalışmalardan hareketle değerlendirilecektir.

“Mekân, soyut ve somut karakteriyle, bireylerin deneyim alanlarını oluştururken zamanın karşısında bu karakterlerini yitirmeye başlar. Fiziksel işlevi yetersiz ya da geçersiz olabilirken, bileşenleri aracılığıyla bireyle kurduğu anlamsal bağ sürebilir.”¹¹ Mekânın algı(lama) üzerinden kendini inşa ettiği gerçeğini unutmadan yapılacak yeniden işlevlendirmelerde en önemli husus olarak özgün anlamını korumanın önemli olduğunu belirtmek gerekir. Başka bir ifadeyle zaman içerisinde yaşanan kültürel ve teknolojik gelişmelere rağmen bir yapının ilk inşa edilirken hedeflenen anlamına tamamen zıt veya onu aşağılayıcı bir yapıya dönüştürülmesi mekân ve anlam arasındaki bağı zedeler. Bu noktada bir örnek verecek olursak ibadethane olarak inşa edilen bir yapının toplumsal, kültürel ve siyasi değişimlere paralel olarak yeniden işlevlendirildiği bir atmosferde tekrar ibadethane olarak kullanılması veya benzer amaçlar doğrultusunda yeniden kullanıma sokulması yerinde olacaktır.

¹⁰ Yahya Aydın, Türkiye Özelinde Covid-19'un Evin İşlevi Üzerindeki Etkisi, Editör Ejder Okumuş, Küresel Salgınlara Farklı Bakışlar. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2020, s. 524.

¹¹ Çiğdem Çetinkaya, Yeniden işlevlendirilen endüstriyel mekânların görsel algı değerlendirilmesi: İzmir Tarihi Hava- gazı fabrikası. (Doktora Tezi) YÖK Ulusal Tez Merkezi. Ege Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir, 2015, s. 1.

Uygulamalı çalışmaları ile Eryiğit ve Anıktar (2021) yapıların yeni işlevlerinin özellikle iç mekân boyutuyla büyük oranda algılandığı fakat özgün işlevlerinin kolaylıkla tahmin edilemediği bir işlevlendirme sürecine dikkat çekmektedirler.¹² Başka bir ifadeyle bazı uygulamalarda mevcut kullanım durumunun geçmiş ile bağı kopararak işlevler arası köprünün ortadan kaldırıldığı uygulamalar mevcuttur. Tarihi bir yapı ya da eskiden başka bir amaç doğrultusunda kullanılan yapının yeni formuna kavuşturulması ile ayrı bir atmosfere sahip olduğu algılsa da geçmişinden izler taşıması yapı-anlam bütünlüğü perspektifinden faydalı olacaktır. Bu durumu kültürün yapı üzerinden sürdürülmesi olarak da ifade edebiliriz. Buradan hareketle İstanbul'daki Ayasofya-i Kebir Camiinin farklı dönemlerde farklı inanç grupları tarafından kullanılması işlev bütünlüğü açısından boş veya müze olarak kullanılmasından daha anlamlıdır iddiasında bulunabiliriz. Bir diğer önemli örnek olarak Ayasofya-i Kebir Camiinde olduğu gibi geçmiş dönemleri ve inanç gruplarını yansıtan motiflerin ve görsellerin muhafaza ediliyor olması da hem kültürel sürdürülebilirlik hem de mekânın anlamsal bütünlüğünü muhafaza açılarından yerinde uygulamalara olumlu yönde örnekler olarak ifade edilebilir.

Fakat bu genel bakışın yanı sıra işlevsel bütünlüğün gözlemlendiği veya sağlandığı ince detayları da not etmek faydalı olacaktır. Dicle ve Yıldız (2010) mimar bakış açıları ile herhangi bir mekânda yapılan yeniden işlevlendirme sürecini iki kıstas üzerinden ele almakta ve araştırmaktadırlar: Teknik performans (aydınlatma, akustik, havalandırma ve mekân ısısı) ve işlevsel performans (mekânın büyüklüğü, estetik görünüm, mekânın yüksekliği, farklı kullanımlara uygunluk, ekipmanların konforu, diğer mekânlarla ilişkiler).¹³ Bu kategoriden hareketle bir mekânın yeniden işlevlendirilmesi sürecinde birçok faktörün etkili olabileceğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Teknik performans ile işlevsel performansın bütüncül bir şekilde sağlanması gerekir. Örneğin bir fabrikadan ya da iş yerinden eğitim kurumuna dönüştürülen bir yapının oluşturulan yeni işlevlerle tam anlamıyla uyumlu olması gerekmektedir. Bu uyumluluk iç dizayndan, fiziki yapıya ve yapının çevresindeki sosyo-kültürel çevre ile uyuma kadar birçok konu ile doğrudan ilişkilidir.

Sanayi inkılabının merkezi olan ve bu nedenle yeniden işlevlendirilmiş oldukça fazla yapıya sahip İngiltere'deki Manchester şehrine odaklanan Rebecca Madgin

¹² Eryiğit, Zeliha Büşra ve Anıktar, Serhat, Endüstri Yapılarında Mekân Algısı, s. 727-730.

¹³ Aydın, Dicle ve Yıldız, Esra, Yeniden Kullanıma Adaptasyonda Bina Performansının Kullanıcılar Üzerinden Değerlendirilmesi, METU Journal of the Faculty of Architecture, 27/1 (2010), s. 8.

(2010), fiziksel alanı yeniden kurgulamak, algıları değiştirmek ve mekânın işlevlerini değiştirmek için uzun soluklu ve çok boyutlu bir çalışmanın gerekli olduğunu vurgulamaktadır.¹⁴ Buna ek olarak ekonomik değer ve kültürel değer kıskacında tarihi mekânlar yeniden işlevlendirilirken, uluslararası, ulusal ve yerel birçok faktör ve politik atmosfer bu sürecin ortaya çıkışından tamamlanmasına kadar tüm adımlarda rol oynamaktadır.¹⁵ Benzer bir şekilde Susan Oakley Avustralya'dan seçtiği örneklerde sahil bölgelerinin yeniden düzenlenmesinde ilk etkilenecek ve etkileşime geçecek kişi ve grupları üç başlık altında toplar; yürütücü firmalar (özel sektör), ulusal veya yerel yöneticiler (politika yapıcılar) ve halk (citizens).¹⁶ Bu örneklerden de görüleceği üzere bir mekânın veya yapının değişimini tek bir faktörle açıklamak eksiklik olacaktır. Başka bir ifadeyle, yeniden işlevlendirme süreçlerinde birçok faktör aynı anda etkileyen ve etkilenen konumunda olabilir.

Dicle ve Yıldız (2010) ve Rebecca Madgin (2010)'in tespitlerini beraber düşündüğümüzde gerek seçilen yapının ve yakın çevresinin gerekse de yerel ve küresel atmosferin aynı anda bir yapının dönüşümü sürecinde etkili olabileceğini öğrenmekteyiz. Bu iki yaklaşımda belirgin olan kültürel uyumlulukken, ekonomik sebepleri ise ayrıca not etmemiz bir diğer önemli bahis olarak karşımıza çıkmaktadır. Tam da bu noktada duygusal veya gerçek dışı beklentiler içerisine girmenin de beklenti ile gerçeklik arasındaki uçurumun açılmasına sebebiyet vereceğini öne sürebiliriz. Başka bir ifadeyle günümüz neoliberal kent atmosferi içerisinde Simmel'den ödünç alarak belirtecek olursak "kaç para" sorusu bireysel hayatımızda olduğu kadar kentlerin ve kentlerin oluşumunda hayati öneme sahip yapıların ve mekânların organizasyonunu da derinden etkilemektedir. Bu soru ile de ilişkili olarak, küresel finansal krizler ve küreselleşmenin konut ve inşaat sektörü üzerindeki etkisi, mali sorunları aşmak için büyük apartmanların kurulması¹⁷ pratikte tercih edilir olmaktadır. Bu örnekleri, kullanılmayan farklı yapıları ve mekânları kullanıma kazandırırken göz ardı edilemeyecek maddeler ve etki grupları olarak da ifade edebiliriz.

Başka bir ifadeyle, neoliberalizm politikalarını birçok eserin tartışmaya açan önemli kent sosyologlarından David Harvey şu noktalara dikkat çekmektedir; neoliberalizm

¹⁴ Rebecca, Madgin, Reconceptualising the historic urban environment: conservation and regeneration in Castlefield, Manchester, 1960–2009. *Planning Perspectives*. 25/1 (2010):1.

¹⁵ Madgin, Conservation and Regeneration, s. 46.

¹⁶ Susan, Oakley, Understanding the Planning and Practice of Redeveloping Disused Docklands Using Critical Urban Assemblage as a Lens: A Case Study of Port Adelaide, Australia. *Planning Practice & Research*, 29/2 (2014): s. 172.

¹⁷ Oakley, Practice of Redeveloping Disused Docklands, s. 184.

“İnsan refahının, güçlü özel mülkiyet hakları, serbest piyasalar ve serbest ticaret ile karakterize edilen kurumsal bir çerçeve içinde bireysel girişimcilik özgürlüklerini ve becerilerini özgürleştirerek en iyi şekilde geliştirilebileceğini öne süren politik ekonomik uygulamalardır.”¹⁸ Standart olanın, serbestliğin ve piyasa eksenli yaklaşımın ön planda olduğu neoliberal kent atmosferinde önceliklerin kültür yerine ekonominin olduğu ya da ekonomik kıstaslar içerisinde yoğrulan yeni bir kent kültürünün olduğunu belirtmemiz gerekir. Şehirlerde yapılan yeniden işlevlendirme çalışmalarında bazen belirgin bazen de gizli bir şekilde ekonomik gerçeklikleri veya kaygıları da dikkate almakta fayda vardır. Bu durum yapılan yanlış veya eksik uygulamaları onaylamaktan ziyade ayağı yere basan bir yaklaşımla yeniden işlevlendirme süreçlerinin yönetilmesi gerektiğine bir vurgu olarak yorumlanması daha yerinde olacaktır.

Sonuç

Birbirinden farklı örneklerle odaklanan yukarıdaki çalışmaların ortak paydası yeniden işlevlendirme konusu olmuştur. Örnekler ışığında zikredilmesi gereken en önemli husus yeniden işlevlendirmenin birden çok faktörün etkisi altında kalarak varlık bulmaya çalıştığıdır. Başka bir ifadeyle hem yeniden işlevlendirme sürecine birden fazla faktör etki etmekte hem de yeniden işlevlendirme uygulamalarında birden çok faktör dikkate alınmalıdır.

Mevcut tartışmalar ve çalışmalar ışığında not etmemiz gereken bir diğer önemli nokta bu akademik çalışmaların kimler tarafından yapıldığıdır. Her ne kadar mekân kavramı üzerine sosyologlar, coğrafyacılar, tarihçiler ve mimarlar odaklansa da yeniden işlevlendirme kavramı ağırlıklı olarak mimarlar tarafından tartışılmaktadır. Bu durumun yurt dışından ziyade Türkiye’de daha belirgin bir şekilde öne çıktığını görmekteyiz. Bu nedenle yeniden işlevlendirme uygulamalarının farklı yönlerinin olduğu gerçeği gibi farklı bakış açılarının ve disiplinlerin de konuya katkı vermesi meselenin daha bütüncül bir şekilde ele alınmasına ve uygulanmasına katkı verme olasılığı oldukça yüksektir.

Son olarak yeniden işlevlendirme süreci somut veriler ışığında ve gerçekçi bir bakış açısı ile hem yönetilmeli, uygulanmalı hem de değerlendirilmelidir. Duygusal bir şehir güzellemesi ya da tarafgir bir bakış açısı ile meselenin özüne vakıf olmanın müm-

¹⁸ David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford: Oxford University Press, 2005, s. 2.

kün olmayacağı düşünülmektedir. Bu nedenle aynı anda tarih, sosyoloji, mimarlık, mühendislik gibi farklı disiplinlerle kesişen ve bu gibi disiplinlerin ilgi alanlarına giren şehirlerdeki yeniden işlevlendirilen veya işlevlendirilmeye ihtiyaç duyulan yapı ve mekânların disiplinler arası iş birlikleri ile bilimsel veriye dayalı bir şekilde ele alınması gerekmektedir. Bu bağlamda, her ne kadar günümüz dünyasında piyasa temelli bir kentleşme modeli benimsense de sürecin bir diğer önemli saç ayağı olan devlet ve politika yapıcılarının aktif katılımı ve rol almalarıyla yeniden işlevlendirilmiş yapı ve mekanlar için daha sağlıklı uygulamalar yapılabilir.

Kaynakça

- Alver, Köksal. Steril Hayatlar. Ankara: Hece Yayınları, 2013.
- Aydın, Yahya. Türkiye Özelinde Covid-19'un Evin İşlevi Üzerindeki Etkisi, Editör Ejder Okumuş, Küresel Salgınlara Farklı Bakışlar, Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2020.
- Aydın, Dicle ve Yıldız, Esra. Yeniden Kullanıma Adaptasyonda Bina Performansının Kullanıcılar Üzerinden Değerlendirilmesi, METU Journal of the Faculty of Architecture, 27/1 (2010): 1-22.
- Çetinkaya, Çiğdem. Yeniden işlevlendirilen endüstriyel mekânların görsel algı değerlendirilmesi: İzmir Tarihi Havagazı fabrikası. (Doktora Tezi). YÖK Ulusal Tez Merkezi. Ege Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir, 2015.
- Eryiğit, Zeliha Büşra ve Anıktar, Serhat. Yeniden İşlevlendirilmiş Endüstri Yapılarında Mekân Algısı, İdeal Kent Dergisi, 12/32 (2021): 708-734.
- Harvey, David. A Brief History of Neoliberalism. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Miller, Donald. L. Lewis Mumford: Urban Historian, Urban Visionary. Journal of Urban History, 18/3/(1992): 280-307.
- Lefebvre, Henri. The Production of Space, Cambridge: Blackwell Publishing, 2009 (28. Basım).

Mumford, Lewis. Tarih Boyunca Kent: Kökenleri, Geçirdiği Dönüşümler ve Geleceği (çev. Gürol Koca ve Tamer Tosun), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2007.

Madgin, Rebecca. Reconceptualising the historic urban environment: Conservation and regeneration in Castlefield, Manchester, 1960–2009. *Planning Perspectives*. 25/1 (2010): 29-48.

Nartkaya, Esra. Eğitim Yapısı Olarak Yeniden İşlevlendirilen Endüstri Yapılarında Mekân Analizi. (Yüksek Lisans Tezi) YÖK Ulusal Tez Merkezi, Karabük Üniversitesi, Karabük, 2016.

Susan, Oakley. Understanding the Planning and Practice of Redeveloping Disused Docklands Using Critical Urban Assemblage as a Lens: A Case Study of Port Adelaide, Australia. *Planning Practice & Research*, 29/2 (2014): 171-186.

KÜLTÜREL MİRASIN KORUNMASI VE DEVAMLILIĞINDA BAĞLAMSAL BİR YAKLAŞIM

A CONTEXTUAL APPROACH TO THE CONSERVATION AND CONTINUITY OF CULTURAL HERITAGE

Prof. Dr. Aynur Atmaca Can

Marmara Üniversitesi, aynurcan@marmara.edu.tr

Giriş

Kültürel mirası taşıyıcı ve aktarıcı şehir dokusu ve eserler özellikli bir öneme sahiptir. Mimarlık mirasını içine alan somut kültürel miras kadar somut olmayan kültürel miras bilgi, duygu, değer taşıyıcı işlev ve özgün kimlikleri ile bilimsel olarak çalışmaya değer konulardır.

Bu tebliğde öncelikle medeniyet ve kültür kavramları ekseninde sorunsal açıklanmakta, kültür politikası ve yerel yönetimler ilişkilendirilmekte, Türkiye’de kültürel miras yönetimi açıklanmakta ve yerel yönetimlerin bu alanda geliştirdiği bir uygulama örnekliğine yer verilmektedir. Kültürel mirasın korunması ve devamlılığında bağlamsal bir yaklaşım önerisini içine alan İstanbul’da Eyüpsultan Belediyesi bünyesinde kurulan Şehir ve Medeniyet Okulu projesi kapsamında 2016-2022 yıllarında sürdürülen Şehir Estetiği Atölyesi deneyimi anlatılmaktadır. Verimli bir yaklaşım ve içerik sunan bu çalışma programı detaylı bir şekilde açıklanmaktadır.

Medeniyet ve Kültür

Osmanlı medeniyeti 14. ve 18. yüzyıllar aralığında özgün kültürel biçimlerini üretmiş, yaşatmış, sürdürmüş sanayi devriminin gerçekleşmesinden sonra inkırazı ile modern medeniyetinin etki alanına açılmış ve Osmanlı modernleşmesi organik seyri ile etkiye dayalı yorumlarını 20. yüzyılda tamamlayarak tarih sahnesinden ayrılmıştır. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti ile dil ve kültür değişimi üzerinden hızlı ve iddialı Türk modernleşmesi sürecini yaşamıştır. Kendine batılı muasır medeniyetlerin üstünde bir hedefle modernitenin ilerlemeye dayalı yolunu benimsemiştir. Böylece kültürel süreklilik parçalanarak yeni bir yönelime evrilmiştir. Kültürel kök tasfiye edilerek yeni ve modern mekânlar, insan ve eser üretme süreçleri geliştirilmiştir. Bu süreç eğitim ve hizmet sisteminin topyekûn değişimi vb. travmatik veya hasarlı oluşu toplumun derinliklerine nüfus ettirilmiştir. Bugün Türkiye’de kültürel sürekliliğin olmayışı ve gelenek ile çağdaş olan arasındaki boşluk kültürel miras konusu üzerinden derin bir mesele veya bir sorunsal olarak durmaktadır.

Bu bağlamda kültürel mirası taşıyıcı ve aktarıcı şehir dokusu ve eserler özellikli bir öneme sahiptir. Kültürel kökü olan bu mekânlar yeni kuşakların geleneğin ölçüleri ile tanışmasında doğrudan mekân duygusu ve deneyimini sunmakta ve taşımaktadırlar.

Kültür Politikası ve Yerel Yönetimler

Yerel yönetim ve kültür politikaları bağlamı güzel sanatlar, kültür endüstrisi ve kentsel koruma alanları ile doğrudan ilişkilendirilmektedir. Kavramların kesitinde kültürel miras, somut ve soyut kültürel miras sürdürülebilirlik ve bağlamsallık anlamında değer kazanmaktadır.

Kök mekân, yerin ruhu, kentsel kalite, kültürel peyzaj, kentsel kültürel planlama, kimlik, karakter kavramları kültürel mirasın somut ve soyut boyutlarını bütünleştirmektedir. Koruma mekânsal olması boyutu ile somut miras kapsamında değerlendirilmekte olup somut olmayan kültürel miras ile olan ilişkisi göz ardı edilmemelidir.

Disiplinler arası ve üstü eşikte doğrulan bilgili bir okuyucu şehri yorumlayarak bilgece bir yoruma ulaşabilir. 21. yüzyıl şehirleri meta estetiğinin ürünü olarak izlenmektedir. Modernitenin şehir algı ve anlayışı alım-satım değeri taşıyan bir meta olarak şehri yaşamayı önermektedir. Türk-İslam şehrinin bir yorumu olan Osmanlı şehri kendi özgün yorumuna erişmiş ve ömrünü tamamlamıştır. Tarihi kültürel miras anlamında

derinlikte bu şehre ait tecrübeye sahip toplumun 21. yüzyılda kendi özgün yorumuna erişememiş, bunu sergileyememe sorunu ile karşı karşıyadır. Bize ait şehrin esaslarının sorgulanması sürmektedir. Bu Türkiye'nin içinde bulunduğu çetin bir açmazı tanımlamaktadır. Pratik alanın işlerliğinde, etkin hizmet yönetiminde oldukça başarılı performans sergilenen ülkemizde şehir meselesi kendi bağlamı açısından çalışılmaya ve yorumlanmaya muhtaç vaziyette durmaktadır. Böylece kendi bağlamını okumayı ve kendi bakış açısı ile bakabilme özgürlüğünü kazanabilmeyi gerektiren entelektüel evre sürmektedir.

Türkiye’de Kültürel Miras Yönetimi

Avrupa Konseyi uluslararası platformlarında postmodern mimari ve kültür politikalarının gelişmesi tarihi şehirleri ve kültürel mirası hem değerli kılmış hem de korunmasını ivedi hale getirmiştir. Somut olmayan kültürel mirasın yaşanabilirliğini güvence altına alınmasını ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu sürece kimlik saptanması, belgeleme, araştırma, muhafaza, koruma, geliştirme, güçlendirme ve kuşaktan kuşağa aktarma ile kültürel mirasın değişik yanlarının canlandırılması katılmaktadır. Somut olmayan kültürel miras dil, sözlü gelenekler ve anlatım, gösteri sanatları, toplumsal uygulamalar, ritüeller ve şöenler, doğa ve evren ile ilgili bilgi ve uygulamalar, el sanatları geleneği olarak sayılmaktadır. Kültürel çevre kavramına altlık oluşturmak üzere kültürel değerlerin çevre, bölgesel kimlik, peyzaj karakteri ve kültürel mirasın çevre boyutlarının önemi artmaktadır. Kültürel miras öz değerinin yanında diğer politikalara vereceği katkıdan dolayı sürdürülebilir kalkınmada, küreselleşen dünyada mekân duygusunun korunmasında ve kültürler arası diyalog ve demokrasinin geliştirilmesinde önemli kaynak olarak kabul edilmektedir. Merkezi hükümetlerin ve yerel yönetimlerin potansiyel kültür politikası geliştirme kaynakları olma durumuna gelmektedir.

Osmanlı Devleti’nin geleneksel şehir yönetiminin çözülmesi olarak tarihlenebilecek 19. yüzyılın ilk çeyreğinde başlayan hukuksal düzenlemeler ile vakıflar, kadılık ve lonca sistemi yerini modern belediyeciliğe bırakmıştır. Günümüzde 5226 sayılı kanun ile Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu ile sitler için alan yönetimi kavramının geliştirilmesi ve koruma amaçlı imar planlarının hazırlanması zorunlu hale gelmiştir. Alan yönetimi kültürel mirasın varlığını sürdürmesi ve bugünün dünyasının ihtiyaçlarını birleştirmeyi amaçlayan bir yönetim anlayışıdır. Bu yasa ile büyükşehirlerde, valiliklerde ve bakanlıkça kültür varlıkları ile ilgili koruma, uygulama ve denetim

bürolarının kurulmasıdır. KUDEP olarak ifade edilen bürolar alanlardan, uzmanlardan oluşmakta ve etkinlikleri Koruma Kurulları tarafından denetlenmektedir. Yine bu kanun ile kültür varlıklarının korunması ve değerlendirilmesi amacıyla tahakkuk ettirdikleri emlak vergisinin %10'u oranında ek vergi konulmuştur. Taşınmaz Kültür Varlıklarının Korunmasına Katkı Payı adı verilen bu emlak vergisi valilik denetiminde belediyelere kullandırılması öngörülmüştür. Ayrıca toplu konut için verilen kredilerin de en az %10'unun tescilli taşınmaz kültür varlıklarının bakım, onarım ve restorasyonu için kullanımı düzenlenmiştir. Bu fondaki proje önceliğini Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı ve Toplu Konut İdaresi Başkanlığı belirlemektedir. 5366 Sayılı Yıpranan Tarihi ve Kültürel Taşınmaz Varlıkların Yaşatılarak Kullanılması Hakkında Kanun ile bütün ölçekteki belediyelerce sit ve/veya taşınmaz kültür varlığı niteliği taşıyan alanlarda yeni inşaat yapma ve yenileme-yaşatma başlığı ile mekânsal dönüşüm yapma hakkını vermektedir. Yenileme kapsamına alınan kültürel miras alanlarında ticaret, turizm alanı geliştirme gibi büyük gelirler getiren dönüşümlere izin verildiği için tüm büyük kentlerde ama özellikle İstanbul'da kanun esas amacından uzaklaşmaktadır. Sosyal dokunun korunması, kültür varlıklarının onararak yaşatılması ve insanların hayatlarının sosyal anlamda zenginleşmesi hedefleri ikinci planda kalmaktadır.

Türkiye'de özel ve özgün bir yer edinen kültürel mirasın işlevselliği yüksek düzeyde okunaklılık içerir. Şöyle ki kültürel miras geçmiş ile bağ kurmak, kök değerlerin devamlılığın sağlanmasında, tarih bilinci ve kentli bilincinin geliştirilmesinde, bütüncül kavrayışın sağlanmasında sürdürülebilirlik ve bağlamsallık kavramları bileşkesinde derin ve işlevsel bir not ve malzeme sunmaktadır. Böylece duygusal ve düşünsel dünyamızda özel ve özellikli bir yer edinen kültürel miras olgusu toplumların kendini bilme deneyimini yaşamasında zamanla, mekânla ilişki geliştirmesinde, hatıra, vefa, hürmet/saygı kavramları ile bugüne bağlanabilecek, belleği taşıyan sürekliliklerin oluşturulmasında kaynak olarak kabul edilmektedir.

Kaynak olarak kültürel miras üç boyutu ile açıklanabilir.

- Tarihi şehir dokusu, kültürel miras mekanları
- İnsan, şahsiyet gelişme aracı olarak mekân ile ilişki
- Bilgi, düşünce ve duygu taşıyıcısı ve aktarıcısı yazılı edebi eserler olarak kitaplar

Bu kavramlar ve aralarındaki ilişki ağları her biri diğeri etkileyen, etkileşen, üreten ve yorumlayan olma özelliğine sahiptir.

Yaşayan, etkileyen, aktaran ve etkileşim halinde, yorumlayan ve yorumlanan üç figür olarak mekân, şahsiyet ve kitap ile açıklanmaya çalışılmaktadır. Bu üçleme kavramların kaynaşması veya birbirinden doğarak etkileşimi sürdürmesi ve aktarması ile özel bir işleve sahiptir. Bu kavramlar medeniyet kavramı şemsiyesi altında varlık bulmaktadır. Soyut bir ifade olarak medeniyet mekânda, insanda ve eserlerde yine insan eliyle kültüre ve biçimlere dönüşür dönüştürülür, tezahür eder, izlenir.

Modern sonrası dünyada ve şehirlerde kültürel mirasın artan önemi Türkiye’de daha acil ve ivedi olarak hissedilmektedir. Niçin? Burada varis kavramı dile getirilmelidir. Roma İmparatorluğu’ndan sonraki güç, Bizans Uygarlığını dönüştüren ve yeniden yorumlayan kendi medeniyet yorumunu sergilemiş yüksek kültür olarak Osmanlı medeniyeti karşımıza çıkmaktadır. Türkiye’de bedeli ödenmeye çalışılan kültürel kopukluk evresi süreçleri kültürel mirasın öneminin altını çizirken gelenekle etkileşimli politikalar geliştirmenin doğrudan aracı ve hatta kaynağı olarak mirası ve varislerini kendi çağında ifade etme sorumluluğunu beraberinde getirmektedir. Türkiye’de 2004 yılını izleyen hukuksal düzenlemeler ile mekânsal olarak kültürel mirasın korunması öncelikli bir yer edinmektedir. Ancak sadece mekânları korumak yeterli değildir. Kültürel miras kapsamındaki mekânlar içinde çok özel bir yere sahiptir. Bu mekânlar inşa edildikleri zamanları ve özgün mekân tecrübesini yaşatarak adeta mirasın aktarıldığı özel bir okul vazifesi yapmaktadırlar. Bu yüzden tarihi kültürel miras kapsamındaki mekânlara çağdaş kültür ile sağlıklı ve verimli bir ilişki geliştirmek üzere işlevsellik kazandırılmalıdır.

Bağlamsal Bir Yaklaşımla Üç Eseri/Eserden Okumak: Mekân, Şahsiyet, Kitap

Şahsiyetlerin oluşumunda mekân ve kitap önemli bir role sahiptir. Örneğin Bursa şehir kimliği ve estetiğine yönelik bir bilimsel çalışmada şahsiyet, mimari eser ve edebi eser bütünleşik anlam katmanları ile ele alınmayı gerekli kılmaktadır. Süleyman Çelebi’nin Vesilet’ün Necat eseri ve Bursa Ulu Camii mimari eseri, İsmail Hakkı Bursevi’nin, Ruhul Beyan Tefsiri ile Ulu Camii bütünleşik kavram bileşenleri olarak özgün zaman bağlamında okunmalıdır. Kendi zaman ve mekân bağlamında zuhur

eden şahsiyetler birbirine bağlanır ve aktarılır. Her biri kültürel mirası okumanın ve onda derinleşmenin anahtar kavram ve kapılarına dönüşür.

Kitap da mimari eser gibi bir tür mekândır. Cildi, tezhibi, hattı, ebrusu, kokusu, dokusu, rengi ile dost olabilecek bir nesnedir insana. Eski insanlar aynı kitabın farklı nüshalarını birini cildi için diğerini tezhibi için bir başkasını da hattının güzelliği için alırlarmış. Kitap pahası yanında estetikten pay alması ve güzelliğin taşıyıcı olması ile zevk-i selim sahibi insanları arar bulurmuş. Osmanlı medeniyetinde geleneksel sanatlar kitap ve insan sevgisi ve dostluğundan doğmuştur. Kitap sanatları olarak genişlemiş ve gelişmiştir. İlahi haberin taşıyıcısı olarak Hazreti Peygambere duyulan muhabbetin izharı olarak güzelleştirilmiştir.

Eyüpsultan Belediyesi Şehir Estetiği Atölyesi Deneyimi (2016-2022)

İçerik

Şehir insanın ihtiyaçlarını karşılayan işlevsel bir varlıktır. Bu ihtiyaçlar bilim, sanat, felsefe, hikmet olarak tezahür ederek sembolik anlam katmanları örür. Şehrin silüetinden okunan mimari biçimlenmenin ardında izlenen bu entelektüel işlevsellik aynı zamanda ait olunan medeniyet ailesinin dışı vurumudur. Estetik, duyu ve duygunun bilimidir. Yetkinliği güzelliştir. İnsanın doğruyu hissetmesinin yollarını soruşturur. Şehri ve estetiği terkip eden şehir estetiği ise zamanın ve mekânın ruhunu dışı vuran ve bu bütünselliğin çok boyutlu okunmasını öneren görme sanatı olarak tanımlanabilir. Şehrin estetik kavranışı, bilmeyi zevk etmeye dönüştürerek bakmak ile görmek arasındaki açıklıkta döşenen yolda menzil almaktır.

Bu atölye çalışması şehri estetik bir nesne olarak kavramayı ve incelemeyi önermekte, kadim İstanbul'u Eyüp Sultan mekânı özelinde araştırmaya konu etmektedir. Fetih sonrası İstanbul'un ruhu olarak yorumlanan ve İstanbullular için halen bir cazibe merkezi ve ruhani bir odak olan bu mekân, tarih içinde hususi anlam katmanları ile bezenmiştir. Bizans Uygarlığının kutsal anlamlar yüklenen yeşil coğrafyası, Osmanlı medeniyetinin ilk Türk-İslam mahallelerinden biri olarak inşa edilmiştir. Semt, Eyüp Sultan Hazretlerinin Türbesi çevresinde büyük bir hazire ve Hanım Sultan Külliyesi ile hayat ve ölüm arasında adeta manevi bir eşik mekân olarak yükseltilmiştir. 18. yüzyılda şehrin genişleyen çehresinin sayfiye mekânı, 19. yüzyılda sanayinin yerleştirildiği alan, 20. yüzyılda hızlı kentleşmenin ürünü göç ve gecekondulaşmanın

biçimlendirdiği yer olarak varlığını sürdürmektedir. Bu yerde doğal mekânın kullanımı ve yapılı çevrenin inşası çok katmanlı zengin bir içerik okuması sunmaktadır.

Şehir Estetiği Atölyesinin çalışma temaları esas olarak kök mekâna yönelik kavramsal soruşturma ve yerel kültür kodlarının deşifre edilerek çözümlenmesi çerçevesinde yıllık olarak belirlenmektedir.

2016-2017 Teorik Mekân Okumaları

Öncelikle çağrışımlar, izlenimler, algıların göstergesinde izlenen şehir estetiğinin başat kavramlarının soruşturması ile konu açıldı. Soyutlama düzeyi yüksek olan insan, mekân, zaman, değişim, teknoloji, kültür, şehir, estetik, sanat kavramları, kültürel süreçler ve görme biçimleri üzerinde özenle çalışıldı. Bu çerçevesinde bir dizi okuma programı izlendi. İslam şehri, Osmanlı şehri, Osmanlı şehrinde gündelik hayat ve estetik ekseninde seçilen makale ve kitaplar birlikte okunarak tartışıldı. Katılımcıların konunun kapsamını ve sınırlarını görmesi, ilgili alanın kavramlarını tanıyarak tanımlayabilmesi, kavramları birbirleriyle ilişkilendirerek yöntemsel çözümleme yapabilmesi sağlandı.

2017-2018 Eyüpsultan'da Tarihi Şehir Dokusu Mekân Okumaları

Siluet, meydan, yollar ve cadde, dükkânlar, özgün üretim biçimleri, külliyeler, mezarlık, türbeler, çeşmeler, evler, kent mobilyaları, kapılar üzerine mekân çözümleme çalışmaları yapılmıştır.

2018-2019 Eyüpsultan'da Medfun Şahsiyetler ve Eserleri Üzerine Çalışma

İstanbul şehir kültürünü Eyüpsultan mekânından hareketle çözümlemede anahtar şahsiyet rolü alan medfun kişiler ve eserlerinden bir seçki yapılarak her bir katılımcının bir anahtar şahsiyete ait eser okuması, değerlendirmesi ve yazılı olarak sunması ile yol alındı. Medfun şahsiyetler musikişinaslar, şairler, sanatkârlar, mütefekkirler ve devlet adamlarından oluşmaktadır. Bu seçki katılımcıların ilgisi ve önceliği doğrultusunda şöyle belirlendi:

Ali Kuşçu
Bakî
Zekâî Dede Efendi
Hüseyin Fahreddin Efendi
Nakkaş Hasan Paşa

Hafız Hüseyin Ayvansarayı
Ayşe Hubbi Hatun
Abdullah Vassaf Efendi
Hüseyin Avni Lifij

2019-2020 Eyüpsultan'da medfun şahsiyetler ve eserleri üzerine tekraren çalışıldı:

Prens Sabahattin
Mareşal Fevzi Çakmak
Zübeyde Fitnat Hanım
Adile Sultan

Ümmi Sinan
Ahmet Haşim
Necip Fazıl Kısakürek
Erdem Beyazıt

2020-2021 şehir estetiğinde doğal çevre kullanımı bahçe kültürü ve çiçeklerin estetiği özelinde ele alınmıştır. İlâhi estetik ve doğal estetik kavramlarını medeniyet ve kültür ekseninde açılmayı hedefleyen bu çalışmada bir dizi okuma önerisi geliştirilmiştir. Birlikte okuma tartışma egzersizleriyle konunun farklı boyutlarının incelikleri ile kuşatılarak Eyüpsultan mekânında yeşil alan düzenlemesi, parklar ve mezarlık alanları yakından incelenerek sözlü ve yazılı sunuma dönüştürülmüştür.

2021-2022 Gündelik yaşam estetiğini sokak kültürü üzerinden okumak olarak belirlenmiştir.

Katılımcıların gözlem ve ilgisi doğrultusunda belirledikleri yaşayan sokakların mekânsal biçimlenmesi ve sokak kültürlerini çoklu anlam katmanlarıyla açıklayan ve yorumlayan sözlü ve yazılı sunumlar yapılmıştır.

İlerleyen süreçte Eyüpsultan'dan bakışla birliğin-bütünlüğün estetiğine doğru yönelimler; “bütünlük”, “yücelik”, “âhenk” ve “yerin ruhu” kavramsal bileşenleri eşliğinde Eyüpsultan mekânsal tecrübesinden süzülen bireysel bir seçki ile yapılan çalışmaların sözlü ve yazılı sunumları eşliğinde tevhidi estetik meselinin birlikte konuşulması, tartışılması biçiminde sürdürülmesi murat edilmektedir.

Yöntem ve Uygulama

Şehir ve Medeniyet Okulu Projesi kapsamında tarafımdan yürütölen Şehir Estetiğı Atölyesine 19-45 yaş aralığında çok sayıda başvuruda bulunan İstanbullulardan ilgi alanı doğrultusunda seçilerek belirlenen 15 katılımcı-araştırmacı kabul edilmektedir. Bu katılım ağırlıklı olarak lisans, yüksek lisans, doktora öğrencileri ile öğretmenler ve serbest araştırmacılarından oluşmaktadır. Bir akademik yıl boyunca ekim-haziran arası dönemde 15 günlük periyodla 2 saatlik seminerler olarak gerçekleşen çalışmalar devam eden ve nitelikli katkı sağlayan ortalama 7 katılımcı-araştırmacı ile sürdürölmüştür. Böylece kök mekân ve yerel kültür kodlarının deşifre edilmesine yönelik 6 yılda yapılan çalışmalar ve çıktıları ile 42 kişinin yetiştirilmesi sağlanmıştır. Bu kişilerde tarih bilincinin, kültür bilincinin geliştirilmesi, estetik duyarlılığın oluşturulması ve geliştirilmesi, kültürel kökleri ile mekân, şahsiyet ve edebi eserler aracılığı ile bağ kurmak suretiyle manâ kazanmak ve kazandırmak hedefi gerçekleştirilmiştir.

Sonuç

Eskinin değersizleştirilmesi karşısında eskiye değer katmak, eskiyi kendi değeri üzerinden okumak ve hayata katmak duygusal ve zihinsel temrinlerine kapılar açılmıştır. Bilgi ve değer üzerinden bilinç geliştirme, mekân tecrübesi ve estetik haz/zevk boyutlarına taşınan bağ kurma süreçleri ve deneyimi gerçekleştirilmiştir. Niteliksel ve bağlamsal yöntem yaklaşımı verimli sonuçlar doğurmuştur. Bu deneyim kendi özgün yerel kültürü ile bağ kurma sanatı olduğı kadar yerel kültürün özgün ve çağdaş bir entelektüel üretim biçimi olarak okunabilir.

Böylece yerel kültürün somut ve somut olmayan miras kapsamında bilinç ve değer geliştirilmesi ile niteliksel korunması, korunarak aktarılması ve devamlılığının sağlanması yeni bir içerik ve yorumla mümkün olmaktadır.

Atölye çıktısı olarak üretilen bu özgün bilgi ve tecrübenin verilerinin yaygınlaştırılarak farklı biçimlerde kamuoyu ile paylaşılması, özveriyle sürdürölen bu çalışmanın verimliliğini ve tesirini arttıracaktır.

Kaynakça

Ada, Serhan; İnce, H. A., Türkiye’de Kültür Politikalarına Giriş. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.

Bali, Meltem; Aynur, Can, “Eyüp Sultan Mekânında Şehir ve Estetik Bağlamında Kültürel Hafızayı Okumak”. 2. Uluslararası İslami Mimari Miras Konferansı- Mamur Çevre ve Gelecek. İstanbul: 2019.

Bali, Meltem, “Mekânın Belleği ile Uyumlu Sürdürülebilir Kültür Stratejisi Üretmek: Eyüpsultan Belediyesi Şehir ve Medeniyet Okulu Örneği” Milli Kültür Araştırmaları Dergisi. 4/2 (2020): 43-58.

Can, Aynur, “İnsan Mekan Etkileşimi ve Kent Estetiğine Giriş”. Türkiye’de Yerel Yönetimler, ed. Recep Bozlağan ve Yüksel Demirkaya. Ankara: Nobel Yayınları, 2008.

Can, Aynur, “Yerel Yönetimler ve Kültür Politikaları Bağlamında İstanbul’da Kentsel Koruma Sorunsalına Sürdürülebilir Çözüm Önerileri”. Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi. Sayı: 5 (2014): 55-81.

Can, Aynur, “Günümüzde Eyüp Sultan Nasıl Algılanıyor?”. V. Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğler, İstanbul: 2001: 174-185.

Can, A.A., “Osmanlı Medeniyetinin Estetik Tavrına Bakış”. Uluslararası Sanat/ Tasarım ve Estetik Kuramları Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Antalya: 2011: 49-57.

Can, A.A., “Düşünce, Duygu ve Sezginin Aydınlığında Biçimlenen Tarihi ve Sürekli Eşik: Şehir”. Şehir Üzerine Düşünceler II. Ed. Hasan Taşçı ve Nureddin Nebati. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2021.

Gençkaya, Ömer Faruk; Demirci, Erdem Ünal, “Türkiye’de Kültür Politikalarının Kurumsallaşma Sürecine Genel Bakış”. Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 3/2 (2018): 57-70.

Gençkaya, Ömer Faruk; Boztaş, Fadime, “Koruma Planlaması Sorunsalı: İstanbul’un Koruma Planlamasında Yıkma/Yapma Çelişkisi,”. Strategic Public Management Journal, 9 (2019): 15-29.

Haydar, Gülzar, Şehirlerin Ruhu. İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.

Numan, İbrahim, “Eyyub Sultan’a Bir Ziyâret Arkasında/n”. Kubbealtı Akademi Mecmuası, 190/2 (2019): 15-23.

Numan, İbrahim, “Osmanlı Mimarisini ve Sanatlarını Vahdet Düşüncesi Bağlamında Anlamak”. Kubbealtı Akademi Mecmuası, 183/3 (2017): 30-39.

Ökten, Sadettin; Can, Aynur, “Objeden Hareketle Bir Estetik Denemesi Estetik Obje Olarak Eyüp Sultan”. IV. Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğler, İstanbul: 2000: 350-363.

Google. “Eyüpsultan Araştırma Merkezi EYSAM”. Son güncelleme 29 Ekim, 2022. <https://www.eyesam.org>

Google. “Şehir ve Medeniyet Okulu Şehir Estetiği Atölyesi”. Son güncelleme 29 Ekim, 2022. <https://www.eyupsultan.bel.tr>

TARİHİ VAKALARIN ŞEHİR GELİŞİMİNE ETKİLERİ

THE EFFECTS OF HISTORICAL EVENTS ON URBAN DEVELOPMENT

Doç. Dr. Mehmet Ali Karaman

Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, malikaraman@hotmail.com

Giriş

İnsanlık tarihi, zaman kavramı ile birlikte sürekli bir değişim ve dönüşüm içerisinde-
dir. Bilinen dünya üzerinde insanın fert kimliğinden sıyrılıp toplu olarak yaşamaya
başlaması Neolitik Dönemle birlikte toplu yaşamının daha aktif hale geldiği zaman
dilimine rastlar. Köylerin daha da gelişerek şehirlere dönüşmesi birlikte yaşama
ortamlarının da gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu serüvene dünyanın birbirinden
farklı pek çok coğrafyasında rastlamak mümkündür. Bu süreç farklı coğrafyalarda
olsa da zaman zaman birbirine benzerlik göstererek gelişmiştir. Tarihi süreç içeri-
sinde bu oluşumlar birbirleriyle etkileşime girerek değişim ve dönüşümlerine katkı
sağlamışlardır. Savaşlar, işgaller, göçler, ticari faaliyetler ve seyahatler bu etkileşimi
hızlandırmıştır. Dünyanın farklı bölgelerinde izlerine rastlanılan toplu yaşama
kültürünün var oluş coğrafyaları başta Mezopotamya, Mısır, Anadolu ve Akdeniz
havalisidir. Bu bölgelerde yer alan şehirler, eski çağlardan başlayan tarihi yaşam ve
medeniyet izlerini bünyesinde taşıyarak günümüze kadar ulaştırmışlardır.

Medeniyet kavramı insanoğlunun yerleşik hayata geçmesiyle birlikte başlamakta-
dır. Toplu yaşama kültürünün gelişimi beraberinde insanlığın yeni bir yaşam tarzı
geliştirmesinde de etkili olmuştur. Sürekli gelişim içerisinde olan ve aklını kullanarak

zaman içerisinde bilimsel ve sanatsal faktörleri hayatına dâhil eden insan daha iyiye ve güzele ulaşmak için sürekli bir çaba içerisinde olmuştur. Medenî ve medeniyenin terim olarak kullanılması büyük ölçüde tercüme faaliyetleri dönemine rastlar. Bu çalışmalar esnasında Grekçe’de “şehir ve şehir devleti” mânasındaki polis kelimesi medîne, “devlet ve yönetim” anlamına gelen, aynı zamanda Eflâtun’un diyaloglarından birinin adı olan politeia kelimesi “es-siyâsetü’l-medeniyye” tabiriyle ifade edilmiştir.¹ Şehirlerin oluşum ve gelişim süreçleri açısından zaman ve mekâna göre değişkenlik gösterse de antik dönemden itibaren şehirler, medeniyetlerin gelişimi noktasında hep etkili olmuştur.² Ortaya çıktıkları andan itibaren sosyo-ekonomik devingenlikleri ve mekânsal gelişimi ile ön planda olan şehirler, tarihsel olarak taşıdıkları önemi, günümüzde de artırarak devam ettirmektedirler. İslam medeniyetinde algı olarak şehir kavramı Gazali tarafından çok farklı bir yaklaşımla ifade edilmiştir. Ona göre şehir, “Müslüman bir toplumun ruhi ve dünyevi ihtiyaçlarının karşılanmasında sadece bir araçtır. İslami düşüncede bu dünya tamamen geçici fani bir yerdir.”³ Zaman içerisinde bu yaklaşım gayrimüslim şehirlerle yarışır hale gelinecek ve medeni yaşamın vazgeçilmez ihtişam unsuru halini alacaktır.

Yerleşik yaşam, tarım devrimi ve araç gereçlerin kullanımı ile başlayan süreç, günümüzde küresel şehirler olarak adlandırılan megapollere kadar ulaşmıştır.⁴ Bahsedilen değişim ve gelişim Osmanlı İmparatorluğu’nun varlığını sürdürdüğü coğrafyada yer alan şehirler için de geçerlidir. Fetih sonrası Osmanlı kontrollerine giren şehirlerin kendinden önceki medeniyetlerin mirasını üzerinde barındırmasına olanak sağlandığı gibi mevcut mirasın üzerine yenileri eklenmek suretiyle şehirlerin tarihi kimlikleri korunmaya çalışılmıştır. Bu durum daha ziyade Anadolu ve Balkan coğrafyasında yer alan çok sayıda şehir üzerinde gözlemlenebilir. Bahsedilen alanlarda Selçuklu ve Bizans mirasının yaşatılmasının yanı sıra kuruluşu itibarı ile zaman içinde oluşan Osmanlı mimari kimliğinin eklenmesiyle yeni bir anlayışın ortaya çıktığından bahsetmek mümkündür. Osmanlı şehir kimliği diye de adlandırmanın mümkün olduğu bu anlayış, İstanbul başta olmak üzere Anadolu ve Balkanlar’da pek çok merkezde gözlemlenebilir.

¹ İlhan Kutluer, “Medeniyet”, TDV İslam Ansiklopedisi, C 23, Ankara 2003 s. 296.

² Mehmet Ali Karaman-Mim Sertaç Tümtaş, “Tarihsel Olarak Kent ve Modernleşme Sürecinde Selanik”, *Osmanlı’da Balkan Şehirleri*, C 1, Gece Kitaplığı Yayınları, s. 469.

³ Şevket Yıldız, “What Does Make a City Islamic?” *International Journal of Business and Social Science*, C 2, S. 8, May 2011, s. 199-201.

⁴ Karaman-Tümtaş, a.g.m., s. 470.

Burada dikkat çeken asıl mesele Türk kimliğinin inşası gerçekleştirilirken mevcut dokunun korunması meselesidir. Türk hükümdarlar bunu hayata geçirirlerken var olanın daha iyisini yapma kaygısı ile hareket etmişlerdir. Dolayısıyla yeni şehir kimliğinin oluşturulması süreci bünyesinde siyasi, sosyal ve ekonomik üstünlük mesajları içeren bir bilinçaltı barındırmaktadır. Burada bahsedilen kaygılar aşılamadığı takdirde geçmişten kalan mirasın reddedilmesi anlayışı mimari ve sanat başta olmak üzere sonraki dönemlere intikal eden pek çok eserin yok edilme süreci ve sonrasında da şehir kimliğinde tahribatlara yol açmıştır. Bunun örneklerine Osmanlı hakimiyeti sonrası Ortodoksların kontrolüne geçen Selanik gibi birçok Balkan şehirlerinde rastlamak mümkündür. Bu çerçevede Türk-İslam anlayışıyla XX. yüzyıl itibarı ile Balkanlarda bulunan çok sayıda eser ya devşirilmiş ya da kaderine terk edilmiştir. Bunun altında yatan temel amaç geçmişin izlerini silmek olduğu gibi, yeni oluşacak zaman diliminde var olan kültürün dönüşümünü gerçekleştirmektir. Osmanlı Devleti penceresinden ele alındığında durum tam tersidir. Fethedilen yerlerdeki halkların dil, din ve kültür miraslarına dokunulmadığı gibi bu bölgelerde yer alan çok sayıda yapılar eski işlevlerini sürdürmüşlerdir. Genel çerçevede bir şehrin tarihi altyapısına dokunmamak o bölgenin kültürel donanımına katkı sağlayarak daha güçlü bir birikim oluşturma sürecini hızlandırmıştır.

Tarihi Vakaların Şehirlerdeki İzleri

Her tarihi vaka illiyet münasebeti dahilinde ele alınmalıdır. Burada esas olan vakanın gerçekleşmesinde etkili olan sebepler ile vakanın gerçekleşmesi sonrası ortaya çıkan sonuçlardır. Vakalar insanları ve insanların yaşam alanlarını doğrudan ilgilendirdiği gibi dolaylı olarak da bunların üzerinde etkiye sahiptirler. Şehirleri şekillendiren yaşam psikolojisinin oluşmasıdır. Tarihi süreç içerisinde şehirlerde gerçekleşen olaylar buralarda yaşayan zümrelerin yaşam psikolojisini doğrudan etkilemiştir. Şehrin uğradığı bir istila, o bölgede yaşanan bir katliam ya da tam tersi olarak bölgenin istiladan kurtarılma süreci sonraki dönemlerde şehir kimliğine direk etki etmektedir. Bölgenin tarihi ticaret yollarının üzerinde olması, seyyah ve tüccarların o bölgelerde fazlaca bulunması şehrin kimliğini hem kültürel hem de ticari açıdan güçlendirmektedir. Öte yandan yaşanan göçlerin de şehirlerin, hatta medeniyetlerin kimlikleri üzerinde çeşitli etkileri vardır.

İslam şehirlerinin oluşumunu belirleyen temel dinamiklerde sosyal statüden ziyade dini kimlik esas alınmıştır. Şehirlerin mahallerden oluştuğu, bu mahallelerin de

ibadethane etrafında şekillendiği bilinmektedir. Yani daha açık ifade edilecek olursa şehirlerde bulunan tarihi kilise, sinagog ve camiler o bölgede yaşayan milletler hakkında bilgi verir mahiyettedir. Yine tahkim edilmiş surlarla çevrili olması ya da şehrin civarında kalenin yer alması eski yerleşim kültürünü aktarır türden detaylardır. Çarşı pazar kültürünün oturmuş olması da yine şehre dışarıdan girişlerin olduğunu, ticari faaliyet olması dolayısıyla da gelişimini gösterir bulgulardır. Şehir kimliğinin oluşumunda etkili olan bu vakalara daha detaylı bakmakta yarar vardır.

Büyük vakaların yaşanması sonrası şehirlerde köklü değişim süreçleri yaşanır. Yeniden yapılanma süreçlerinde şehirlerde her ne kadar kimlik kaybı yaşansa da tarihi geçmiş olan şehirlerde bu durum oldukça az seviyededir. Köklü değişimin yaşanma boyutu kültürel miras ile doğru orantılıdır. Kültürel miras bir toplumun tarihi açıdan geçmişini, kullanılan teknik ve araçları açısından bilgi birikimini ve belge niteliği taşıdığı için de sosyal, siyasal, kültürel birikimini ifade ettiği ve günümüze taşıdığı için önemlidir.⁵ Ülkemizde kültür politikası, Cumhuriyet Dönemi sonrasında sürekli ve düzenli bir biçim almış, kültür yönetimi sistemi de yine bu dönemde şekillenmiştir. Osmanlı Dönemi'nde kültür politikası bağlamında dönemin batı etkisine paralel biçimde tarihi ve kültürel değerlerin toplanması, arşivlenmesi ve zamanla sergilenmesini içeren bir dizi çabanın olduğu bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nde eski dönemlerden kalan çeşitli sanat eserlerine ilk kez Fatih Sultan Mehmet'in ilgi göstermesine karşılık; Bizans Dönemi'ne ait çeşitli eserlerin bu dönemden itibaren İstanbul'a getirildiği de bilinmektedir. Anadolu'nun çeşitli yerlerinden getirilen bu eserler Tophâne-i Amire Müşirliğinde bulunmuş olan Fethi Ahmet Paşa (1801-1857) tarafından Harbiye Nezaretinin ambarı olarak kullanılan Cebahanede, bugünkü Aya İrini'de (Hagia Eirene) koruma altına alınmıştır.⁶

Savaş ve Fetihlerin Şehir Kimliği Üzerindeki Etkileri

Savaş ve istilaların verdiği yorgunluk uzun bir müddet olayın gerçekleştiği coğrafyada etkisini sürdürmektedir. Bu durum savaş coğrafyası üzerinde yaşayan insanların genel psikolojilerine doğrudan etkili olacaktır. Hatta öyle ki coğrafya üzerinde vuku bulan olayların neticesi, kitlelerin vatanlarına olan sadakatlerini neredeyse doğru orantılı düzeyde etkilemektedir. Türkler tarih boyunca bu konuda dirençli olmakla

⁵ Nilüfer Negiz, "Kentlerin Tarihsel Sürdürülebilirliğinde Kültürel Miras: Önemi ve Değeri Üzerine Düşünmek", *Akademia Sosyal Bilimler Dergisi*, 2017, 3 (1), s. 164.

⁶ Negiz, a.g.m., s. 165.

beraber yaşadıkları coğrafyayı terk etmek yerine yaşam alanlarına yenilerini ekleme konusunda ısrarcı olmuşlardır. Son yüzyıl Balkanlarda uygulanan baskı politikalarına karşılık çözümler yaşansa da Osmanlı milletleri dayanabildikleri kadar direnç gösterme eğilimindedirler.

Arapça’da “açma, yol gösterme, hüküm verme, galibiyet ve zafere ulaştırma” anlamına gelen fetih (feth, çoğulu fütûh, bunun da çoğulu fütûhât), terim olarak İslâm’da meşrû görülen savaşlar hakkında cihad kelimesine benzer şekilde, Müslümanların gayrimüslimlerden gerçekleştirdikleri toprak kazançlarını tarihte ve günümüzde bilinen diğer istilâ ve sömürü savaşlarından ayırmak amacıyla kullanılmıştır.⁷ Fetihlerin en belirgin özelliği kalıcı olmaları ve fethedilen yerlere yeni unsurların yerleştirilerek o bölgelerin İslamlaşmasının sağlanmasıdır. Tanım olarak istila ise sözlükte “bir şeyi ele geçirmek, hâkimiyeti altına almak” mânasına gelen istîlâ, fıkıhta bu anlam çerçevesinde “bir malın haklı veya haksız şekilde ele geçirilmesi, kuvvet yoluyla devlet yönetimine el konulması” gibi anlamlarda kullanılır.⁸ Fetih algısına göre istila daha fazla olumsuzluk ve gasp kültürü barındırdığından ve İslam ordularının ele geçirdiği topraklar üzerinde yeni kültürün inşası anlamı taşıdığından fetih kavramı daha ziyade kullanılmıştır. Türkler ve Müslümanlar aldıkları yerlerde kalıcı olduklarından fetih kavramı kullanılmıştır. Aksi takdirde fetih değil istila olur ki Türk İslam tarihinde istila kavramı neredeyse yoktur.

İslam kentlerinin doğuşunda ciddi anlamda fetih sürecinde ilişkiye girilen medeniyetlerin izlerine rastlamak mümkündür. İslam uygarlığı Yunan, İran, Hint ve Çin Uygarlıkları ile karşılaşmalarından elde ettiği birikimle gelişimini artırmıştır. İstanbul’dan, Mekke’ye, Marakeş’e, Şiraz’a, Kahire’ye, Şam’a, Tahran’a, Bakü’ye, Kabil’e, Mezopotamya’ya, Lahor’a, Kalküta’ya, Semerkant’a gidildiğinde bu kentlerin hiçbirinde Müslüman bir kişi kendini bütünüyle yabancı hissetmez.⁹ Bakıldığında İslam uygarlığında ilk kentleşme sürecinin Medine’de yaşandığı görülmektedir. Medine kelimesi Arapça’da, yerleşmek, şehir kurmak ve kale inşası yapılan her yüksek yer gibi anlamlarda karşılık bulmaktadır. Kur’an’da “Medine” ifadesi, devletten ziyade, coğrafi bütünlüğü tanımlayan “şehir” anlamında kullanılmaktadır.¹⁰

⁷ Mustafa Fayda, “Fetih”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 12, İstanbul 1995, s. 467.

⁸ Ali Bardakoğlu, “İstila”, *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C 23, İstanbul 2001, s. 359.

⁹ Harun Bıçakçı- Cuma Yıldırım, “İslam Uygarlığında Kent ve Kentleşme”, *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C 7, S. 2, Aralık 2018, s. 544.

¹⁰ Bıçakçı, Yıldırım, a.g.m., s. 544.

Yeni fethedilen coğrafyalarda var olanın korunması veya devşirilmesi kültürü hâkimdir. Belli başlı dini sembolleri barındıran yapılar için de aynı yaklaşım sergilenmiştir. İbadethaneler başta olmak üzere mezar taşlarına varıncaya kadar izlerin korunması aynı mahiyettedir. Osmanlı Devlet anlayışında bu durum dikkate alınarak ele geçirilen toprakların yeni kimlik kazanma süreçleri hassasiyetle yönetilmiştir. Özellikle İslami eserlerin korunmasında ayrı bir hassasiyet izlenmiştir¹¹, gayrimüslim izler taşıyan yapılarda da benzer yaklaşımlar gözlenmiştir. Bütün bu vakalar bölgeye doğrudan etki edeceğinden sonraki dönemlerde şehirler bu izleri üzerinde taşıyacaktırlar.

İslam fetih tarihinin en önemli şehri olan İstanbul, fethinden sonra adından fazlaca söz ettirmiştir. Bünyesinde Bizans'tan kalma çok sayıda eser barındıran İstanbul, sadece mimari alanda değil kültürel anlamda da ciddi bir miras bulundurmaktadır. Tarihi şehir kimliğini koruyan İstanbul için sembol niteliği taşıyan fetih çağının öncesi ve sonrasının en büyük yapısı olan Ayasofya bu anlayışa verilecek en iyi örnektir. Hristiyan âlemi için son derece önem arz eden bu yapı Türklerin İstanbul'u fethi sonrası aşılması gereken bir zirve niteliği taşımıştır. Sonrasında İstanbul'da vücuda getirilen pek çok yapı ihtişam açısından Ayasofya ile kıyaslanmıştır. Osmanlı Türkleri, Ayasofya'ya nazire için ancak Muhteşem Süleyman'ın rakipsiz gücünü ve o dönemin mimarı olan Sinan'ın eşsiz dehasını; yani Justinianos devriyle benzer koşulların oluşmasını beklemek zorundaydı.¹² Nitekim birçok Osmanlı mimarı Ayasofya'ya denk bir eser meydana getirmeye çalışmış ve hatta onun kubbe genişliğini geçmeyi bile denemiştir. Fakat bunu sadece Mimar Sinan, Edirne'de inşa ettiği Selimiye Camii ile başarabilmiştir.¹³ Fetihten sonra gerçekleştirilen yoğun imar faaliyetlerinin amacı, yalnızca politik bir iddiaya meşruiyet kazandırmak değil aynı zamanda bu iddiayı jeopolitik seçimlerle güvence altına almaktır.¹⁴

¹¹ BOA, MV, 227-168. (H 12.08.1330-M 17 Temmuz 1912)

¹² Stephanos Yerasimos, "Osmanlı İstanbul'unun Kuruluşu," Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı: Uluslararası Bir Miras (İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, 1999), s. 201.

¹³ Hatice Eker, "İstanbul'un Fethi'nin Osmanlı Cami Mimarisi Üzerindeki Etkileri" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Nisan 2016, C 9, Sayı 43, s.731.

¹⁴ Yerasimos, a.g.m., s. 202: Ayrıca bk. Hakan Dumlu, Fetihten Sonra Osmanlı-Türk Mimarisinde Bizans Etkilerinin İdeolojik Niteliği file:///C:/Users/MEHMET %20AL%C4%B0/Downloads/Fetihten_Sonra_Osmanli_Turk_Mimarisinde.pdf (Erişim Tarihi: 17.10.2022)

Göçlerin Şehir ve Medeniyetlere Olan Etkisi

Göç olgusu, tarih boyunca insanlığı meşgul etmiştir. Kitlesele göçlerin gerçekleştiği dönemlerde göçün sonuçlarından en çok şehirler, dolayısıyla da ülkeler etkilenmişlerdir. Göçleri tetikleyen pek çok sebep vardır. Savaşlar bu sebeplerin en önemlisidir. Bunun yanı sıra kendilerinin ve hayvanlarının açlık tehlikesi ile karşı karşıya kalmaları toplulukları göçe sevk etmiştir. Göçler zaman zaman istilalar gibi gerçekleşerek üzerinden geçilen bölgelerin harap olmalarına neden olmuştur. Bölgelerin demografik yapılarının değişmesinde de etkili olan göçler, yoğun şekilde yaşandığında genellikle olumsuz sonuçlar doğurmuştur.

Akım yönleri açısından ele alındığında göç hareketlerinin genellikle kırsal alandan kentsel mekâna ve kentsel mekândan başka bir kentsel mekâna doğru yaşandığı görülür. Zira özellikle uluslararası göçlerde göçmenler kırsal alanlardan ziyade kentsel mekânlara konuşlanırlar. Dolayısıyla her iki göç türünde de göçü alan kentlerdir.¹⁵

Osmanlı Devleti'nin önemli bir ticaret şehri olan ve Anadolu ticaret ağında önem arz eden Kayseri şehrinde örnek vermek gerekirse; 1612-13 tahrir defterlerinde Kayseri şehrinin göç vermenin haricinde göç aldığını da gösterir. Tahrirde Furnus'tan gelen 20, Darende'den gelen 24, Sis ve civarından gelen 34 vergiye tabi gayrimüslimi işaret eder. Bu insanların 20 yıldır Kayseri'de yaşadıkları bilgisi yaşanan Celali İsyanları sebebiyle bölgeye gelmiş olduklarının neticesiydi.¹⁶ XIX. yüzyıla gelindiğinde Kayseri'de belirgin olarak Müslüman, Ermeni ve Rumların yaşadığı bilgisi açıktır. Hem nüfus defterlerinde hem de bölgeye gelen seyyahların tespitleri bu durumu ifade eder. Verilen rakamlarda belirsizlikler ve farklılıklar olsa da bölgede bir arada yaşayan Müslim ve gayrimüslim milletlerin olduğu gerçeğini değiştirmez.¹⁷

Osmanlı ticaret ağında önemli bir yere sahip olan diğer bir şehir de Selanik'tir. Selanik şehri tarihi süreç içerisinde ciddi bir öneme sahiptir. XV. yüzyıl sonları itibarı ile İspanya'da Katolik zulmü ile karşılaşılması sonucu Sultan II. Bayezid'in emri ile bölgeye getirilen çok sayıda Yahudi şehrin imar ve işleyişinde etkili olmuşlardır. XIX. yüzyıla gelindiğinde şehir nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturan Yahudiler ekonomik anlamda oldukça baskınlardır. Ticari faaliyetlerin önemli bir oranını elinde tutması ve devletin siyasi ve iktisadi faaliyetlerini sürdürmesi bu zümreyi farklı kılmıştır.

¹⁵ Mim Sertaç Tümtaş, *Nöbetleşe Dışlanma*, İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 48.

¹⁶ Süreyya Faruqhi, *Orta Halli Osmanlılar*, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009, s. 58.

¹⁷ Muhammed Köse, *Kayseri Şehri (1830-1860)*, Kayseri Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2018, s. 100-101.

Selanik şehrinin göç alması tarih boyunca şehrin gelişim sürecine yön vermiştir. 1890 yılında yapılan nüfus sayımında Selanik şehir nüfusu aşağıdaki gibidir:

1890 Nüfus Sayımına Göre	Erkek Nüfus	Kadın Nüfus	Toplam
Müslümanlar	11,677	12,452	24,129
Yahudiler	23,215	23,583	46,798
Ortodoks Rumlar	5,300	5,313	10,613
Ermeniler	72	66	138
Bulgarlar	752	700	1452
Katolik Bulgarlar	13	11	24

Diğer unsurlarla birlikte Selanik, Protestan, Bulgar, Ermeni ve Latinler ile birlikte toplam 41183 erkek, 42255 kadından oluşmaktadır.¹⁸ Bu oran tarih boyunca değişiklik göstermekle beraber göç unsurlarıyla şekillenmiştir.

1905-06 Salnamesine Göre	Erkek Nüfus	Kadın Nüfus	Toplam
Müslümanlar	11,749	12,950	24,699
Yahudiler	23,510	20,821	44,331
Ortodoks Rumlar	4,951	5,643	9,902
Ermeniler	33	43	76
Bulgarlar	124	109	233
Katolik Bulgarlar	27	21	48

1913 nüfus sayımına göre şehir nüfusu aşağıdaki gibidir:¹⁹

1913 Nüfus Sayımına Göre	Erkek-Kadın Toplam Nüfus
Müslümanlar	45,867
Yahudiler	61,439
Rumlar	39,956
Bulgar	6,263
Diğer	4,364

¹⁸ Meropi Anastasiadou, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 4.

¹⁹ Anastasiadou, *a.g.e.*, s. 90.

Görüldüğü üzere Balkanlardaki siyasi gelişmeler ve demografik hareketler özelinde ele alındığında bir şehrin nüfusu sürekli değişiklik göstermektedir. Liman şehri olması münasebetiyle ticari anlamda da hareketliliğin üst düzey olması dikkate alındığında şehrin nüfus kimliğinin değişken olması son derece doğaldır.

Ticari Faaliyetlerin Şehirlere Etkileri

Ticari faaliyetler yapıldıkları bölgenin bütün yaşamsal alanlarına etki etmiştir. Özellikle eski çağlarda ticaret yolları üzerinde bulunan şehirler diğerlerine göre daha fazla gelişim gösterme eğiliminde olmuşlardır. Bu durum liman şehirleri ve yakınlarında bulunan diğer şehirler için de geçerlidir. Ticaret yolları güzergâh olarak çok sayı da durak barındırmakla beraber bu güzergâhlarda yeni yerleşimlerin oluşmasına da etki etmişlerdir. Özellikle belli başlı ticaret yollarından olan İpek, Baharat, Tütsü, Amber, Tuz ve Kral yolları en bilinen tarihi güzergâhlardır. Ticaret yolları bünyesinde ticari faaliyetlerin yanı sıra güzergâhında siyasi ve sosyal olayları da barındırır. Ticari yolları kontrolünde tutmak isteyen uygarlıklar sürekli çatışma halinde olmuşlardır. Ayrıca ticari yolları kontrolü altında tutan devletler bu yolların güvenliğinin sağlanması için tedbir almak zorunda kalmışlardır. Eşkıyalık faaliyetlerinin sıklıkla görüldüğü ticaret yolları şiddetli çatışmalara sahne olmuştur. İpek Yolu bunların en önemlisidir. Avrupa'da Roma, Cenova ve Venedik'ten başlayıp, uzak doğuda Çin'in Xian kentine kadar uzanan ve 12.000 km uzunluğunda olan bu ticaret hattı üzerinde hareket eden kervanlar, sadece dünyanın en haşın arazileri, muazzam çölleri, sonsuz stepleri, büyük akarsuları, iç denizleri ve adeta kuleyi andıran yüksek dağları gibi fiziki zorlukları aşmakla kalmamış, aynı zamanda eşkıyalarla, dostça yaklaşmayan hükümdarlarla, doğal afet ve hastalıklarla da mücadele etmek zorunda kalmışlardır.²⁰ Bu yolların faaliyetinin sürekliliği her zaman önem arz etmiştir. Yolun işlerliği sürekli önemsenen bir konu olmuş, ancak Doğu Roma Dönemi'nde yaşanan istikrarsız ve buhranlı yıllarda aksamalar yaşanmıştır.²¹

İpek Yolu'nun tek bir hat olmaktan ziyade bütün bir yol ağını ifade etmesi, bu ağın ise hem doğu-batı, hem de kuzey-güney arasında, şehirler, ülkeler ve halkların çeşitli ilişkilerini sağlayan, barışçıl ticarete olduğu kadar savaşçıl güçlere de hizmet eden bir çeşit koordinat sistemi olması, konunun ele alınmasında ve incelenmesinde zorlukları

²⁰ Muzaffer Bakırcı, "Coğrafi Açıdan Anadolu'nun Ulaşım Ağı ve İpek Yolu", *Avrasya Etüdleri* S. 45, s. 67.

²¹ Adnan Eskikurt, "Orta Çağ Anadolu Ticaret Yolları", *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 33, 2014 Güz, s. 16.

da beraberinde getirmektedir.²² Bir ticaret yolu olması sadece İpek Yolu güzergâhını önemli kılmamaktadır. İpek Yoluna ulaşan bağlantı yolları da aynı oranda değer kazanmakla beraber bu yolların çevresinde şekillenen şehirleri değerli kılmıştır. Ticaret yolları ticaret şehirlerinin oluşmasını sağlamıştır. Ticaret şehirleri ise kültürel ve sosyal anlamda bayındır olma yolunda diğer şehirlere göre avantajlı haldedir.

Şehir gelişimine etki eden kara ticaret ağının yanında bir diğer unsur da liman şehirleridir. Denize kıyısı olan çok şehir vardır ancak bünyesinde liman barındıran şehirler sayılıdır. Bu şehirler de tıpkı ticaret yolu üzerindeki şehirler gibi farklılık arz eder. Liman şehirlerinin gelişimi açısından başka bir katkı da çok sayıda farklı meslek gruplarını barındırdığı görülmektedir. H 12 Zilkade 1242 tarihli cetvelde Osmanlı'nın önemli bir liman şehri olan Selanik'te yer alan çok çeşitli meslek gruplarını görmek mümkündür.²³

Selanik şehir mimarisini üç ana dönem etrafında incelemek mümkündür. Roma, Bizans, Osmanlı ki her nedense Osmanlı modern anlamda batılı pek çok tarihçi ve yazar Osmanlı Dönemi'ni görmezden geldiği gibi bunu eserlerine de yansıtmışlardır.²⁴

Selanik'te kıyı kesim ve liman bölgesi Musevi nüfus tarafından yerleşim alanı olarak seçilmiştir. Deniz kıyısındaki surların hemen yakınında inşa edilmiş olan Yahudi mahallesindeki evler oldukça küçük olmakla beraber evlerin içerisinde genellikle iki üç aile aynı anda yaşamaktaydı. Rutubetli bu evlere daha ziyade akşamları girilir gün içerisinde kadınlar ve çocuklar genellikle sokakta olurlardı. Sokaklarda ise yüksek çöp tepeleri üzerlerinde fare ve bol miktarda sineklerin olduğu aktarılır.²⁵ Ortodoks Hristiyanlar orta bölgeleri tutmakla beraber, bu keskin bir ayrım değildir. Meşgul oldukları işlerle alakalı işyerleri civarında da ikamet ettikleri görülmektedir. Şehir tipik bir İslam şehri hüviyeti taşımaktadır. Özellikle deniz tarafından bakıldığında şehrin neredeyse her tarafında yükselen ve sadece bu bölgeye has bir mimari üslupta çok ince ve beyaz minareleri görmek mümkündür.²⁶ O kadar çok minare vardı ki insanın İslamiyet'in güçlü olduğu bir yerde bulunduğuna inanası geliyordu.²⁷ Geline

²² Bakırcı, a.g.m., s. 69.

²³ BOA, HAT. 736/34936 (29/Z/1242-24 Haziran 1827)

²⁴ Semavi Eyice, "Atatürk'ün Doğduğu Yıllarda Selanik", *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981, s. 467.

²⁵ Meropi Anastasiadau, *Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, s. 56.

²⁶ Eyice, a.g.m., s. 470.

²⁷ Anastasiadau, a.g.e., s. 48.

noktada ise Selanik'te mevcut cami ve minarelerin tamamı yok edilmiş, şehrin silueti tamamen İslam şehri olmaktan sıyrılmıştır.

Sonuç

Yerleşim kültürünün gelişmesini doğrudan etkileyen tarihi vakalar mahiyetleri dâhilinde cereyan ettikleri coğrafyada tesirini hissettirmiştir. Savaş, fetih, ticari faaliyet ya da göç olguları başta olmak üzere yaşanan çok sayıda tarihi vaka şehir kültürüne ve üzerinde yaşayan unsurlara etki etmiştir. Tarihi vakaların muhataplarının barbarlık ve medeniyet düzeyleri olayların şehirlere yansımalarının şeklini belirleyen en önemli etkidir. Uluslararası savaş hukukuna riayet edilen bir çatışmada şehirler mümkün olduğunca az zarar görür. Tarihte örneği oldukça fazla olmakla beraber savaşlarda en büyük hasarı her zaman şehirler almıştır. İlk etapta yok edilme tehlikesi ile karşı karşıya kalınan şehirler üzerinde yaşayan toplulukların yaşam düzeylerinin değişmesine sahne olmuşlardır. Dünyada nüfusun artmasıyla şehir anlayışı değişmekle birlikte tarihi kimliğin korunması hassasiyeti devam ettirilmeye çalışılmıştır.

Şehirlerin yapısını etkileyen bir başka önemli olgu da göçlerdir. Gerek savaş ve çatışma kaynaklı gerekse yaşam ve geçinme kaygısı ile yapılan göçlerin tamamı kontrolsüz bir hal aldığında şehirlerin yapısal değişimine doğrudan etki etmektedir. Tarih boyunca benzer sebeplerden meydana gelen göçler sonucunda devletlerin yıkılması bile söz konusu olmuştur. Kavimler Göçü olarak bilinen büyük sosyal hareketlilik bu duruma verilecek en iyi örnektir. Göçler sayesinde yaşanan şehrin demografik yapısı değişikliğe uğradığı gibi göçler, üzerinde yaşanan alanın mesleki ve kültürel dokusuna da etki etmektedir.

Şehir ve yaşam kültürünün oluşmasında belirgin bir özelliğe sahip olan başka bir olgu da ticarettir. Tarih boyunca ticaretin yoğun olduğu alanlarda yaşam standartlarının daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu bölgelerde yaşayan insan nüfusu incelendiğinde, ticari faaliyetlerin daha az yapılan ya da hiç yapılmayan bölgelere göre çok daha kültürlü ve medeni olduklarını söylemek mümkündür. İnsanın kültür düzeyinin yüksek olduğu bir bölgenin bayındır olması ve sonraki dönemlerde de daha iyi bir yaşam belirlenmesi kaçınılmazdır.

Dönemin Meslek ve Esnaf Sayıları

Sarraf...14 Tüfenkçi Esnafı...14 Nalbant...54 Bedesten Civarında Kapamacı...12
 Debbâğ...144 Kazzaz Esnafı...115 Camcı...7 Hurdacı...11 Habbazan (Fırıncı) ...64
 Papuççu...4 Kasap...20 Poşucu...4 Bezirci...12 Duhan Kıyıcı...35 Şerbethaneci...31
 Sebzeci...26 Bakkal...96 Attar...21 Semerci...15 Keresteci...23 Astarıcı...34 İstanbu-
 linci...20 Alaccacı...30 Keza Yeni Çarşı Esnafı...40 Kalaycı...21 Çukacı...60 Demirci...5
 Diğer Yeni Çarşı Esnafı...11 Balıkçı...11 Bacacı...14 Destici...6 Yoğurtçu...13 Aşçı ve
 kebabçı...10 Saatçi...11 Saraçlar Esnafı...38 Çerçici... 50 Urgancı...11 Terzi...148 Çul
 Dokuma...11 Bilici...9 Sandıkçı...8 Mısır Çarşısı Kıyyeci...5 Kepecici...22 Çorapçı...41
 Ekserci-Eğerci...24 Menzillerinde İşleyen Kürkçü...22 Havlucu...5 Arabacı...15
 Mestçi...18 Taşraya Aba Gönderen Abacı...16 Helvacı...20 Şekerci...14 Çubukçu...24

Kaynakça

BOA, HAT. 736/34936 (29/Z/1242-24 Haziran 1827).

BOA, MV, 227-168, (H 12.08.1330-M 17 Temmuz 1912).

Anastasiadau, Meropi, Tanzimat Çağında Bir Osmanlı Şehri Selanik, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, s. 56.

Bakırcı, Muzaffer, “Coğrafi Açından Anadolu’nun Ulaşım Ağı ve İpek Yolu”, Avrasya Etüdleri S.45, s. 63-86.

Bardakoğlu, Ali, “İstila”, Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C 23, İstanbul 2001, s. 359-361.

Bıçakçı, Harun- Cuma Yıldırım, “İslam Uygarlığında Kent ve Kentleşme”, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C 7, S. 2, Aralık 2018, s. 541-561.

Dumlu, Hakan, Fetih’ten Sonra Osmanlı-Türk Mimarisinde Bizans Etkilerinin İdeolojik Niteliği. file:///C:/Users/MEHMET%20AL%C4%B0/Downloads/Fetih-ten_Sonra_Osmanli_Turk_Mimarisinde.pdf (Erişim Tarihi: 17.10.2022)

Eker, Hatice, “İstanbul’un Fethi’nin Osmanlı Cami Mimarisi Üzerindeki Etkileri.” Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Nisan 2016, C 9, Sayı 43, s. 728-732.

Eskikurt, Adnan, “Orta Çağ Anadolu Ticaret Yolları”, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 33, 2014 Güz, s. 15-40.

Eyice, Semavi, “Atatürk’ün Doğduğu Yıllarda Selanik”, Doğumunun 100. Yılında Atatürk’e Armağan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981.

Faruqhi, Süreyya, Orta Halli Osmanlılar, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2009.

Fayda, Mustafa, “Fetih”, Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C 12, İstanbul 1995, s. 467-470.

Karaman, Mehmet Ali -Mim Sertaç Tümtaş, “Tarihsel Olarak Kent ve Modernleşme Sürecinde Selanik”, Osmanlı’da Balkan Şehirleri, C 1, Gece Kitaplığı Yayınları, s. 469-500.

Köse, Muhammed, Kayseri Şehri (1830-1860), Kayseri Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 2018.

Kutluer, İlhan, “Medeniyet”, TDV İslam Ansiklopedisi, C 23, Ankara 2003 s. 296-297.

Negiz, Nilüfer, “Kentlerin Tarihsel Sürdürülebilirliğinde Kültürel Miras: Önemi ve Değeri Üzerine Düşünmek”, Akademia Sosyal Bilimler Dergisi, 2017, 3 (1), s.159-172.

Tümtaş, Mim Sertaç, Nöbetleşe Dışlanma, İletişim Yayınları, İstanbul 2020.

Yerasimos, Stephanos, “Osmanlı İstanbul’unun Kuruluşu,” Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı: Uluslarüstü Bir Miras (İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, 1999).

EVRENGİZ: YENİ BİR KAVRAMSALLAŞTIRMA ÖNERİSİ

Dr. Necdet Subaşı

Millî Eğitim Bakanlığı, Müşavir-Ankara

“Bensiz olamazlar dönerler

Çok denedim

Ben büyüğüm affederim

Ben evim.”

Behçet Necatigil (2009: 93)

Bu bildirimde yeni bir kavramsallaştırma önerisinde bulunuyor, Evrengiz'i tedavüle sokmayı deniyorum. Evler şehirlerin ayrılmaz birer parçası ve hiç kuşkusuz olmazsa olmaz bileşenleri arasında yer alır. Evler mahalleleri, mahalleler kentleri oluşturur. Şehri şehir yapan her şeyden önce bu evlerde ve mahallelerde dolaşıma giren kültür ve bütün bunların ortaya çıkardığı medeniyettir.

Şehir araştırmalarında merkezde gündelik yaşam örüntüleri ve kent ahalsinin ortaya koyduğu muhayyile yer alır. Hayatın desenleri, yaşama ufku, estetik, sanat ve davranış çeşitliliği kentten şehre doğru evirilen yeni bir hasılanın işaretlerini taşır.

Geleneksel edebiyatımızda “şehrengiz” bugünün diliyle ifade etmek gerekirse birer şehir monografisi olarak kayda değer bir müktesebat oluşturur. Biz şehirlerin hafızasına odaklandığımızda şehrengizlere müracaat ederiz. Şehrin hafızası kuşaktan kuşağa aktarıldığında orada süreklilik içinde varlığını sürdüren güçlü bir toplumsal-

lığın, medeni bir buluşmanın ve devamlılık arz eden bir tahayyülün bitmez tükenmez enerjisine tanıklık ederiz.¹

Şehrengiz, Divan Edebiyatı'nda bir şehri ve o şehrin güzel(lik)lerini anlatan eserlerdir. Daha çok klasik mesnevî tarzında kaleme alınan bu yapıtlarda tevhid, münacaat, na't gibi Allah'ı, birliğini ve Muhammed'i anlatan kısımlara rastlanmaz. Bu eserlerin başında şehirle ilgili çok umumi bilgiler verilir ve şehre övgü düzülür. Bazen bahar ve tabiat tasvirleri yapıldıktan sonra, bir şehirdeki güzellerin bir veya iki beyitlik tanımları verilir. Bu güzeller güzellikleriyle şehri birbirine kattıklarından eserlere 'Şehr-engiz', yani "Şehir Karıştıran" / "Şehri Karıştıran" denilmiştir.²

"Farsça şeh'r ve engîz (harekete getiren, karıştıran) kelimelerinden oluşan şeh'r-engîz bir şehrin güzellerini, doğal ve tarihî güzellikleriyle sanat ve meslek dallarında ün yapmış kişileri ve onların sosyal durumlarını anlatır".³ Bu nedenle eskiler, şehrengiz aracılığıyla İslam medeniyetinin belli başlı şehirleri hakkında esasen öncelikli edebi olmak üzere entelektüel ufkumuzu geliştirmeye matuf pek çok eser kaleme almışlardır. Ünlü şehrengizler arasında özellikle Priştinalı Mesîhi, Fırdevsî ve Zâtî'nin Edirne, Taşlıcalı Yahya'nın İstanbul, Üsküplü İshak Çelebi'nin de Bursa üzerine yazdıkları yer alır.⁴

Şehir üzerine oldukça çok sayıda metin olsa da bunu aynı yoğunlukta ev için de görmek zordur. Öyle ki doğrudan evler üzerine tutulan kayıtlar neredeyse yok denecek kadar azdır. Şehrin mikro düzeyde özeti olarak da değerlendirilebilecek evler hakkında tek tük denecek düzeyde kaleme alınmış çalışmaların henüz bir edebî tür oluşturma gücüne sahip olduğu söylenemez. Gerçi roman kıvamında konak betimlemelerine sıkça rastlamak mümkündür ancak doğrudan adı sanı, yeri ve biçimi belli olan evler hakkında derli toplu ve sadece buna odaklanmış bir metin üretimi şimdilik yok gibidir.

Modern Türk edebiyatında eve doğrudan odaklanmamakla birlikte özellikle Osmanlıdan Cumhuriyet'e geçişte konak, yalı ve saray yapıları üzerinden değerlendirmeler yapılmakta ve sosyal dönüşümün belli başlı noktalarına bu vesileyle işaret edilmektedir. Türk mimarîsinin özel ve özgün ürünleri arasında yer alan "konak", "köşk" ve

¹ Karacasu, 2007

² Levend, 1958

³ Kaya, 2010: 461; Karacasu, 2007

⁴ Levend, 1958; Tıgılı, 2020

“yalı” stili bugün bir yapı tarzı olarak ortadan kalkmış ya da eskinin restore edilmesi yoluyla günümüzde başka amaçlarla kullanılıyor olsa da gerçekte o Osmanlı aris-tokrat, burjuva ve zengin hayatının önemli bir parçasını oluşturunuyordu. Birbirinin türevi olan fakat farklı görünüşlerde ortaya çıkan bu yapılar, söz konusu hayatın temel birer unsuru olduğu ölçüde onun yansıma alanı olarak da görülebilir. Mesela Osmanlı İmparatorluğu’nun yıkılışı sürecinde geçirilen sancılar başta doğrudan doğruya yönetimle iç içe olan ailelere ve dolayısıyla onların oturduğu konaklara, yalılara ve köşklere yansımıştır. Edebiyatla hayatın birebir ilişki içinde olması, bu yansımayı kurgusal anlamda çarpıcı yönleriyle takip edebilmemizi sağlamaktadır.⁵

Bu çalışmada “şehrengiz” aracılığıyla şehirler için yapılanın “Evrengiz” aracılığıyla da evler için yapılması önerilmektedir. Tekrar etmek gerekirse “Evrengiz” yeni bir kavramsallaştırma önerisidir. Kavramın bileşenleri arasında ev, evren ve giz ifadeleri yer almaktadır. Böylelikle mekân, evren ve mahremiyet kavramları da evrengiz kavramı içinde temerküz etmektedir.

Çalışmada, yaşadığım evler üzerine kaleme aldığım bir çalışmadan hareketle⁶ Evrengiz kavramı, yapı-mekân, tahayyül-ufuk ve giz-mahremiyet üçgeninde ele alınmaktadır.

Evrengiz ev üzerine yeni bir kavramsallaştırma önerisidir. Bu başlık altında yayınla-dığım kitabımda⁷, yaşamım boyunca içinde yaşadığım evleri anlattım. Kuşkusuz bu anlatılarda oldukça çok sayıda yaşanmışlıkların yer aldığı evleri elden geldiğince çok boyutlu ve yine hatırladığım düzeyde de kişisel düzeyde yaşattığı hissiyatı üzerinden aktarmaya çalıştım.

Evrengiz, ileride geçmişten geleceğe evi merkezine alan edebî metinleri ifade etmek üzere önerilmektedir. İlham kaynağının Şehrengiz edebiyatı olduğunu burada hatırlatmak gerekir. Bilindiği gibi Şehrengiz klasik edebiyatımızda şehir odaklı anlatıları ifade etmek üzere kullanılan bir terkiptir.⁸ Bugün geçmişin edebî bir türü olarak hatırlanıp yâd edilse de gerçekte şehrengizin nihayetinde herhangi bir şehir üzerinden ele alınan anlam birikimlerini, şehre sinmiş hikâyeleri, orada yaşanmış

⁵ Dere, 2015

⁶ Subaşı, 2022

⁷ Subaşı, 2022

⁸ Tıgılı, 2020

sıra dışılıkları, efsanevi ve mitik bağlamları anlatmak üzere bir karşılık bulduğunu söylemek pekâlâ mümkün.

Tarihsel olarak oldukça köklü bir geçmişe sahip olan Şehrengiz edebiyatında, belli başlı şehirlerimizde içselleşen, bu şehirlerle kayıt altına alınmış birbirinden değerli pek çok konuya yer açılmaktadır. İstanbul, Bursa, Konya ya da Diyarbakır gibi gelenek içinde merkezî konumda yer alan şehirler üzerine yazılmış metinler bugün bile söz konusu birimlerin kültürel tarihi konusunda emsalsiz bilgilere sahip oluşlarıyla temel referans metinleri arasında yer almaktadır. Herhangi bir şehir üzerine yazılmış bir şehrengiz metnini incelemeye konu edindiğimizde orada en başta geçmişin sırlı ve gizemli dünyasında kendisine yüklü birer karşılık bulmuş pek çok harikulade olaya, ortamın sıra dışı kahramanlarına, şehrin varlığıyla özdeşleşmiş ilginç olaylara ve kimi zaman da akla hayale gelmeyen sıra dışı gelişmelere tanıklık ediyoruz.

Benim Evrengiz’le birlikte tasarladığım şey tam da şehrengizler aracılığıyla üretilen bilginin daha dar düzeyde ele alınması şeklinde açıklanabilir. Ev, kuşkusuz sadece sosyolojik ya da psikolojik bağlam ve analizlerin sınırlarına hapsolmaksızın bilhassa kişisel ve gündelik hayatımız söz konusu olduğunda oldukça derin anlamlara sahiptir. Ev kavramı, içinde doğduğumuz, büyüdüğümüz, yaşamın türlü hikâyeleriyle karşılaştığımız bir mekân olarak herhangi bir yerleşim alanından daha köklü ve daha incelikli anlamlara sahiplik eder. Bir evi olmak, içinden geleneğe, tarihe, farklı duygu derinliklerine kapı aralayan yeni bir tarih koridoruna girmek demektir. Ne var ki bu hat, aynı zamanda bugün kaybedilen ve çok kere de zayıflayan bir mekâna yeniden erişmenin mümkün yollarına erişim konusunda ciddi gidiş gelişleri, sarsıntı ve kargaşayı da beraberinde getirir. Talu’nun da vurguladığı gibi:

“Sanayileşme, modernleşme ve hızlı kentleşme sonucunda, ekonomik, sosyal, teknik ve kültürel bir fenomen olan kapitalist metropol doğar. Modernleşme, metropolün özel ve kamusal, iç ve dış tüm mekânlarını rasyonellik ideali doğrultusunda örgütler ve düzenler. Önce iş dünyası, çalışma yaşamı ve kamusal alandaki tüm maddi ilişki örüntülerini, ardından da özel alanın merkezi olan evi rasyonelleştirip nesnelleştirir. Evin böylesi bir nesnelleşme surecine dâhil oluşu, onu yüzyılı aşkın bir süre sadece modern mimarlıkta değil toplumbilim, felsefe, sanat ve edebiyat gibi pek çok alanda ilgi odağı yapar. Ev kavramı, özne, yer, bağlam ve doğa ile fenomenolojik ilişkisini tartışan eleştirel metinlerle toplumbilim ve felsefede; tekinsizlik kavramının merkezi olarak psikoloji ve edebiyatta; tüm bu kavramların ve retoriklerin uzantısında görsel

olarak da sanatta tekrar ve tekrar üretilir. Ancak teknoloji ve akıl odaklı modernleşmenin, evi modern mimarlık aracılığı ile sermayeci sistemin bir ürünü olarak metalaştırması, modern zihinlerin asla tahmin edemeyeceği bir şekilde sonuçlanır. Ev ulaşılması imkânsız bir mite, bir arzu nesnesine dönüşür”.⁹

Evin anlam dünyası kişiden kişiye değişse de toplamda hiçbir şekilde altüst olunmasına razı olunmayan esas karşılığı huzurun ve aidiyetin bizatihi merkezi oluşudur. Çocuğun kendi ailesinin dünyasına dâhil olması ve böylece bir süreklilik zincirine eklenmesi ev ortamında gerçekleşir. Bu çerçeveye kayıtlı olarak evden söz ettiğimiz her seferinde bir yandan oldukça özellikli yanlarıyla, frekans ve değerleriyle kendi dünyasını diğerlerinden ayıran farklılığa dikkat çekerken bir yandan da diğerleriyle hemen her durumda ortak özellikler taşıyan müstesna yanlarına vurgu yapmış oluyoruz.

Ev, edebiyatta kuşkusuz en çok rağbet gören konular arasında yer alır. Pek çok yazar, evi dışarıda bırakmayan bir perspektif içinde insan olgusunu ele almayı tercih etmektedir. İnsanı ister bireysel ister toplumsal olsun ev kavramından bağımsız olarak ele almak imkânsızdır. Nitekim evsizleşme bir yıkımdan daha fazlasıdır. Ev, kültürel devamlılığın, aidiyetin ve gelecek inşasının temerküz ettiği yegâne bir merkezdir. Öte yandan ev sadece mimari ya da teknik bir hazırlığın ürünü olarak değerlendirilebilecek yapı olmaktan çok içinde duygunun, sıcaklığın ve maneviyatın dolaştığı bir melcedir. Evin hiç değişmeyen statüsü orada başlayan, gelişen, genişleyen ve tamamlanan hikâyelerin içinde şekillenir.

Kuşkusuz modern dünyada ev, gündelik hayatın gramerini bozan değişimden kendi payını fazlasıyla almıştır. Türk modernleşmesinde ev de aile de yeni birtakım değer ve ideolojilerin etkisi altında ele alınmaya başlamıştır. Bir duygu yoğunluğu ve arenası olarak ev, yoğrulduğumuz, piştiğimiz, kıvama ulaştığımız bir ana zemin ve terminal olarak önemliyen bugün daralan, sınırlanan ve kendi içinde gelenekten tevarüs ettiği anlam katmanlarının esaslı bir kısmını terk etmek zorunda kalmaya zorlanan yeni bir hasıla ve zayıf bir bakiye olarak dikkat çekmeye başlamıştır.¹⁰

Türk edebiyatında ev tasavvuru her şeyden önce mikro düzeyde hayata karışmanın bir eşiği olarak yansıtılır. Evde başlayıp orada ilerleyen hikâyeler, aile üyelerinin

⁹ Talu, 2012: 73

¹⁰ Gürboğa, 2003

hemen her birine nüfuz eden güçlü bir atmosferin varlığını deruhte eder. Ev yerleşik bir atmosfere, ambiyans ve gramere sürekli ihtiyaç duyar. Yanı sıra ev tatsız bir gerilim akışından çok dengenin, kargaşadan çok uyumun hâkim olduğu bir yaşama zemini olarak kalıp yargıların baskısını aşar. Gerçekten de evin muntazam evreni öncelikli olarak hane halkının hemen hepsine sirayet eden özel bir dil, anlam ve duygu aktarımıyla perçinlenir.

Türk edebiyatında ev analizlerine yer veren pek çok yazar bulunmaktadır. Bunlar arasında birkaç örnek vermek gerekirse, örneğin Reşat Nuri Güntekin, “Miskinler Tekkesi” ve “Yaprak Dökümü” başlığını taşıyan eserlerinde evlerin toplumsal ve kültürel açıdan analizini yapmıştır. Yine Halide Edip Adıvar, “Sinekli Bakkal”, “Türk’ün Ateşle İmtihanı” ve “Mor Salkımlı Ev”inde evlerin Osmanlı toplumundaki yerini ele almıştır. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, “Kiralık Konak”ta batılılaşma ile birlikte kuşaklar arasında ortaya çıkan düşünce, duygu ve dünya görüşü ayrılıklarını, toplumsal çözülüş süreçlerini bir konağın dağılışı etrafında vermektedir.

Türk edebiyatının iz bırakan yazarları arasında yer alan Ahmet Hamdi Tanpınar, “Saatleri Ayarlama Enstitüsü” ile “Mahur Beste”de İstanbul’daki evlerin kültürel ve tarihsel önemine vurgu yapmıştır. Aynı şekilde Peyami Safa da “Dokuzuncu Hariciye Koğuşu” ve “Yalnızız”da evlerin bireysel ve toplumsal hayattaki yeri üzerinde durmuştur.

Çağdaş Türk edebiyatının önde gelen yazarları arasında yer alan Orhan Pamuk da özellikle “Beyaz Kale” ve “Benim Adım Kırmızı” başlıklı romanlarında evlerin siyasi, kültürel ve duygusal yönlerine odaklanmıştır.

Ev, edebiyatta sürekli ele alınan bir tema olmakla birlikte müstakil olarak ev üzerine yoğunlaşılacak metinlere pek fazla rastlanmaz. Gerçi evden de evlerden de sıklıkla bahsedilir, hatta şiirden öyküye romandan anlatıya edebiyatın türlü dallarında ondan güçlü bir metafor olarak da söz edilir. Öyle ki yeri geldiğinde ev üzerinden işleyen bir bütünlük yeri geldiğinde de aynı bağlamdan beslenen bir parçalanmışlık duygusu sürekli tanıklık edilen mahrem bir fotoğraf üretmekten de geri durmaz. Bu nedenle olsa gerek özellikle edebiyatta ev geçmişle kurulan sahici bağları, sürdürülmesi talep edilen geleneği, kendi içinde tutarlılık arayan insanların bütünsellik kaygısını, sıcak ve kendi kararında ilerleyen olağan yaşam akışını temsil eder. Ancak hepsi bu kadardır.

Bu bağlamda eserlerinde ev konusuna özellikli olarak yer veren yazarlara birkaç örnekle de olsa değinmek gerekirse bu bağlamda en başta belki de Halide Edip Adivar'ı hatırlamak gerekecektir. Adivar, Mor Salkımlı Ev'de çocukluk günlerini ve dünyayı algılama süreçlerinin ilk olarak deneyimlendiği vakitleri yoğun bir şekilde anlatmaktadır. Öyle ki yaşadıkları mor salkımlı bir evde, onun etrafında ve onun merkezinden dışarı akmaktadır.

Romanda ev, oldukça detaylı bir şekilde anlatılır. Romanın ana karakteri olan Asiye'nin çocukluğundan başlayarak yetişkinliğe kadar geçirdiği süre boyunca yaşadığı ev, romanın önemli bir parçasını oluşturur. Evin fiziksel özellikleri ve dekorasyonu, yazar tarafından ayrıntılı bir şekilde tasvir edilir. Aynı zamanda evin içindeki olaylar da romanın ana teması olan kadın hakları ve “toplumsal cinsiyet” konularına dair birçok ipucu verir. Roman boyunca evin havası zaman zaman hüznü, zaman zaman umutlu olarak tarif edilir. Evin bahçesi de sık sık anılır ve burada Asiye'nin hayatındaki önemli olaylara eşlik edilir. Nihayetinde “Mor Salkımlı Ev”de ev, sadece bir mekân değil aynı zamanda kitabın ana teması ve karakterlerin ruhani dünyalarının yansımasıdır.¹¹

Öte yandan Necip Fazıl da Ahşap Konak adlı eserinde¹² kendi evini benzer tema ve ilişkisellikler ağı içinde ele almaktadır. Bu eser, kişisel hayatından kesitlerin ve düşüncelerinin anlatıldığı canlı bir mecra olarak değerlendirilebilir. Eserde, yazarın çocukluk ve gençlik yıllarını geçirdiği Üsküdar'da bulunan tarihî bir konakta yaşadığı hayat ele alınmaktadır. Ahşap Konak'ta, yazarın kendi hayat hikâyesini anlatmasının yanı sıra, nesil çatışmasının mekâna yansıyan yüzü de dile getirilir.¹³

Necip Fazıl Kısakürek “Muhasabe” başlıklı şiirinde de¹⁴ modernleşmeyle birlikte yaşanan kültürel alt üst oluşu ve değişimi bir ahşap konağın katları üzerinden anlatmaya ve betimlemeye çalışır:

“Üç katlı ahşap evin her katı ayrı âlem!

Üst kat: Elinde tespih, ağlıyor babaannem,

Orta kat: (Mavs) oynayan annem ve âşıkları,

¹¹ Adivar, 2016

¹² Kısakürek, 2010

¹³ Erzen, 2015

¹⁴ 2000: 402

Alt kat: Kız kardeşimin (Tamtam)da çığlıkları.
 Bir kurtlu peynir gibi ortasından kestiğim;
 Buyrun ve maktan seyrederin işte evim!
 Bu ne hazin ağaçtır, bütün ufkumu tutmuş!
 Kökü iffet, dalları taklit, meyvesi fuhuş”

Klasik ve modern arasındaki değişimi ve uçurumun farklı hâllerini kendine has üslu-
 buyla eleştirilerine konu edinen Samiha Ayverdi'nin “İbrahim Efendi Konağı” adlı
 eserinde de evin çevresi, mimarisi, iç dekorasyonu ve aile üyelerinin davranışlarına
 dair detaylı anlatımlar yer almaktadır. Mesela evin etrafı doğal bir güzellikle çevrilidir
 ve bahçesi de oldukça geniştir. Evin mimarisi ise Osmanlı Dönemi'nin izlerini taşır.
 Konak oldukça büyük ve ferah bir yapıdadır. İçinde birçok oda, salon ve hizmetli
 odaları vardır. Zemin katta büyük bir salon, kütüphane ve misafir odaları yer alırken,
 üst katlarda aile üyelerinin odaları ve özel bölümleri bulunur. Öte yandan iç deko-
 rasyon da oldukça zengin ve detaylıdır. Mobilyaların ve halıların seçimi bile özenle
 yapılmıştır. Ayrıca evde birçok sanat eseri de bulunmaktadır. Romanda evin aile üye-
 leri, Osmanlı geleneğine uygun bir şekilde birbirlerine saygı ve sevgiyle davranırlar.
 Evin hanımefendisi, evin düzeni ve misafirlerin ağırlanması konularında oldukça
 titizdir ve hizmetlileri de bu konuda eğitim almıştır. Evin beyefendisi ise entelektüel
 bir kişiliktir ve genellikle kütüphanesinde vakit geçirir. Böylece Samiha Ayverdi'nin
 anlatımıyla “İbrahim Efendi Konağı”nda, evin mimari özellikleri, iç dekorasyonu ve
 aile üyelerinin davranışlarına dair detaylı bir tasvir yapılarak, okuyuculara Osmanlı
 kültürüne ve yaşam tarzına dair önemli ipuçları verilmektedir.¹⁵

Hemen tüm şiirlerinde eve vurgu yapan ve onu geleneksel varoluşun ve modern
 değişimin ana mihveri olarak betimleyen Behçet Necatigil de “Evin Halleri” başlıklı
 şiirinde verili gerilim etaplarına işaret eder¹⁶:

“Evin yalın hali
 İster cüce ister dev
 Camlarında perde yok
 Bomboş, ev.

¹⁵ Ayverdi, 2010

¹⁶ Necatigil, 2009: 85; Şişmanoğlu, 2003

Evin -i hali, sabah,
Geciktiniz haydi!
Uykuların tatlandığı sular da
Bırakacaksınız evi.

Evin -e hali, gün boyu,
Ha gayret emektar deve!
Sırtınızda yılların yorgunluğu
Akşam erkenden eve.

Evin -de hali, saadet,
Isınmak ocaktaki alevde
Sönmüş yıldızlara karşı
Işıklar varsa evde.

Evin -den hali, uzaksınız,
Hattâ içinde yaşarken
Aşkların, ölümlerin omzunda
Ayrılmak varken evden.”

İsmet Özel de Of Not Being A Jew adlı şiirinde¹⁷, evi dönülecek bir melce ve kalbin olmazsa olmaz merkezi olarak tasvir etmektedir:

Eve dön! Şarkıya dön! Kalbine dön!
Şarkıya dön! Kalbine dön! Eve dön!
Kalbine dön! Eve dön! Şarkıya dön!
Eve dönmek
kendime sarkıntılık etmekten başka nedir?
orada, arada bir beni yoklar
intihara ayırdığım zamanlar

¹⁷ Özel, 2005: 20-21

bunlar temiz, kül bırakan zamanlardır
düzgün sabuklamalardan bana kalan...

Evde

anlaşılmaz bir tını

bilmem nereden gelir

uykumdan? Kanımdaki çakıldan? Unutkanlığımdan?”

Edebiyatta evi bir kurucu zemin hatta oradan/ondan hemen her yere gidilebilen bir ana memba olarak değerlendiren pek çok çalışmadan da söz edilebilir. Bütün bir hayatın türlü labirentlerinin iç içe geçmiş bir şekilde eve doluştuğu bu metinlerde mekân her şeyden önce aktörleri bir araya getiren ve buluşturan ana mecra olarak betimlenir. Jale Özata’nın çözümlemeleriyle:

“İşte (...) pek çok başka güçlü yazarın etkisiyle şekillenmeyi ve farklılaşmayı sürdüren günümüz edebiyatı da “ev”le ve onunla özdeşleşmiş yuva, sığınak, aidiyet, güven ya da sıkışmışlık gibi kavramlarla hesaplaşma çabasını sürdürüyor. Yazar, bugünün siyasi ve toplumsal çatışmaları içinde, edebiyatın işlevini sürekli yeniden düşünmek zorunda hissettiği bir çağın içinden geçerken, bir eve sahip olmanın, onun içinde var olmanın/var kalmanın ne demek olduğu üzerine düşünüyor. Bu edebi düşünme süreci kimi yazarlarda tematik düzeyde işlerken, kimi yazarlarda da bizzat yazının imkânının sorgulanmasıyla kendini gösteriyor. Kendini hiçbir yerde “evinde hissetmemek”, kimi zaman kaçınılmaz olarak yazıyı evleştiriyor, onu bazı yazarlar için bir tür “yuva” haline getiriyor. Walter Benjamin’in şu çok sevilen sözündeki imkânsızlık ve hüznün tonuyla: “Hayatta telafi edemeyeceğimiz şeyler vardır; on beş yaşında evden kaçmamış olmak gibi.” Bu yüzden de belki, edebiyat “ev”den kaçmaktan, ona geri dönmekten, kendini ona hapsetmekten ya da sadece ona sığınmaktan hiç vazgeçmiyor.”¹⁸

Ben ise Evrengiz’de doğrudan kendi evime/evlerime odaklandım ve hayatım boyunca yaşadığım yerlerin hemen hepsini hatırlamaya çalışarak onların tek tek bende bıraktığı hatıraları edebî bir formda kayda geçirmeyi denedim. 30’u aşkın evin hemen her birinde içkin olan duygusallığın gündelik yaşam örüntülerine yol veren, onları besleyen yanlarına mutlaka temas etmem gerekirdi. Bunu önemsedim ve çocukluğumda annem ve babamla birlikte yaşadığım evlerden bana sirayet eden ve bir ömür üzerimde taşıdığım o ruh hâlini dile dökmenin yollarını aradım. Aynı şekilde ilerle-

¹⁸ Dirlikyapan, 2022

yen yaşlarımda kendi ailem için seçip oturduğum evlerde de aradan yıllar geçtikten sonra hayatıma nüfuz eden şeylerin olduğunu fark etmek sarsıcı oldu. Bir anlamda Evrengiz, bütün bu yaşanmışlıkların hülhasına ev üzerinden bakmak için oldukça özel bir bakış açısına beni zorladı ve yönlendirdi. Belki de bununla artık geçmişte kaldığına yavaş yavaş ikna olmaya başladığımız bir sıcaklığın bugüne yansıyan bölük pörçük silüetine karşı bir hayıflanma duygusu harekete geçmekteydi:

“Evin basitçe yuva olmaktan çıkıp, çeşitli tüketim imgeleriyle karmaşık bir tasarım problemine dönüşümü, basit ev imgesi eşliğinde eve dönüş özlemini tetikler. Üçgen çatısı, iki göz penceresi, tam simetri eksenindeki kapısı, giriş yolu ve bahçesinde ağacıyla çocukluk resimlerimizdeki ev, artık arzuladığımız sahip olmak istediğimiz imkânsız nesnedir.”¹⁹

Ve yine öyle ki artık:

“Modernleşmenin ev ve konut tasarımı üzerine yürüttüğü tüm etkinlikler hiç hesapta olmayan psikolojik bir durum ile sonuçlanır: umutsuzca arzulanan bir ‘ev ideali’ni doğurur. Ev modernize edildikçe (nesnelleştikçe), idealize edildikçe (dergilere konu, sinema filmlerine sahne oldukça) tam tersine bir o kadar ulaşılamaz, inşa edilemez ve arzulanırlı olur. Hayallerimizi kurduğumuz yerden, hayalini kurduğumuz ulaşılmaz nesneye dönüşür. Endüstriyel üretim surecinden çıkan her nesne, ya da sermayeci görsel dünyanın her imgesi gibi, o da metalaşır ve bir tüketim nesnesine dönüşür. Genel anlamda sorun, öznenin modern yaşamda öznelliğini yitirışinde düğümlenir. Özne de nesnelleşmiştir.”²⁰

Kuşkusuz Evrengiz ne Türkçede ne de başka dillerde şimdiye kadar kullanılan bir kavram değil. Yukarıda da vurgulandığı gibi kavram Şehrengizden mülhem bir ilhamla üretildi ve içinde birçok anlamı ihtiva eden çeşitliliği yansıtmak üzere kullanıma açıldı. Bir formülle açıklamak gerekirse belki de ilk etapta şunlar söylenebilir:

Ev: Mekân

Ev-re: Dönem/ Kuşak/ Sınıf/ Aşama/ Katman

Evre-n: Dâhil olduğumuz dünya-gelenek-zihniyet-habitus

Giz: Sırlar, içe bakışlar, içerdeki havalalar

¹⁹ Talu, 2012: 96

²⁰ Talu, 2012: 109

Ben Evrengiz kavramını ev, evre, evren ve giz kavramları eşliğinde ele almak istedim. Evi salt bir mekân olmakla sınırlı kalmaksızın geniş bir evren olarak tasavvur ettim. Esasen ev de bu çerçeveyi ihata edecek bir derinliğe ve çeşitliliğe sahiptir. Mahremiyet, içeriğinin havası, yaşanmışlıklar ve aile müktesebatına dâhil olan dinî, kültürel ve entelektüel bagajları duygusal bağlarla birlikte anmaya başladığımızda ev artık koca bir evrene dönüşmektedir. Ne var ki nihayetinde 4 duvar arasına yerleşmiş, yer yer burada iyice sıkışmış, yer yer burada kendine güvenli bir yayılma imkânı ancak bulmuş evren ya da bir başka açıdan başka diğer evlerle karıştırılmayacak öznellikleriyle evler, mahremiyetlere ve özgüllüklere alan açmaya devam etmektedir. Bu yapısıyla da evi belli bir sırrı taşıyan, bununla yaşayan ve toplumda belli başlı mahremiyet ve dokunulmazlıkları o evle sabitleşmiş hikâyelerle anımsatmak üzere giz kavramını kullandım. Böylece bir terkip olarak kullanıldığında Ev-re-n-giz, evi, evreyi, evreni ve gizi içeren yeni bir yapı ve alan özelliğiyle tanımlanmış olmaktadır.

Evrengiz'deki metinler, 2019'da kaleme alındı. Hemen her ev için müstakil bir metin hazırlandı. Artvin, Konya, Erzurum, Balıkesir, Van, Muğla ve Samsun'daki oturduğumuz evleri kapsayan bu kitapta zaman zaman zorunlu ve ama uzun süreli olarak yaşadığım başka mekânları da yazdım. Bu bağlamda Paris yaşanmışlıklar arasında önemli bir yer tutmaktadır.

Sonuç olarak Evrengiz, doğrudan yaşadığımız evler ekseninde hayatı karşılamaya, onu deneyimlemeye yönelik bir ana eksen olarak kavramsallaştırılmaktadır. Çalışmanın bu ufku ve derinliği taşıyabilen bir dilde kaleme alınmış olmasını diliyorum.

Kaynakça

Adivar, Halide Edip (2016). Mor Salkımlı Ev, 23. b., İstanbul: Can.

Ayverdi, Sâmîha (2010). İbrâhim Efendi Konağı, İstanbul: Kubbealtı Neşriyât.

Dere, Mustafa (2015). İhtişamdan Sefalete Yeni Türk Edebiyatı'nda Konak ve Yalı, İstanbul: Palet.

Dirlikyapan, Jale Özata (2022). "Türkçe Edebiyatta Ev: Kaçacak mıyız, Varacak mıyız, Sığınacak mıyız?", <https://www.goethe.de/ins/tr/tr/kul/sup/lit/zuh/21514852.html> (Erişim, 10 Ekim 2022).

Erzen, Melih (2015). “Nesil Çatışmasının Mekâna Yansıyan Yüzü: Ahşap Konak’ın Katları”, *Gazi Türkiyat*, s. 17 (Güz), ss. 39-65.

Gürboğa, Nurşen (2003). “Evin Hâlleri; Erken Cumhuriyet Döneminde Evin Sembolik Çerçevesi”, *İstanbul*, s. 4 (Ocak), ss. 58-65.

Karacasu, Barış (2007). “Eski Türk Edebiyatında Şehr-engîzler”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, s. 10, ss. 259-314.

Kaya, Bayram (2010). “Şehrengiz”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. XXXVIII, ss. 461-462.

Kısakürek, Necip Fazıl (2000). *Çile*, 83. b., İstanbul: Büyük Doğu.

Kısakürek, Necip Fazıl (2010). *Ahşap Konak*, 15. b., İstanbul: Büyük Doğu.

Levend, Agah Sırrı (1958). *Türk Edebiyatında Şehrengizler ve Şehrengizlerde İstanbul*, İstanbul Fetih Cemiyeti İstanbul Enstitüsü.

Necatigil, Behçet (2009). *Şiirler -Bütün Yapıtları-*, 4. b., Haz. Ali Tanyeri ve Hilmi Yavuz, İstanbul: YKY.

Özel, İsmet (2005). *Of Not Being A Jew*, 2. b., İstanbul: Şule.

Subaşı, Necdet (2022). *Evrengiz -İçerideki Havalar-*, 2. b., İstanbul: Mahya.

Şişmanoğlu, Şehnaz (2003). *Behçet Necatigil ve Şiirin Ev Hali*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Bilkent Üniversitesi.

Talu, Nilüfer, (2012). “Bir Arzu Nesnesi olarak Ev”, *Arzu Mimarlığı -Mimarlığı Düşünmek ve Düşlemek-*, Der. Nur Altınyıldız Artun, Roysi Ojalvo, İstanbul: İletişim, ss. 73-117.

Tıghı, Fatih (2020). *Türk Edebiyatında Şehrengizler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

AMASRA'DA FETHİN SEMBOLÜ: FÂTİH CÂMİİ

SYMBOL OF CONQUEST IN AMASRA: FATİH MOSQUE

Mehmet Emin Yılmaz

Y. Mimar, Türk Mimarisi
Araştırma Merkezi, emin@
turkmimarisi.org.tr

Hasan Fevzi Çügen

Y. Mimar, Türk Mimarisi
Araştırma Merkezi

Zehra Aksoy

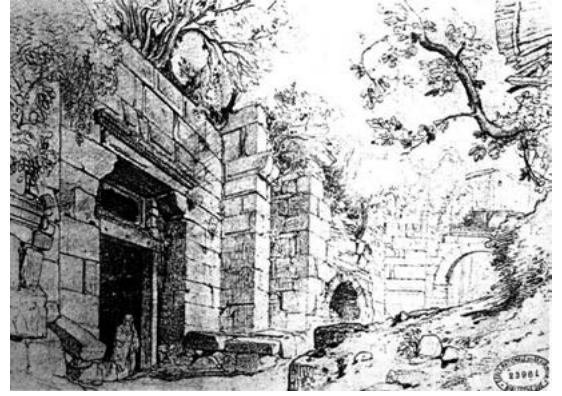
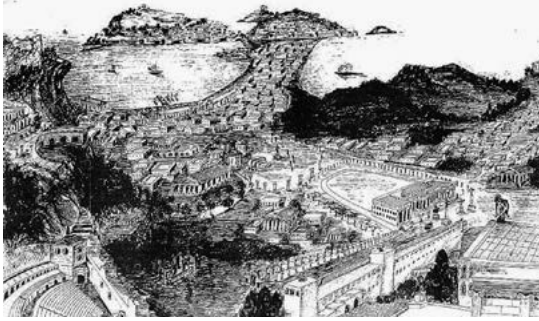
Y. Mimar, Türk Mimarisi
Araştırma Merkezi

Amasra'nın Kısa Tarihi

Karadeniz'e dik yamaçları olan bir yarımada ve iki adadan oluşan Amasra, Bartın iline bağlı ilçe merkezidir. İki ayrı limana sahip Amasra'yı Necdet Sakaoğlu, "Beş adalı, iki koylu yarımada" şeklinde ifade etmiştir.¹ Coğrafi güzelliklerinin yanında yer altı zenginliklerine sahip Amasra aynı zamanda önemli bir liman şehridir.

Amasra eski çağlarda Bartın, Karabük, Kastamonu, Sinop, Çankırı ve Çorum illerine yayılan Paflagonya olarak isimlendirilen, coğrafi alanın merkezi olmuştur. Şehrin kuruluşu konusundaki rivayetlerden birine göre MÖ I. binin başlarında Amazonlar tarafından kurulmuştur. Ancak İyonların kurması daha makul olan görüştür. Önceleri Sesamus adını taşıyan Amasra'da MÖ 8. yüzyıldan itibaren para basılmıştır. Pers Kralı Dara'yı çıktığı seferinde yenen Büyük İskender onun kızı ile evlenmiştir. Dara'nın diğer kızı Amastrisi de bir generali ile evlendirmiştir. İskender'in vefatından sonra Anadolu'ya gelen bu prensesin eşi başşehri Ereğli olan Paflagonya kralı olmuştur. Bu kral ölünce yerine eşi Amastris geçmiştir. Ereğli'den sonra Sesamos'u zapt eden kraliçe buraya kendi adını vermiş ve şehri ülkesine başşehir edinmiştir. Bütün Pafla-

¹ N. Sakaoğlu. 1987: 14

Şekil 1. (a) Roma Dönemi'ndeki Şehri Gösteren Amasra Gravürü (Verim, 2015), (b) Ressam Laurens'in 1846'da çizdiği MS II. yüzyılda Amasra Kalesi'nin Sormagir'e açılan iç kapısı (Sakaoğlu, 1999)

gonya ülkesini Amasra'dan yönetmiştir.² Roma Dönemi ile birlikte Amasra en parlak dönemini yaşamıştır. Burada çok geniş bir alana yayılan yeni bir şehir kurulmuştur. Daha sonra Pontus ve Hristiyan Bizans Dönemler'i başlamış, Amasra, çok sayıda Hristiyan din adamının yerleştiği piskoposluk merkezi olmuştur.³

Şehir Bizans devrinde nispeten önemini korurken, Anadolu'ya Türkler gelmiştir. Selçuklu devrinde şehirden İstanbul'a doğru çekilen Bizanslılar Amasra'yı Cenevizlilere (Resim 1a, 1b) vermişlerdir.⁴ Osmanlı devrinde Fatih Sultan Mehmed Anadolu'daki hâkimiyetini tamamlamak Anadolu'daki hâkimiyetini tamamlamak amacıyla, Karadeniz kıyısında Hristiyanların elindeki Trabzon ve Amasra'ya sefer yapmış, Osmanlı ordusu denizden ve karadan Amasra'yı kuşatmıştır. Cenevizliler canlarının bağışlanması şartıyla yaptıkları anlaşma ile 1460-1461 yıllarında şehri Osmanlılara teslim etmişlerdir. Aşıkpaşazade bu olayı, “Bir iyi kiliseyi cami yaptı. Mehmed Han Gazi adına onda İslâm hutbesi okuttu. Orada Müslümanların işlerini görmek için bir kadı tayin etti” şeklinde anlatmaktadır.⁵

James Crow ve Stephen Hill tarafından 1980'li yıllarda Amasra'da yapılan yüzey araştırmalarında Bizans Dönemi'ne ait 11 kilise tespit edilmiş, bu kiliselerden yal-

² Verim, 2015

³ Sakaoğlu, s. 38

⁴ Eyice, 1965

⁵ Atsız, 1970:111

Resim 1. (a) Amasra Kalesi'nde Ceneviz onarımlarını gösteren taşlar, (b) Ceneviz Şatosu batı kapısı (Asır Proje, 2021)

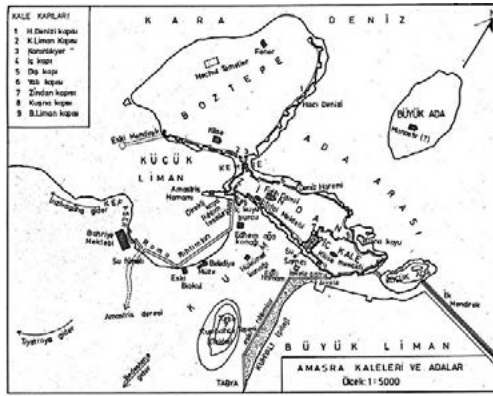
nız ikisi günümüze sağlam bir şekilde ulaşmıştır. Günümüzde Fatih Câmii ve Kilise Mescidi olarak bilinen iki kilise, Osmanlı Dönemi'nde câmiye çevrilerek ibadete açılmıştır.⁶ Bu çalışmada Amasra'nın fethiyle camiye dönüştürülen ve günümüze kadar işlevini sürdüren Fatih Câmii incelenecek, geçirdiği onarımlarla yapım evreleri tespit edilecektir.

Fatih Câmii

Amasra Kalesi içindeki Fatih Camisi, Zindan Mahallesi, Kemer Sokak 3-7 Numaralarda yer almaktadır. Cami önceleri tapunun 30 pafta, 1915 parselinde, 301 m2 olarak Amasra Belediyesi adına kayıtlı idi. Belediye meclisince alınan 27.04.1992 tarih ve 1992/22 sayılı kararla caminin mülkiyeti Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne devredilmiştir. Gayrimenkul Eski Eserler Anıtlar Yüksek Kurulu'nun (GEEAYK) 11.9.1976 tarih ve 157 sayılı kararıyla tescil edilmiştir.

Fatih Câmii muhtemelen, Bizanslılar tarafından 9. yüzyılda kilise olarak yapılmış, daha sonra şehre hâkim olan Cenevizliler de yapıyı kilise olarak kullanmışlardır.

⁶ Hill ve Crow, 1992

Şekil 2. (a) Amasra Kalesi ve civarının planı (Sakaoğlu, 1987), (b) Fatih Câmii (VGMA)

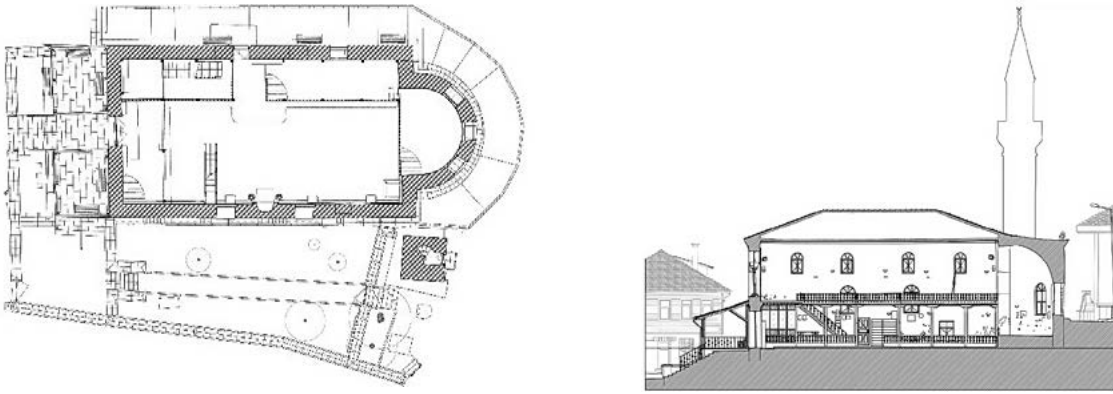
Türkler şehri 1460 yılında fethedince yapı Fatih Sultan Mehmed tarafından camiye çevrilmiş olup, eski kaynaklarda “Fatih Sultan Mehmed Câmii” olarak anılmaktadır. Caminin üzerinde Osmanlı ve önceki dönemlere ait bilgi verebilecek herhangi bir kitabesi bulunmayıp, Edirne’deki Eski Cami, Bandırma Edincik Emir Sultan Câmii, Kastamonu Atabey Gazi Câmii, Gelibolu Gazi Süleyman Paşa Câmii ve İstanbul Aya-sofya Câmii gibi Amasra Fatih Câmii’nde de cuma ve bayram namazlarında hutbenin kılıçla okunması geleneği yaşatılmaktadır. Caminin yanında bir de mektep olduğu şehir haritasında görülmektedir (şekil 2a, 2b)⁷ Amasra ile ilgili çalışmalar yapan Ahmet Gökoğlu, Semavi Eyice ve Necdet Sakaoğlu, Fatih Camisi hakkında detaylı bilgi vermişlerdir.⁸ Araştırmacı Ercan Verim (2015) yüksek lisans tezinde, Durmuş Gür (2019) doktora tezinde Amasra kiliseleri konusunda yapıyı detaylı olarak tanıtmıştır.

Fatih Câmii’nin Mevcut Durumu

Amasra Fatih Câmii doğu batı yönünde uzanan dikdörtgen planlı, doğu cephesinde yarım daire şeklinde apsisi bulunan kâgir bir yapıdır. Yapının ana kütesinin dış ölçüleri, 19 x 10 metre olup, apsis kısmı doğu cephesinden 5 metre taşmaktadır (şekil 3). Tek nefli caminin üzeri beşik çatı ile örtülüdür. Cami doğudan batıya doğru alçalan eğimli bir araziye yapıldığından kademeli bir çevreye sahiptir. Dikdörtgen planlı

⁷ Sakaoğlu, 1987:16

⁸ Gökoğlu, 1952; Eyice, 1952, 1965, 1995; Sakaoğlu, 1987, 1999.

Şekil 3. Fatih Câmii planı ve kesiti (Asır Proje, 2021)

yapının iki ucu arasında kot farkı olduğu görülür. Yapının batı ve güney taraflarında kesme taş kullanılarak yapılmış alçak bir avlu duvarı vardır. Güneydeki avlusunun bir kısmı yeşillik, bir kısmı da kesme taş döşelidir. Güney doğu köşesinde klasik tarzda, kesme taş malzeme kullanılarak yapılan minare camiden ayrı durmaktadır. Kare kaideli minarenin silindirik gövdesine üçgenlerle geçilmektedir. Minarenin şerefe ve petek kısımları da silindirik olup, üzeri kurşun kaplı ahşap bir külahla bitmektedir.

Fatih Câmii'nin beden duvarları kesme, moloz ve devşirme taş ile tuğla kullanılarak almaşık örgü sistemi ile örülmüştür. Dört cephenin tamamında dört sıra halinde üçlü tuğla hatıl dolaşmaktadır. Duvarların üst kısımlarında 5-6 köşeli taşlar çapraz olarak konulup, araları harçla doldurulmak suretiyle motifler meydana getirilen dekoratif örgü sistemi olan opus reticulatum tekniği görülmektedir. Ayrıca bütün cephelerin en üstünde kıvrımlı kalın bir tuğla silme dolaşır (resim 2).

Caminin sade görünümlü iç mekânı tamamen sıva kaplıdır. Yapının içinde görülebilen tek süsleme kuzeydeki kapı lentosunun yüzeyinde bulunmaktadır. Lento yüzeyine iki sıra halinde yana yana dizilmiş inci dizleri işlenmiştir. Doğu taraftaki apsis çıkıntısı harime tuğla bir kemerle bağlanır. Ahşap döşemeli caminin içinde kuzey ve batı duvarlarına dayalı L şeklinde geniş bir ahşap mahfel yer alır. Mahfel 18 adet ahşap direk tarafından taşınmaktadır. Mahfele batı tarafta, kuzey duvarına bitişik ahşap bir merdivenle çıkılmaktadır. Mahfelin kuzey tarafında öne doğru çıkıntı şeklinde müezzin köşkü bulunmaktadır. Mahfelin üstünde ve altında ahşap parmaklıklar ve

Resim 2. Fatih Câmii cepheleri (Asir Proje, 2021)

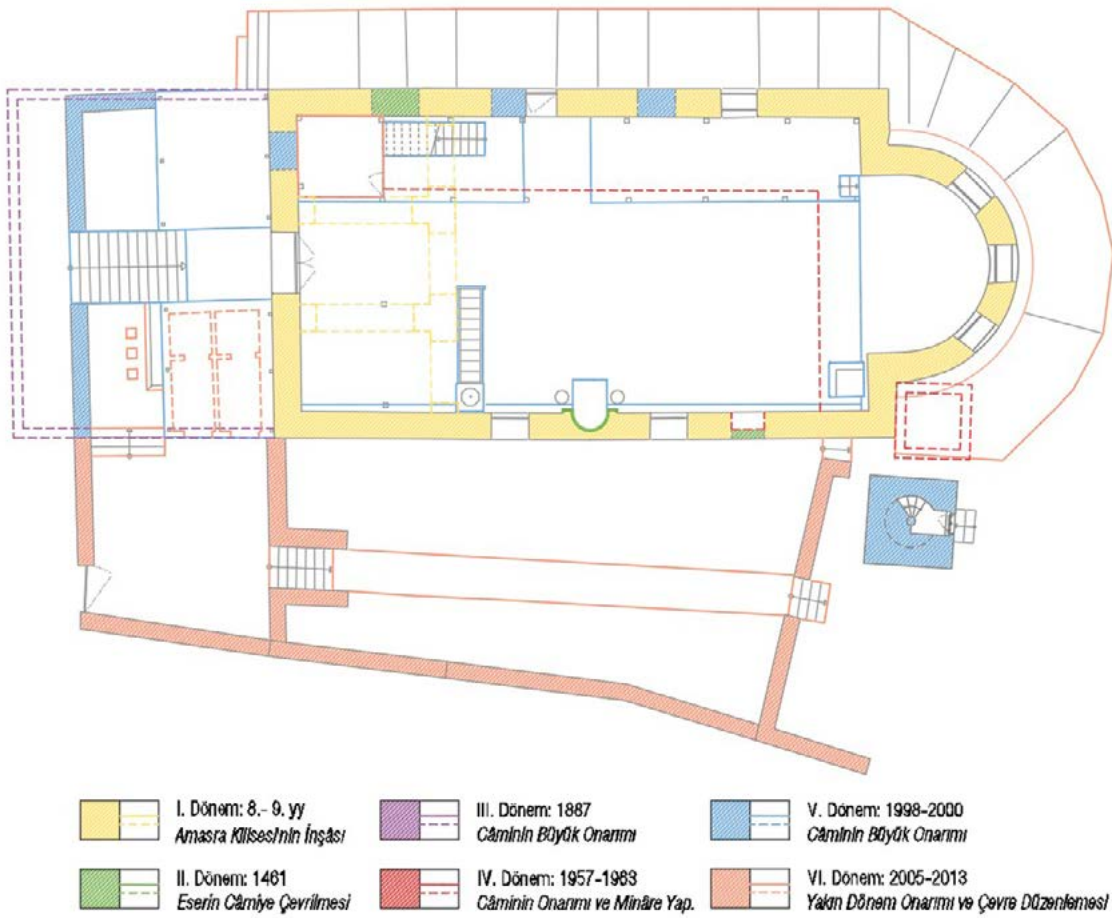
ana mekânın üzeri çatalı ahşap tavanla, apsis bölümü yarım kubbe ile örtülüdür. Güney duvarın ortasındaki sade mihrabın yuvarlak nişinin üstünde bir kemer ve onun da üstünde sade bir silme uzanmaktadır. Mihrap nişinin iki hafif bir çıkıntı şeklinde ve yanında sade bir silme mihrap boyunca yükselmektedir. Mihrabın sağ tarafında yeni yapılmış, ahşap bir minber ve daha ilerisinde ahşap kürsü yer alır. Yapının içinde dolap olarak kullanılan nişlerde biri güney duvarında mihrabın sağında bulunur. Mahfelin batı duvarındaki üçlü pencerenin iki kenarında birer dikdörtgen niş vardır.

Fatih Câmii Dönem Analizi

Fatih Câmii inşa edildiğinden günümüze kadar birçok onarımdan geçerek ayakta kalmış ve ibadethane işlevini sürdürmüştür. Bu çalışmada arşiv belgeleri, eski fotoğraflar, yapıdan gelen izler, karşılaştırmalı çalışma ve literatür araştırmaları ile Fatih Câmii'nin dönem analizi yapılmıştır (şekil 4). Yapılan çalışmaya göre yapının inşa edildiği 8-9. yüzyıllardan günümüze kadarki değişimleri altı ana döneme ayırmak mümkündür.

Yapılan dönemleme çalışması (şekil 5) esnasında Durmuş Gür tarafından hazırlanan “Kuzeybatı Karadeniz’de Bizans Dönemi Dini Eserler” adlı doktora çalışması⁹ ve Ercan

⁹ Gür, doktora tezinin Fatih Câmii bölümünde, VGM arşivindeki Amasra Kilise Mescidi ve Ereğli Süleymaniye Câmii’ne ait eski fotoğrafları hatalı bir şekilde Fatih Câmii olarak kullanmış ve çalışmasını bu doğrultuda sürdürmüştür. Bu bağlamda, yapının ilk inşa edildiği dönemde kiborion planlı olduğunu iddia etmiştir. Araştırmamız

Şekil 4. Fatih Câmii dönem analizi (Asır Proje, 2021)

Verim tarafından hazırlanan “Amasrada Bizans Dönemi Üç Eser Tavşan Adası Manastırı Amasra Kilisesi ve Küçük Kilise” adlı yüksek lisans tezinden de faydalanılmıştır.¹⁰

sonucunda; yazarın, başka yapıların fotoğraflarını Fatih Câmii olarak değerlendirerek literatürdeki çalışmaları tekdüze ve bunun üzerine kurguladığı restitüsyonun da tümüyle dayanaksız olduğu ortaya çıkmıştır.

¹⁰ Verim, 2015; Gür, 2019.

I. Dönem (8.- 9. yüzyıl-Amasra Kilisesinin İnşâsı)

Bizanslılar tarafından kilise olarak 8.-9. yüzyıllarda inşa edildiği düşünülen yapı, benzer dönem örnekleri incelendiğinde arşiv kayıtlarında da belirtildiği gibi üstü tonoz ve kırma çatı ile örtülü, narteksi ve apsisi bulunan tek nefli bir kilisedir. Yazılı kaynaklarda ve onarım kayıtlarında tonozlu üst örtünün ve narteksin 19. yüzyıl sonlarındaki büyük onarıma kadar kullanılmaya devam ettiğinden bahsedilmektedir. Narteksin üzerinde, merdivenle çıkılan galeri katı bulunmalıdır. Fatih Câmii ile aynı dönemde inşa edilen Amasra'daki Kilise Mescidi'nde olduğu gibi, yapının tonozu yıkılana kadar doğu ve batı cephelerinde çatı alın duvarlarının bulunduğunu söylemek mümkündür. Günümüzde beton ile kaplanan ve özgün halinden uzak olan apsis üst örtüsünün de konik biçimli ve kiremit örtülü olması muhtemeldir. Yapının kuzey cephesinin doğu yönündeki pencere açıklığı ile güney cephesinin doğu yönündeki açıklık izi, batıdaki ana giriş kapısına benzer şekilde taş lentolu ve dikdörtgen şekilde tasarlanmış, özgün halinde kilise ibadet ritüelleri gereği açılan karşılıklı kapılar olmalıdır. Kuzey cephesi batı yönünde bulunan kapatılmış açıklığın, dönem örnekleri incelendiğinde nartekse kuzeyden girişi sağlayan ikinci kapı olduğu düşünülmektedir. Dönem örnekleri incelendiğinde özgün çatı saçaklarının 4-5 sıra tuğla olduğu düşünülmektedir. Yapının iç duvarlarında Bizans Dönemi kiliselerinde görülen duvar resimlerinin bulunması muhtemeldir, fakat bu duvardaki sıvalar 1999 onarımında tümüyle raspa edildiğinden günümüze ulaşan herhangi bir duvar resmi bulunmamaktadır.

II. Dönem (1461-Eserin Câmîye Çevrilmesi)

Eser, Fatih Sultan Mehmed'in 1460'ta Amasra'yı fethinden sonra 1461'de câmîye çevrilmiştir. Arşiv belgeleri ve yazılı kaynaklara göre yapının narteksi ve tonozlu üst örtüsü bu dönemde kullanılmaya devam etmiş, dolayısıyla doğu ve batı cephesindeki alın duvarları ile apsis çatısı da özgün halini korumuştur. Son dönem onarımlarından önceki resimlerde ve kaynaklarda kilise dönemine ait üç kemerli sütunlu pencerelerin orta açıklığı ile haç kabartmalı sütunlarının taş ile örülerek kapatıldığı görülmekte, bu müdahalenin eserin câmîye çevrildiği dönemde yapıldığı düşünülmektedir. Bu dönemde camiye, kiliseden dönüştürülen diğer örneklerde olduğu gibi mihrap, minber ve kürsüyle birlikte ahşap strüktürlü bir son cemaat yeri eklenmiş olmalıdır. Semavi Eyice'ye göre yerel mimaride sıkça örnekleri görülen ahşap minare de Osmanlı Dönemi'nde yapılmıştı. Bu eklentilerle birlikte pencere ve kapı açıklıklarında da değişiklikler yapıldığı hem eserin mevcut durumundan hem de eski fotoğraflardan anlaşılmaktadır. Kilise Dönemi'nde nartekse girişi sağlayan ve günümüzde izleri görünür halde

olan kuzeydeki dikdörtgen kapı açıklığı câmiye dönüşüm sırasında kapatılmıştır. Batı giriş kapısının kuzeyine kemerli bir kapı açılmıştır. Günümüzde kapalı olan bu açıklığın yukarıda bahsettiğimiz ahşap minareye çıkışı sağladığı düşünülmektedir. Eserin câmiye dönüştürülmesi sırasında apsis de harime dahil edilmiştir. Onarım resimlerinden apsisin harimden yaklaşık 50 cm üst kotta olduğu anlaşılmaktadır. Yapı camiye çevrildiğinde orta sıra pencere açıklıklarına ahşap doğrama, üst sıra pencerelere ahşap doğrama ile dışlık, apsis pencerelerine ise ahşap doğramalar ile dıştan demir parmaklık yapılmıştır.

III. Dönem (1887-Câminin Büyük Onarımı)

Arşiv belgelerinde Fatih Câmii'nin 19. yüzyılın sonlarında harap halde olduğu ve yaklaşık 20 yıl ibadete kapatıldığı, bu sırada Çarşı Mescidi'nin câmiye dönüştürülerek Cuma ve Bayram namazlarının orada kılındığı yazılıdır. Belgelerden, yapının özgün halinde bulunan tonoz örtüsü, doğu ve batı beden duvarlarındaki üçgen alın ile apsis üzeri konik çatının tahrip olduğu, bu sebeple üst örtüsünün yıkıldığı sonrasında da 1887'de büyük çaplı bir onarıma başlandığı kayıtlıdır. Tonozdaki tahribattan dolayı bu dönemdeki büyük onarımda tonoz ve narteks yeniden yapılmamış, üst örtü kiremitli kırma çatı ve içten çıtalı ahşap tavanla kapatılmıştır. 1896 ve 1900 yılı arşiv kayıtlarında cami girişindeki son cemaat yerinin kapısı, penceresi ve çatısına dair bilgiler yer almaktadır. Bu belgelere ve ileriki dönem fotoğraflarındaki izlere göre caminin batı girişindeki son cemaat yeri, kapı ile girilen kırma çatılı kapalı bir mahal olmalıdır. Bu dönemde iç mekandaki ahşap malzemelerin tamamının yenilendiği ve mahfilin onarıldığı bilinmekte, ancak yeni mahfilin batı-kuzey-doğu cepheleri boyunca mı, yoksa yalnızca batı-kuzey cephesinde mi yer aldığı bilinmemektedir. 1900 yılındaki onarımla ilgili belgede câminin güneydoğu köşesine eklenecek kâgir minare detaylı olarak tarif edilmiş ve buradaki uzun pencerenin minare kapısına dönüştürüleceği kaydedilmiştir. Bu onarım, Kaymakamın riyasetindeki heyet tarafından Safranbolu Sümbül oğlu Yohannes / Yuvannis ustaya tevdi edilmiştir. Necdet Sakaoğlu'nun onarım sırasında çatıdan düşerek öldüğünü bildirdiği usta, arşiv belgesinde adı geçen Yohannes usta olmalıdır. Sonraki yıllara ait belgelerde onarımın yarım kaldığı zikredilmiş, daha önce yapılması tarif edilen minare de yapılmamıştır. 1949'da eseri inceleyen Semavi Eyice, câmide minare bulunmadığını yazmıştır.

IV. Dönem (1957 Onarımı ve 1963'te Minâre Yapılması)

1949'da camiye inceleyen Semavi Eyice'nin resimlerine ve aktardığı bilgilere göre batı cephesinde kırma çatı ve sıva izleri bulunuyordu. Dolayısıyla Osmanlı Dönemi'nde yapılan son cemaat yerinin 1887-1949 arasında bir tarihte kaldırılarak yerine tek katlı bir imam evi yapıldığı anlaşılmaktadır. İmam evi eklenmesiyle, batı cephesindeki kapılar pencereye çevrilmiştir. Kuzey cephede, mihrap aksına denk gelen, boyutları ve formu sonradan değiştirilen kemerli giriş kapısı bu dönemde açılmış olmalıdır. Bu kapının kemeriyle çakışan pencere de kapatılmıştır. Kuzey cephedeki orta sıra pencereler ve dikdörtgen açıklık mahfil hizasına denk gelmesi sebebiyle bu dönemde kapatılmıştır. Güneydeki kapatılan kapı nişe dönüştürülerek kapak takılmıştır. 1963'e kadar minaresinin bulunmadığı bilinen câminin güneydoğu köşesine kâgır bir minare inşa edilip, apsis kemeri yanlarındaki kemerli pencerelerden güneydeki, minare çıkış kapısına dönüştürülmüştür. Bu dönemde, mahfil batı-kuzey-doğu cepheleri boyunca U biçiminde devam etmekte, minare kapısına mahfil katından ulaşılmaktadır. Apsis pencerelerinden kuzey yönündeki, kapıya çevrilerek buradan mahfile çıkan merdivene ulaşım sağlanmıştır.

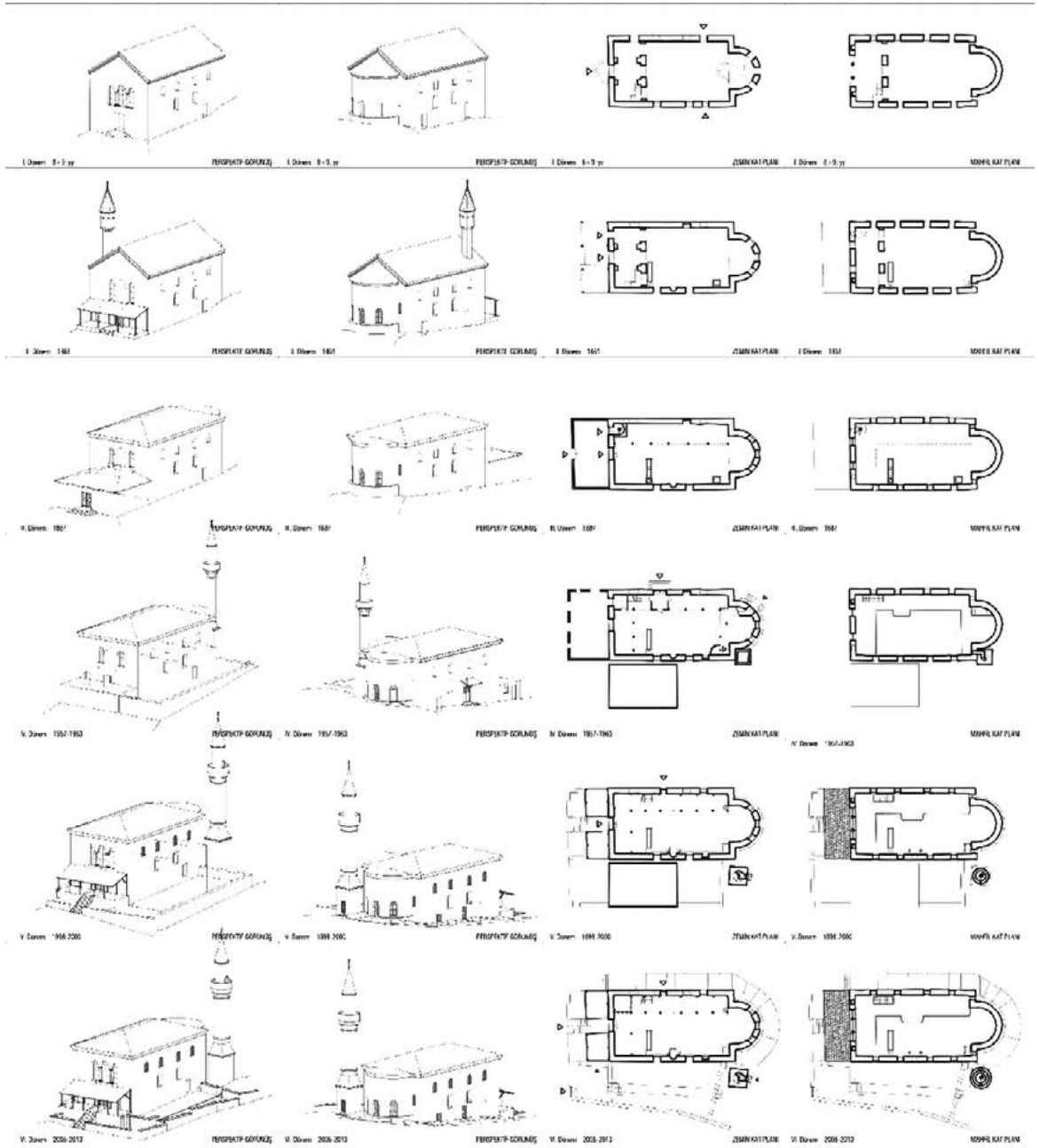
V. Dönem (1998-2000 Câminin Büyük Onarımı)

Son büyük onarımını 2000 yılında geçiren câminin çatısı sökülüp çelikle takviye edilerek yeniden yapılmış, dıştan Marsilya kiremiti içten çıtalı ahşap tavanla kaplanmıştır. Beden duvarlarının saçak kotuna eseri çepeçevre dolaşan betonarme hatıl yapılmıştır. Harim zemini mihrabın yaklaşık bir metre altına kadar kazılmış, bloka ile dolgu yapılarak beton dökülmüş ve üzerine ahşap döşeme yapılmıştır. Batı cephesindeki imam evi kaldırılarak yerine ahşap strüktürlü son cemaat yeri eklenmiş, giriş kapısı kuzeyindeki kemerli kapı açıklığı kapatılmıştır. Kuzey cephesinde orta sıra pencereye denk gelen kemerli kapı örülerek dikdörtgen biçimli daha dar bir kapıya dönüştürülmüş, kapıya denk gelen kemerli pencere, asıl hüviyetine dönüştürülmüştür. Kuzey cephesinde ve apsis yanındaki kapatılan pencerelerin dolguları boşaltılarak, orta sıra pencerelere ahşap doğrama, üst sıra pencerelere de ahşap doğrama ile beton dışlık takılmıştır. Kuzey cephesinin doğu yönündeki kapatılmış dikdörtgen kapı içerisindeki dolgu boşaltılarak pencereye dönüştürülmüştür. Câminin ahşap zemini yenilenerek kible cephesine ahşap seki yapılmıştır. Mahfil katındaki özgün olduğu düşünülen nişler ortaya çıkarılarak kapak takılmıştır. Apsis pencereleri ve kuzeydeki dikdörtgen pencereye ahşap doğrama ve demir parmaklık takılmıştır. Mahfil, batı ve kuzey cephesi boyunca devam edecek şekilde düzenlenmiş olup, apsis zemini yükseltilerek

alt kat mahfile dahil edilmiştir. Mahfildeki ahşap malzemeler yenilenmiş, mahfil mevcut strüktüre uygun şekilde sadeleştirilmiştir. Sonradan kapıya dönüştürülen apsis penceresi ve apsis güneyindeki bir dönem mahfil çıkış kapısı olarak kullanılan pencere özgün haline dönüştürülmüştür. Güneydoğu köşesinde câmiye bitişik olan minâre kaldırılarak camiden bağımsız şekilde yeni kâgir bir minâre inşa edilmiştir. Bu dönemde son cemaat önüne avlu duvarları eklenmiş, fakat câminin güneyindeki konut kaldırılmamıştır.

VI. Dönem (2005-2013 Yakın Dönem Onarımı ve Çevre Düzenlemesi)

2000'deki onarımdan sonraki yıllarda yapının zemin kaplamasında çürüme ve nem sorunları ortaya çıktığı için 2005 yılında yapının çevresine drenaj ve su yalıtımı uygulanarak çevre düzenlemesi yapılmıştır. Yapının güneybatısındaki konut 2011'de kamulaştırılarak yıkılmış, bu alan 2013 yılında câminin bahçesi olarak yeniden düzenlenerek câmi parsel sınırına avlu duvarları eklenmiştir. Bu onarımlar sırasında son cemaat yerinin altına tuvalet, önüne abdestlik yapılmış, harimin kuzeybatı köşesine camekânlı bir imam odası eklenmiştir.

Şekil 5. Fatih Câmii restitüsyon denemesi (Asır Proje, 2021)

Sonuç

Tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapan Amasra, bu medeniyetlerin izlerini günümüzde de taşımaktadır. Bizans ve Ceneviz Dönemi'nde Amasra'nın en önemli yapısı olan Fâtih Câmii, Osmanlı Dönemi'nde de câmi olarak önemini ve değerini sürdürmüştür. Eser, 8-9. yüzyıldaki mimari görünüşünü büyük ölçüde muhafaza etmektedir. Esere yapılan minâre, mahfil vb. ilâveler işlev gereği olup yapının mimarisini değiştirmek amaçlı bir müdahale olmamıştır. Fatih Câmii'nin dönüşümü ve sonrasında yapılan müdahaleler, Türk kültürünün yıkmak yerine ihyâ etmek bakış açısını yansıtmaktadır.

İlk yapılışı itibarıyla bir Bizans eseri olan Fâtih Câmii, Fatih Sultan Mehmed'in vakfı sayesinde 1460'tan beri Amasra'da Türk vakıf medeniyetinin önemli bir temsilcisidir. Eser, Fâtih Sultan Mehmed'in bir hatırası olarak korunmakta ve yaşatılmaktadır.

Kaynakça

Asır Proje, Amasra Fatih Câmii Rölöve Restitüsyon Restorasyon Projeleri Raporu, Karabük Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Arşivi, 2022.

Atsız, H. Nihal, Âşıkpaşaoğlu Tarihi, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 1970.

Crow, James; Hill, Stephen "Byzantine Fortifications of Amastris in Paphlagonia". *Anatolian Studies*. 45, 1995, 251-265.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Evkaf Cihat Kalemi (BOA EV.MKT) 798/38, 2652/280/107, 2652/294, 2652/296-107, 2773/288/95.

Eyice, Semavi, Amasra Kalesinde Fatih Mehmed II. Tarafından Camiye Çevrilmiş İki Eski Bizans Kilisesi Hakkında Notlar, İstanbul, Türkiye TURİNG ve Otomobil Kurumu Belleteni, 1952.

Eyice, Semavi, Küçük Amasra Tarihi ve Eski Eserleri Kılavuzu, Ankara, 1965.

Eyice, Semavi, Fatih Câmii, Ankara, TDV, 1995.

Gökoğlu, Ahmet, Paphlagonia Gayri Menkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi, Cilt: 1, Kastamonu, Doğrusöz Matbaası, 1952.

Gür, Durmuş, “Kuzeybatı Karadeniz’de Bizans Dönemi Dini Eserler”, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2019.

Kastamonu Vakıflar Bölge Müdürlüğü (KVBMA), Fatih Câmii Dosyası.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA) 1055/193, 1062/191, 205/39.

Sakaoğlu, Necdet, Amasra’nın Üç Bin Yılı, İstanbul, Zonguldak Valiliği Yayınları, 1987.

Sakaoğlu, Necdet, Çeşm-i Cihan Amasra, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1999.

Verim, Ercan, “Amasra’da Bizans Dönemi Üç Eser: Tavşan Adası Manastırı, Amasra Kilisesi ve Küçük Kilise”, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2015.

Verim, Ercan, Amasra’da Osmanlı Dönemi’nde Kiliseden Çevrilmiş Bir Mabet: Fatih Câmii, Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), 2/4, 2015, 58-74.

SAHABELER ŞEHRİ DİYARBAKIR KENT DOKUSU VE SURLAR

CITY OF COMPANIONS, URBAN TEXTURE AND CITY WALLS

Prof. Dr. Ali Boran

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, ali.boran@hbv.edu.tr

Giriş

Diyarbakır İran ile Anadolu ve Mezopotamya ile Kafkasya'yı birbirine bağlayan ana yolların kesişme noktasındadır. Bu nokta bilhassa Akdeniz ve Basra Körfezine, bir yandan Harput, Sivas- Samsun yoluyla Karadeniz'e, bir yandan da Bitlis ve Van Gölü havzasından Azerbaycan'a uzanan ana yolların kavşak noktasına kurulmuştur. Tarih boyunca sahip olduğu bu özelliklerle farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmış, tahıl depolanan, ticaret ve savunma merkezi olarak sürekli yerleşime sahip olan bir çekim merkezi olmuştur. Doğu Roma egemenliği altında önemli bir sınır kenti olan Diyarbakır, 639 yılında Hz. Ömer Dönemi'nde İslam topraklarına katılır. Şehrin fethi sırasında başta Hz. Halid b. Velid'in oğlu Hz. Süleyman olmak üzere 27 sahabe şehit olmuştur.

Türk- İslam medeniyetinin aynası olan camiler, etrafındaki mektep, medrese, şifahane, aşevi, kütüphane, çeşme ve han gibi mimari yapıları kapsamaktadır. Bu camiler aynı zamanda Türk- İslam şehirlerinin merkezi yapısı, temel taşı (kahramanı)'dır. Camiler günümüzdeki gibi sadece beş vakit namazın kılındığı mekanlar değildir. İslam medeniyetinde camiler, etrafındaki mektep, medrese, şifahane, aşevi, kütüphane, çeşme ve han gibi mimari yapıların tamamını kapsayan yapıların merkezinde yer almaktadır.

Bu yapıların her biri hayır ocağı, yaratılana hizmeti yaratıcıya vefanın gereği olarak gören ulvi şuurun, muhtaç olan herkese esenlik bahşettiği şehrin kalbi ve ruhu olan “huzur yapıları”dır. Şehirlerin ulu cami merkezli yapısı sürekli olarak Allah’ı ve ahireti hatırlatmaktadır. Bu camilere herkes kolay ulaşabilir, temas kurabilir, günün her anında burada başta ibadet olmak üzere tüm gereksinimlerini karşılayabilir. Bu huzur yapılarının yer aldığı şehirleri dış saldırılardan korumak için de şehir surları inşa edilmiştir. Diyarbakır Hz. Süleyman ve Ulu Cami ve müstemilatıyla başlayan ve Osmanlı Dönemi’nde zirveye ulaşan kent dokusu ve şehir surları bugün de şehrin kalbi durumundadır.

Bu kalbin atışı başta Diyarbakır surlarından ve çevre illerden duyulmaktadır. Şehrin etrafını kuşatan surlardan şehre baktığımızda başta Ulu Cami olmak üzere Osmanlı camileri ve onların minareleri görülmektedir. Osmanlı Devleti’nin yöreyi fethetmesiyle birlikte Diyarbakır eyalet merkezi olmuş şehirde hızlı bir imar faaliyetleri başlamıştır. Osmanlı mimarisinin en güzel örnekleri burada yer almakta ve Mimar Sinan’ın Anadolu’daki en fazla eserlerinin olduğu illerin başında gelmektedir. Özellikle de Mimar Sinan’ın yaptığı Ali Paşa Camisi, İskender Paşa Camisi, Behram Paşa Camisi ve Melek Ahmet Paşa Camisi ile ilk Osmanlı eseri olan Fatih (Kurşunlu) Paşa Camisi bizlere huzur yapılarının bu şehirde kaim olduklarını söylerler. İç Kale’den, Dağ (Harput) Kapı’dan, Ulu Beden ve Yedi Kardeş Burcu’ndan, Mardin Kapı ve Keçi Burcu’ndan bakınca Osmanlı’nın huzur yapıları olan cami merkezli külliyeleeri görülmektedir. Günümüzde Diyarbakır surları ve içindeki Osmanlı Dönemi’ne ait külliyeleerle Anadolu’daki en önemli Osmanlı şehir dokusunu yaşatan şehirlerin başında gelmektedir.

II. Diyarbakır Surları ve Şehir Dokusu

Asur kaynaklarında Amid, Roma ve Bizans Dönemlerinde Amida, Araplar tarafından Diyar-ı Bekr denilen, Türkler tarafından şehir anlamındaki Kara Amid diye adlandırılan Diyarbakır’ın kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemektedir (Foto:1-2). Şehrin ilk çekirdeğini oluşturan Amida Höyük başta olmak üzere yakın çevrede bulunan çok sayıda höyükte yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen buluntular, yerleşimin Prehistorik Döneme kadar gittiğini göstermektedir. Şehir merkezindeki ilk yerleşimin, bugün İçkale’nin bulunduğu, Dicle yatağından 100 m yüksekte olan savunmaya elverişli Fis Kayası’nda olduğu kabul edilir.¹ Kentin Roma Dönemi öncesi hakkında

¹ Beysanoğlu 1987.

bölgede MÖ 3000-1800 yılları arasında bölgede yaşayan Subarrular bugünkü İçkale'nin bir bölümünde şehrin elitlerinin bulunduğu saray, tapınak ve ambar gibi yapılardan teşkil edilmiş, halkın dışarıda kaldığı bir kale kurduğu kabul edilmektedir (Foto:3). Bu kalenin Hurriler (MÖ 1800-1500) Dönemi'nde burçlarla güçlendirildiği ve günümüze kadar ulaşan yerleşme kalıntılarının yanı sıra, Anadolu'daki bu dönem yerleşme özelliklerinin benzerlikleri göz önüne alındığında, kale dışında yaşayan halkı da içeri alacak şekilde ikinci bir sur ile genişletildiği düşünülebilir.² MÖ 1500 yılından itibaren Hurrilerin egemenliğinin bitmesini takiben şehre Mitanniler, Aramiler ve Asurlular egemen olmuşlar ve bu dönemde kalenin sınırları çok değişmesine de, duvarlar tahkim edilmiş ve MÖ 900- 825'lerde Arami Bit Zamani kabilesi ilk defa Diyarbakır'ı merkez yapmıştır.³

Tarih boyunca stratejik konumu ve önemli bir ticaret merkezi olması sebebiyle pek çok uygarlığa ev sahipliği yapan kentte, Roma Dönemi'ne kadar sırasıyla, Asurlular, Urartular, İskitler, Medler, Persler, Makedonyahılar, Selevkoslar ve Partlar hüküm sürmüş Helenistik Dönem ile birlikte nüfus artışı ile birlikte kale dışında yeni yerleşimler oluşmuş ve surlar genişletilerek bu yerleşimler de sur içine alınmıştır.⁴ Ayrıca bu dönemde şehrin altyapısı kurulmuş ve şehrin birbirini dik açıyla kesen ve ana ulaşım akslarını oluşturan, günümüzde Gazi Caddesi ve Melik Ahmet Caddesi olarak adlandırılan ana caddelerin altında su yolları ve kanalizasyon sistemleri inşa edilmiştir.⁵ Bu dönemde kale içinde saray ve yönetici konutlarının yanı sıra kütüphane, silah deposu ve kışla, kale dışında ise ticaret ve pazar bölgeleri gelişmiştir.⁶ Diyarbakır, MÖ 69 yılından itibaren Roma etkisine girmiş, Sasanilere bağlı olan Ermenistan sınırında önemli bir askeri üs olan şehir, İmparator I. Konstantin'in Dönemi'nde 324-337 yılları arasında surlarla çevrilmiştir. İmparator Flavius Julius Constantius (317-361) Dönemi'nde 349 yılında bugünkü surun Mardin Kapısı, Yeni Kapı, Harput Kapısı arasında uzanan-doğu kısmı inşa edilerek günümüzde Cevat Paşa, Dabanoğlu, Fatih Paşa, Savaş, Hasırlı ve Cemal Yılmaz Mahalleleri'nin bulunduğu alana genişletilmiş ve güçlendirilmişse de 359 yılında 73 gün süren kuşatma sonunda Sasani hâkimiye-tine girmiştir. 363 yılında Jovian barışından sonra Nusaybin halkı Diyarbakır'a göç etmesiyle şehrin yüzölçümü iki katına çıkmış, 367-375 yılları arasında zarar gören

² Kejanlı 2004: 58-59

³ Beysanoğlu 1999: 41; Kejanlı, 2004: 59; Parla 2005; Boran 2011

⁴ Parla 2005

⁵ Yakut 2020: 76-77

⁶ Kejanlı, 2004: 60

surlar yeniden onarılarak sur batıya doğru genişletilmiş ve Dağ Kapı ve Urfa Kapı arasındaki sur inşa edilerek, şehri ikiye bölen bugünkü Gazi Caddesi'ne denk gelen şehir surları yıktırılmış ve şehrin sur inşası tamamlanarak son şeklini almıştır.⁷ Böylelikle şehrin, bugün de kuzey-güney yönde uzanan Gazi Caddesi ile doğu-batı yönde uzanan Melik Ahmet Caddesi takip edilebilen cardo ve decumanusu oluşmuştur. 502 yılının Ekim ayında Sasaniler tarafından tekrar kuşatılan kent, 97 gün süren kuşatma sonrası Ocak 503 tarihinde ele geçirilmiş ve büyük zarar görmüşse de 505 yılının kışında şehir Romalılar tarafından geri alınmıştır (Procopius 2005: 1.9.20). Zarar gören surlar İmparator Justianus zamanında onarılmış ve güçlendirilmiş ve Roma surlarıyla genişleyen kentte Hurri Dönemi'nde yapılan kale, bu dönemde İç kale konumuna geçmiştir. Ayrıca Justianus zamanındaki güçlendirme çalışmaları içinde farklı bölümlerde seyirdim yolu altında inşa edilmiş tonozlu koridorlar dikkati çekmektedir.⁸

Doğu Roma egemenliği altında önemli bir sınır kenti olan Diyarbakır, 639 yılında Hz. Ömer Dönemi'nde İslam topraklarına katılır. Abbasiler devrinde Diyarbakır, 868'de isyan ederek bağımsızlığını ilan eden Şeyhoğulları emirliği kontrolüne geçse de 899 yılında Halife Mutadid Amid'i kuşatıp tekrar ele geçirmiş, surların üst kısımları ile kapıların etrafındaki kuleler tekrar isyan çıkmaması için yıktırmıştır.⁹ Bir yıl sonra Halife Mutadid'in oğlu Halife Muktedir -Billâh, veziri İbnü'l-Furât ve Âmid şehri âmili Yahyâ b. İshak el-Cercerâi tarafından Bizans tehdidine karşı surları yeniden tamir ettirilmiştir (899-909), mühendis olarak da Âmidli Ahmed b. Cemîl görev yapmıştır. Bu tamiratlar sırasında Dağ Kapı (Harput Kapı) ve çevresinde kitabelerin yoğunlaşması bu bölgedeki surun yeniden inşa edildiğini düşündürmektedir.¹⁰ Şehir X. yüzyılda, 930'dan 967 yılına kadar Hamdaniler tarafından yönetilmiş, 967, 973 ve 974 yıllarında ise Bizanslılar tarafından kuşatılmış, 978 yılında Büveyhoğulları, 990 yılından itibaren de Mervaniler tarafından ele geçirilmiştir (Foto:4-6).

X. Yüzyılın ilk yarısında Amid'e uğrayan ve şehir hakkında bilgiler veren İbni Havkal, Amid surlarına dikkat çektikten sonra "Müslümanlar için ondan daha iyi bir suğur yoktur. Çünkü surları çok güçlüdür. Bu yüzden asker ve silah olmaksızın da savunulabilir" demektedir. Aynı yüzyılın sonlarında eserini tamamlayan Makdisi'de

⁷ Mommsen 1873; Rolfe 1935; Gabriel, 1940: 163; Baysanoğlu 1996; Yakut 2020: 78

⁸ Procopius 1940: 2.3.27; Gabriel 2014

⁹ Göyünç 1994; Tuncer 2012: 116

¹⁰ Göyünç 1994; Berchemm 2015; Tuncer 2012

kendi döneminde daha güçlü surları olan hiçbir Müslüman şehri bilmediğini belirtir. İmameddin İsfehâni surların müstahkemliği sebebiyle kolayca müdafa edilebilen Amid'in bu özelliğinin darb-ı mesel haline geldiğini söylemektedir. Yine Nizamettin Şamî'de "Karca Kale" adını verdiği Amid için; "kale o derece muhkem idi ki dünyada misli yoktu, yüksekliği tavsif olunamaz; bütün taşları yontma ve bağları küreç ve alçı ile bağlanmıştı. Temelleri pek derin kazılmıştı, duvarları o kadar muhkem yapılmıştı ki bir duvarın üzerinde iki süvari yan yana koşabilirdi, o kadar genişti, burçları göklere kadar yükselmişti. Yapılabili dört bin üç yüz sene olduğu rivayet olunur. Şimdiye kadar hiçbir fert kuvvet ve kudretiyle teslime muaffak olamamıştır."¹¹

İbn'ül- Ezrak; 998-1024 yılları arasında yaşayan, Mervani Sultanı Nasruddevle Ebu Nasır Ahmet (1013-1061) devrinde de Amid valisi olan Ebu Tahir Yusuf b. Dimne'nin hayatının başlarında sırtında bir çuval buğday alarak Mardin Kapısı yakınındaki değirmende öğüttükten sonra sahibinin evine götürmek üzere aldığı çuvala geldiği iki sur arasında dinlendiğini ve "Ne sağlam sur! Fakat alçaktır biraz daha yükseltilmesi gerekir. Allah'ım eğer ben Amid'e hakim olursam surları bir boy daha yükselteceğim..." dedikten sonra, şehrin valisi olunca 995 senesindeki büyük depremde zarar görmüş surları yükselterek tamir ettirdiğini, ayrıca Dicle'ye bakan surlarda bir saray inşa edildiğini ve bu saraydan Dicle'ye açılan yeni bir kapıya da Babu'l- Hüvve adının verildiğini belirtmektedir. Surlardaki 1021-1061 yılları arasındaki yedi kitabeden de Nasruddevle Ebu Nasır Ahmed devrinde surlarda tamir ve imar faaliyetlerinin olduğu anlaşılmaktadır.¹²

Nasruddevle Ebu Nasır Ahmed zamanında 10 Aralık 1046 tarihinde kente gelen İranlı ünlü şair ve bilgin Nâsır-ı Hüsrev; "... şehrin çevresinde kara taştan bir kale duvarı yapılmıştır. Yüz batmandan bin batman, hatta daha ağır koca taşlar o kadar muntazam kesmişlerdir ki kireç ve harç konmaksızın bu taşları birbiri üstüne etmek suretiyle kaleyi yapmışlardı. Hisarın yüksekliği yirmi enliliği on kulaçtır. Her yüz arşında yarım dairesi seksen arşın tutan bir burç yapılmıştır, mazgalı da aynı taştandır. Şehrin içinden kalenin üstüne çıkmak için birçok yerlerde taş merdivenler vardır. Her burcun üstüne bir savaş yeri yapılmıştır. Bu şehrin dört yanında dünyanın dört yanına açılmış dört kapısı vardır, kapıların hiçbirinde tahta yoktur, hepsi demirdendir. Doğudakine Dicle kapısı, batıdakine Rum kapısı, Kuzeydekine

¹¹ Çevik 2002: 77

¹² İbnü'l- Ezrak 1975: 95; Göyünç 1994; Baysanoğlu 1996: 187; Çevik 2002: 78; Tufantoz, 2005: 79; Tuncer 2012; Boran 2012

Ermen kapısı, güneydekine Tell kapısı derler. Bu surun dışında bir sur daha vardır. O da aynı taştan yapılmış, yüksekliği on arşındır. Bütün kale bedenlerinin üstünde mazgallar vardır. Mazgalın içinde tamamıyla silahlı bir adamın geçebileceği, durabileceği, kolayca savaşabileceği bir geçit yapılmıştır... Ben dünyanın dört bucağında Arap, Acem, Hint ve Türk memleketlerinde birçok kentler ve kaleler gördüm. Fakat yeryüzünde hiçbir ülkede Âmid kentinin kalesine benzer bir kale ne gördüm, ne de başka bir yerde bunun gibi bir kale gördüm diyeni duydum” diyerek Diyarbakır Kalesi ve surlarını tasvir ettikten sonra; kentin mazgallı korkulukları bulunan ikinci bir surla daha çevrelendiğini, dış ve iç surun kapıları arasında bir geçidin ve şehrin ortasında nereden geldiği bilinmeyen bir su olduğunu belirterek, Ulu cami, surlar, bunların yükseklik ve genişliği hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir.¹³ Nasrüddevle’nin Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey’e tabii olmasını takiben ve Mayıs 1085’te Melikşah Dönemi’nde Diyarbakır, şehrin kuşatılmasından sonra tamamen Büyük Selçuklu kontrolüne geçmiştir (Göyünç 1994; Tuncer 2012). Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan 1070 yılında Ahlat’tan Diyarbakır’a gelmiş ve şehrin kapısında, Dicle nehri üzerinde ordugâhını kurmuş, Sultan Melikşah Dönemi’nde kale onarılmış ve üzerine tamir kitabesi konulmuştur. 1095 yılından 1183 yılına kadar şehir, Selçuklulara tabi İnaloğulları tarafından yönetilmiş, bu dönemde 1119 yılında Ulu cami yandıktan sonra tamir edilmiş, 1122 yılında ise Ergani’de bakır madeni keşfedilerek işletilmesine başlanmıştır (Foto:7-9). 1142 yılından sonra Amid Emiri İl Aldı’nın veziri Nisanoğlu Müeyyedüddin idareyi ele geçirmiş, ardından da soyundan gelenler 1151’de İnaloğulları Beyliği olmak üzere sırasıyla Mardin ve Silvan Artukluları’nın hâkimiyetini kabul ederek şehri yönetmişlerdir.¹⁴ İnaloğulları Beyliği Dönemi’nde 27 sahabein bulunduğu yerde Hz. Süleyman camisi inşa edilmiştir.

Hz. Süleyman Camii, 639 yılında İslam ordusunun Diyarbakır’ı fethi sırasında şehid düşenlerden Halid b. Velid’in oğlu Hz. Süleyman adına İnaloğulları vezirlerinden Cemalüddevle Nisanoğlu Kemâleddin Ebu’l-Kasım Ali (1156-1179) tarafından 555 (1160) tarihinde yaptırılmıştır. Yapıyı mimar Hibetullah el-Gürğani’nin yaptığı sanılmaktadır. Cami, eğimli bir arazi üzerinde bulunduğu için kademeli bir mimari doku göstermektedir. Caminin batısında türbe, namazgâh ve çeşme, kuzeyinde türbe ve çeşme bulunmaktadır. Dıştan yapı dikdörtgen bir plana sahiptir. Cami içten beşik tonozlarla örtülmüş, dıştan düz damla kapatılmıştır. Evliya Çelebi ise Halid b. Velid’in

¹³ Nâsır-ı Hüsrev 1950

¹⁴ Göyünç 1994; Turan 1996; Tuncer 2012

inşa ettirdiğini belirtmektedir. Osmanlı Dönemi'nde Diyarbakır Valisi Silahdar Murtaza Paşa tarafından 1658 tarihinde cami tamir ettirilmiş, ayrıca bir çeşme ile tuvalet yapılmıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından da son yıllarda onarılan yapı, günümüzde sağlam ve ibadete açıktır. Arazinin ortaya çıkardığı zorunluluklar yüzünden caminin cephelerinde bazı eklemelerin görülmesine rağmen yine de düzgün bir cephe anlayışı hakimdir. Cephelerde düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır (Foto:10-11). Hz. Süleyman Camii'nin son cemaat yeri, yapının kuzeyinde bulunmakta, üzerinde de mahfil yer almaktadır. Bu bölüme, biri kuzeyde, diğeri batıda iki kapıdan girilmektedir. Batıdaki giriş kapısı, dikdörtgen görünüşlü ve son zamanlarda ahşaptan yapılmıştır. Caminin kuzeybatısında bulunması gereken minare, bu cephede burçların olması nedeniyle kuzeydoğu köşede inşa edilmiştir. Kare kaideli ve kare gövdeli minarede enine silmelerle mazgal pencereler görülmektedir. Dört silme ile bölümlere ayrılmış gövdenin üst bölümünde, her yöne açılmış kare pencereler vardır. Korkuluklar metalden yapılmıştır. Petek kısmı silindirik gövdelidir. Üst bölümdeki bileziklerden sonra külah ve alem bulunmaktadır. Minare az da olsa aşağıdan yukarıya doğru daralmaktadır. Şerefeye çıkış kapısı harimde bulunmaktadır. Minareye çıkışı sağlayan giriş kapısı yuvarlak kemer içine alınmıştır. Harime kuzeydeki tek kapıdan girilmektedir. Bu kapı içten dikdörtgen çerçeve içine alınmıştır. Son cemaat kısmı ve harimin kuzey tarafının üzerinde mahfil bulunmaktadır. Yapının iç kısmı enine üç bölüme ayrılmış, girişteki sahnın diğeri iki sahnının yarısı kadar, diğeri sahnınlar da hemen hemen birbirine eşit tasarlanıp üzerleri enine beşik tonozlarla örtülmüştür. Sahnılardan ikisi duvara, ikisi bağımsız olmak üzere dört yandan sivri kemerlerle ayrılmıştır. Kuzeydeki payelerin kuzey yüzünde birer mihrab nişi bulunmaktadır. Mahfilin oturduğu iki adet silindirik gövdeli sütunların başlık ve kaidesi vazo şeklindedir. İç Kale Camii'ne ait dört adet mihrab bulunmaktadır. Birincisi kible duvarının ortasında, giriş ekseninde yer almaktadır. Mihrab, duvarı oluşturan malzemelerden yapılmıştır. Şadırvan; 1658 tarihinde Silahdar Murtaza Paşa tarafından caminin kuzeybatısına beş bölümlü bir şadırvan eklenmiştir. Bu bölümlerin üzeri kubbeli ve kubbeye geçişler pandantiflerle sağlanmıştır. İçten kubbeli bu bölümler dıştan düz damla örtülmüştür. Günümüzde harçla yeniden elden geçirilmiştir. Sahabe Türbeleri; Diyarbakır'da da Hz. Süleyman Camisinin avlusundaki Hz. Halid b. Velid'in oğlu Hz. Süleyman, Hz. Rıdvan, Hz. Mesut, Hz. Beşir, Hz. Hamza, Hz. Amr, Hz. Sabit, Hz. Zeyd, Hz. Halid, Hz. Numan, Hz. Muhammed, Hz. Abdullah, Hz. Hasan, Hz. Ka'b Zişan, Hz. Fudayl, Hz. Malik, Hz. Fahr, Hz. Ebul Hamd, Hz. Ebu Nasr, Hz. Mugire medfun olduğu 27 sahabe kabirleri bulunmaktadır. Bu bölümler de düzgün kesme taşlardan yapılmıştır. Türbe, kare planlı ve üzeri Türk üçgenleriyle geçilen tek kubbe ile örtü-

lüdür. Bunun kuzeyinde beşik tonozlu bir bölüm daha vardır (Foto:12). Namazgâh; Avluya girişte güneyde bulunmaktadır. Üzeri kırma çatılı ve dört tarafı açıktır. Kible duvarının ortasında, dışa taşıntılı yarım daire planlı mihrab açılmıştır. Namazgâh her zaman ibadete açık, özellikle yazın cemaat ibadeti için burayı tercih etmektedir.¹⁵

Diyarbakır şehrini 1183 yılında Selahaddin Eyyübi kısa bir kuşatmadan sonra ele geçirmiş ve şehrin kontrolünü Hasankeyf Artukluları emiri Nûreddin Muhammed'e vermiş, 1185 yılında II. Sökmen devrinde ise Mesûdiye Medresesi yaptırılmış ve şehrin surları onarılmıştır.¹⁶ XI ve XII. Yüzyıllar arasında kente egemen olan Nisanoğulları (1142-1183) ve Artuklular (1183-1232) Dönemi'nde kale ve surlar tamir görmüş, özellikle Artuklular zamanında başta Diyarbakır'da bayındırlık faaliyetleri gerçekleştirilmiş, surlar tamir edilmiş ve güçlendirilmiş, ayrıca Artuklu hükümdarı Mahmut Ulu Beden (Foto:13-18) ve Yedi Kardeş burçları (Foto:19-23) yanısıra günümüze kalıntıları ulaşmış olan Artuklu Sarayı ve İç Kale girişindeki Artuklu Kemeru inşa edilmiştir. Yine Malabadi Köprüsü, Devegeçidi Köprüsü ve Çermik'teki Haburman Köprüsü Artuklu Dönemi eserleridir. XIII. yüzyıl coğrafyacılarından İbn Şeddad Amid'i; Dicle üzerinde etrafı biri büyük diğeri küçük iki surla çevrili bir şehir olarak anlattıktan sonra büyük surun altmış burç ile tahkim edildiğini, sert bir taştan yapılmış surların Mervanilerden Ebu Kasım Nasr tarafından genişletildiğini belirtmektedir. 1 Ekim 1232 tarihinde Mısır Eyyübi Meliki el- Kamil tarafından kale zapt edilmiş ve kuşatma sırasında tahrip olan, bir daha tamir edilmemiş ve günümüze temel seviyesinde yer yer izlerinin takip edilebildiği dış surlar yıktırılarak taşlarıyla, el- Kamil'in Amid ve Hıns Keyfa idaresini verdiği oğlu Melik es- Salih tarafından surların onarım ve yapımı gerçekleştirilmiş ve büyük bir Kaysariye inşası tamamlanmıştır.¹⁷ 1240-41 yılında şehir Anadolu Selçuklu Sultanı II. Gıyâseddin Keyhusrev tarafından alınsa da, 1259'da Moğollar'ın kontrolüne geçen şehir Mardin Artukluları'nın idaresine bırakılmıştır. 1317 yılında Halep ümerasından Çacaloğlu Alâeddin isimli Türkmen emrindeki 10.000 kişilik atlı tarafından şehirde büyük yıkım ve can kaybı ile sonuçlanacak bir yağma gerçekleşmiştir. İlhanlı Devleti'nin dağılmasından sonra Celâyirliler ve Çobanlılar arasında mücadelelere sahne olan Diyarbakır yöresine 1343-1353 yılları arasında Sutayoğulları'ndan İbrâhim Şah hâkim olduysa da onun ölümü üzerine bölge Celâyirliler'in idaresine girmiştir. 1394'te Timur tarafından ele geçirilen ve yağma edilen şehrin 1401'de Karayülük Osman Bey'e verilmesiyle böl-

¹⁵ Boran 2001:34-41

¹⁶ Göyünç 1994; Tuncer 2012; Parla & Tuncer 2016

¹⁷ Baysanoğlu 1996: 359; Çelik 2002: 81; Kaya 2012: 284

gede Akkoyunlu hâkimiyeti başlamıştır.¹⁸ XV. yüzyılda Diyarbakır, 1409, 1411, 1418 ve 1423'te Karakoyunlular, 1433 yılında Memlükler tarafından kuşatıldıysa da, şehir 1507 yılında Safevi kontrolüne geçene kadar Akkoyunlu egemenliğinde kalmıştır.

Osmanlı Dönemi; 1516 yılında Osmanlı egemenliğine giren şehir, 1524-1526 tarihleri arasında Kanuni Sultan Süleyman tarafından kentin çekirdeğini oluşturan bugün Virantepe ve Artuklu Sarayı kalıntılarının yer aldığı eski surların bir kısmı yıkılmasıyla, 16 burç ile tahkim edilen iç kale genişletilerek bugünkü halini almıştır.¹⁹ Bu dönemde şehrin giriş kapılarının adını taşıyan Bab-ı Rum Mahallesi (Urfakapı Mahallesi), Bab-ı Mardin Mahallesi (Mardinkapı Mahallesi), Bab-ı Ma Mahallesi (Su Kapısı Mahallesi) ve Bab-ı Cebel Mahallesi (Dağkapı Mahallesi) olmak üzere dört mahalleden oluşmakta, şehirde 1518 yılında Müslim ve gayrimüslim olarak yaklaşık 13.000 nüfus yaşamakta, 1274'ü Müslüman ve 1093'ü

Hristiyan olmak üzere toplam 2367 konut bulunmaktaydı.²⁰ 1540'lı yıllarda ise yaklaşık 20.000 nüfusa sahip Diyarbakır'da camilerin etrafında gelişen yeni mahallelerle, mahalle sayısı 42'ye çıkmıştır.²¹

Osmanlı Devleti'nin yöreyi fethetmesiyle birlikte Diyarbakır eyalet merkezi olmuş şehirde hızlı bir imar faaliyetleri artmıştır. Osmanlı mimarisinin en güzel örnekleri burada yer almakta ve Mimar Sinan'ın Anadolu'daki en fazla eserlerinin olduğu illerin başında gelmektedir. Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi'ne ait cami ve mescitlerde farklı plan şeması uygulanmıştır. Bunlar; enine gelişen ve mihrab önü kubbeli, çok kubbeli, merkezi planlı, zaviyeli, kare planlı ve üzeri tek kubbe ile örtülü, sekizgen planlı ve üzeri kubbeli camiler ile derinlemesine dikdörtgen planlı ve üzeri düz damla örtülü mescidlerdir. Özellikle merkezi yönetimle beraber, yapılarda merkezi planlı ve tek kubbeli camiler yoğunlukla görülmektedir. Bölgedeki valilerin inşa ettirdikleri yapılar klasik Osmanlı cami mimarisinin eyaletlerdeki en güzel örnekleridir (Foto:24- 26).

Bu eserlerin bir bölümünü oluşturan camiler günümüze ulaşmıştır. Bu camileri Diyarbakır'ın valileri, bürokratları, eşrafları ile ulema sınıfı kendi gelirlerinden yani devletin hazinesinden tek kuruş almadan yaptırmışlardır.

¹⁸ Göyünç 1994, Tuncer 2012

¹⁹ Göyünç 1994, Boran 2011, Tuncer 2012

²⁰ İlhan 1992: 57

²¹ İlhan 1992: 61; Beysanoğlu 1986: 153, 154

Fatih Paşa (Bıyıklı Mehmet Paşa, Kurşunlu) Camisi; Fatih Paşa Mahallesi'ndeki camiye Osmanlı Devleti'nin Diyarbakır'ın ilk Osmanlı Valisi Bıyıklı Mehmet Paşa tarafından yaptırılmış olan ilk Osmanlı camisidir. Cami merkezi plan şemasına sahip olması açısından önemli bir yapıdır. Harimin kuzeyinde yedi kubbeli son cemaat yeri bulunmaktadır. Caminin kuzeybatısında yapıya bitişik bir türbe yer almaktadır. Caminin kuzeybatı köşesindeki minare, kare kaideli silindirik gövdeli ve tek şerefelidir (Foto:27). İç mekân, ortada dört kare payenin taşıdığı kubbe, dört yönde yarım kubbelerle genişletilmiştir.²²

Hüsrev Paşa Camisi; Diyarbakır'ın Osmanlı idaresindeki ikinci valisi, Hüsrev Paşa'nın valiliği döneminde 928-935 H. / 1521-1528 M. tarihleri arasında, medrese olarak yapılmıştır. Medreseye pek çok gelir getiren vakıflar kurulmuştur. Hüsreviye Medresesi adını alan yapı, XVIII. yüzyılda dersane kısmındaki mescidin halk tarafından sürekli kullanılmaya başlaması sonucu camiye çevrilmiştir. 1141 / 1728 yılında bir minare eklenmiştir. Hüsrev Paşa Medresesi'nin dersane kısmı genel olarak ters "T" planlı bir düzenleme göstermektedir. Taç kapının batısında bağımsız olarak yükselen minarenin kaidesi kare planlıdır. Avludan basık kemerli kapıdan harime girilmektedir. Harim, "T" şeklinde bir plana sahiptir.²³

Ali Paşa Camisi; Ali Paşa Mahallesi'ndeki cami, Diyarbakır'da 1534-1537 yılları arasında görev yapan Vali Hadım Ali Paşa tarafından yaptırılmıştır. Yapı Tuhfetü'l Mimarın'de Mimar Sinan'ın eseri olarak geçmektedir. Bir külliye niteliğinde olup içindeki caminin doğusunda Şâfiîlere ait bir mescit, batısında medrese, kuzeydoğusunda zikir yeri olarak isimlendirilen bir mekân bulunmaktadır. Külliye; merkezdeki kare planlı ve üzeri tek kubbe ile örtülü cami, açık avlulu medrese, düz dam örtülü iki sahnalı Şâfiîler mescidi ve şadırvandan oluşturmaktadır. Tek kubbeli bir planlama gösteren yapı, siyah- beyaz iki renkli taşlarla inşa edilmiştir. Caminin kuzeydoğusunda bağımsız, kare kaideli ve silindirik gövdeli bir minaresi yükselmektedir. İç mekânda duvarları çiniler günümüze büyük ölçüde sağlam ulaşabilmiştir. Çiniler iki ince bordürle sınırlanan asıl süsleme kuşağından meydana gelmektedir.²⁴

İskender Paşa Camisi; Diyarbakır'da 1551-1565 yılları arasında valilik yapan İskender Paşa tarafından 958 /1551 yılında yaptırılmıştır. Vakfiyesi M. 1565 tarihinde düzen-

²² Boran- Erdal 2011:257- 318

²³ Boran- Erdal 2011:257- 318

²⁴ Boran- Erdal 2011:257- 318

lenmiştir. Yapı Tuhfetü'l-Mimarın'da Sinan'ın eseri olarak geçmektedir. Caminin vakfiyesi 27 R. Evvel 973 /22 Ekim 1565 tarihli vakfiyede medrese, hamam, dükkânlar, köşk, konak, arsa, tarla, değirmen yer almaktadır. Vakfın Diyarbakır dışında İstanbul, Ardanuç ve Ahlat'ta hayratları olduğu anlaşılmaktadır. Bu vakıf günümüzde İskender Paşanın torunlarından Reşit İskenderoğlu ve ailesi tarafından idare edilmektedir. Cami, kare planlı ve tek kubbeli harim, beş bölümlü bir son cemaat yeri ve minareden oluşmaktadır. Cepheleri iki renkli düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilmiştir. Caminin kuzeydoğu köşesinde yer alan minare, kare kaideli ve silindirik gövdelidir. Harim, kare planlı olup üzeri on altıgen bir kasnağa oturan tromp geçişli tek kubbeyle örtülüdür. Harim duvarları çinilerle kaplanmıştır. Süslemeler sır altı tekniğinde olup bitkisel kompozisyonlu altıgen çini levhalardan oluşmaktadır.²⁵

Behram Paşa Camisi; Diyarbakır'ın on üçüncü Osmanlı Valisi Behram Paşa tarafından 972-980 / 1564-1572 tarihleri arasında yaptırılmıştır. Yapı Tuhfetü'l-Mimarın'da Sinan'ın eseri olarak geçmektedir. Şadırvan ise 1041-43 / 1631-33 yılları arasında Diyarbakır valiliği yapan Silahtar Murtaza Paşa tarafından onartılmıştır. Bir külliye olarak tasarlandığı bilinen yapılardan sadece cami, şadırvan ve hamam günümüze ulaşmıştır. Behram Paşa'nın 976 /1571-72 tarihli Vakfiyesi bulunmaktadır. Diyarbakır'ın en önemli yapılarından biri olan cami, kare planlı ve üzeri tek kubbe ile örtülü bir harim, beş bölümlü bir son cemaat yeri ve kuzeybatısında kare kaideli ve silindirik gövdeli minaresi oluşmaktadır. Dış cepheler siyah ve beyaz iki renkli taşlarla süslenmiştir. İç mekân kare planlı olup tromp geçişli bir kubbeyle örtülüdür. Duvar yüzeyleri sır altı tekniğinde kare levha şeklindeki çinilerle kaplanmıştır.²⁶

Melek Ahmet Paşa Camisi; Diyarbakır valilerinden Melek Ahmet Paşa tarafından 995- 999 H. / 1587-1591 M. yılları arasında yaptırılmıştır. Yapı Tuhfetü'l-Mimarın'da Sinan'ın eseri olarak geçmektedir. Cami, enine dikdörtgen planlı, ortada kubbe, yanlarda çapraz tonoz ile örtülü merkezi planlı harim mekânı ve kuzeyde kare kaideli silindirik gövdeli minareden oluşmaktadır. Fevkani olan cami altta depo ve dükkân olarak kullanılan bölümler ile üstte merdivenlerle ulaşılan harim mekânından meydana gelmektedir. Kuzeyde kare kaideli silindirik gövdeli minaresi yükselmektedir. Harim doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen planlıdır. Kible duvarın ortasında, giriş eksenindeki mihrap sıratlı tekniğinde çinilerle kaplanmıştır (Foto:28). Harim

²⁵ Boran- Erdal 2011:257- 318

²⁶ Boran- Erdal 2011:257- 318

mekânının duvarları da sıraltı tekniğinde, firuze, beyaz ve patlıcan moru rengindeki zikzaklar, iç ve dış bükey çizgiler ve lalelerle kaplıdır.²⁷

Nasuh Paşa Camisi; Osmanlı valilerinden Nasuh Paşa tarafından eşi Servinaz Hanım adına 1015-1020 H. / 1600-1611 M. yılları arasında yaptırılmıştır. Cami, Doğu-batı yönünde enine dikdörtgen planlı harim, yazlık kısım, minare ve avludan oluşmaktadır. Cephe düzenlemesi iki renkli düzgün kesme taş malzemeden yapılmıştır. Minare, camiden bağımsız olarak kare kaideli ve silindirik gövdelidir. Harim mekânı ortadaki dört sütunla dokuz bölüme ayrılmış ve ortada kubbe yanlarda ise çapraz tonozla örtülüdür.²⁸

Kurt İsmail Paşa (Meded Bey / Kışla) Camisi

Askeri kışla içerisinde yer almaktadır. Diyarbakır Valisi Karşlı Hatunoğlu Kurt İsmail Paşa tarafından kardeşi Meded Bey adına valilik yaptığı 1285-1292 H. / 1869-1875 M. yılları arasında yaptırılmıştır. Cami, 1922 yılında El-Cezire Cephesi Komutanı Cevat Paşa tarafından esaslı bir şekilde onartılmıştır. İsmail Paşa valilik yaptığı dönemde sur dışında yeni yapılaşma çalışmalarını başlatmıştır. Kurt İsmail Paşa Camisi, plan itibarıyla Diyarbakır'daki camilerde uygulanan planlardan farklıdır. Yapı sekizgen planlı ve üzeri tek kubbe ile örtülü harim ile sekizgen bir revaktan meydana gelmektedir. Giriş kapısının hemen batısında tek şerefeli silindirik gövdeli minare yer almaktadır. Sekizgen planlı harimin üzeri kubbeyeyle örtülüdür.²⁹

Diyarbakır şehir surları; 1930-1932 yılları arasında Diyarbakır Surlarının bir bölümünde çeşitli yıkımlar yaşanmıştır. Harput Kapı civarında yaklaşık 200 m'lik kısım, şehre hava gelmesini engellediği düşüncesiyle dinamitlenerek yıkılmış, 1932 yılında kente gelen Albert Gabriel yıkımın hata olduğu konusunda yetkilileri ikna ederek, surlar hakkında geniş bilgi, belge, fotoğraf ve çizim içeren yayınlar hazırlayarak, surların sanat ve mimarlık tarihi açısından önemini açıklamıştır.³⁰ Ayrıca 1940'lı yıllardan itibaren kentin sur dışına doğru gelişimini kolaylaştırmak ve ulaşımı rahatlatmak için mevcut sur kapılarının yanına veya gerekli görülen yerlere ulaşım araçlarının geçebileceği boyutlarda yeni kapılar açılmıştır. Diyarbakır Surları Albert Gabriel

²⁷ Boran- Erdal 2011:257- 318

²⁸ Boran- Erdal 2011:257- 318

²⁹ Boran- Erdal 2011:257- 318

³⁰ Boran 2011; Gabriel 2014

çalışmalarını takiben 1942 yılında koruma altına alınmış, aynı yıl, Urfa ve Dağ/Harpur Kapı onarılmış, yıktırılan surların enkazı temizlenmiş, arada kalan Tek Beden Burcu onarılmış, 1950’de Çift Kapı, 1959 yılında ise Tek Kapı açılmıştır. 1952-54 arasında Keçi Burcu, 1986-88’de Dağ/Harpur Kapı Burçları, 1990-91 arasında Tek Kapı yanındaki surlar, 1995’te Tek Kapı’nın doğu burcu, 1996-97’de ise Mardin Kapı ile bu kapının kuzey bölümü onarılmıştır.³¹ 4 Temmuz 2015 tarihinde Almanya’nın Bonn kentinde düzenlenen UNESCO 39. Dünya Miras Komitesi Toplantısı’nda “Diyarbakır Kalesi ve Hevsel Bahçeleri Kültürel Peyzajı” adı altında, tarih boyunca kente hâkim olan birçok medeniyetin ortak eseri olan surlar Dünya Kültür Mirası olarak tescillenmiştir. 2017 yılında başlayan şehir surlarının koruma projeleriyle birlikte restorasyon çalışması da başlamış olup günümüzde restorasyonlar devam etmektedir.

Sonuç

İslâm ordusunun başkumandanı İyâz b. Ganem 638 yılında Diyarbakır’ı kuşattığı esnada askerlerine; “Biliniz ki bu şehir çok iyi bir korumaya sahiptir. Burası Diyar-ı Bekr’in gözüdür. Allah buranın fethini bize nasip ettiğinde Müslümanlar bütün bölgeye hâkim olacak” şeklinde Diyarbakır’ın önemini vurgulamıştır.

Abbasilerin bölgeyi kontrol altına almasından sonra 1516’da başlayan Osmanlı egemenliğine kadar sırasıyla, Şeyhoğulları, Hamdaniler, Büveyhoğulları, Mervaniler, Büyük Selçuklu ve Şam Selçukluları, İnaloğulları, Nisanoğulları, Hasankeyf Artukluları, Mısır ve Şam Eyyubileri, Anadolu Selçukluları, Mardin Artukluları, Akkoyunlular kenti kontrol etmiş ve surlar bu süreçte çoğu bugün kesin olarak belirlenemeyecek sürekli onarımlara sahne olmuştur. Surları üzerinde bu tarihe tanıklık eden, Roma Dönemi’ne (MÖ 69-MS 395) ait kitabeler Latince, Bizans Dönemi’ne (395-639) ait kitabeler Grekçe, Emevi (661-750), Abbasi (750-869) ve Mervaniler Dönemi’ne (990-1085) ait kitabeler Arapça, Selçuklular (1085-1093), Şam Selçukluları (1093), İnaloğulları (1097-1142), Nisanoğulları (1142-1183), Artuklu (1183-1232), Eyyubi (1232-1240) ve Akkoyunlu (1401-1507) dönemlerine ait kitabeler ise Arap harfleri ile Türkçe, Osmanlı Dönemi’ne (1515-1923) ait kitabelerde ise Osmanlı Türkçesi kullanılmıştır (Değertekin 2008; Boran 2011). Dışkale surları üzerinde kitabeler, kabartmalar ve rölyefler bulunan, halk tarafından özel adlarla adlandırılmış büyük burçlar yer almaktadır. Bunlardan belli başlı olanlar; Evli Beden (Ben-u Sen, Ulu

³¹ Nabikoğlu & Dalkılıç 2012

Beden), Yedi Kardeş, Keçi, Nur (Melik Şah), Selçuklu, Fındık, Leblebi Kıran, Kral Kızı (Yeni Kapı), Abbasi, Akrep ve Tek Beden burçlarıdır.

İslam medeniyetinin aynası olan camiler, aynı zamanda İslam mimarisinin merkezi yapısı, temel taşı (kahramanı)'dır. Yine bu yapılar uhrevi yönelişin ve sonluluk bilincine dayalı alçak gönüllülüğün inşa ettiği bir ülfet ve hizmet şiarını simgelemektedir. Camiler günümüzdeki gibi sadece beş vakit namazın kılındığı mekanlar değildir. İslam medeniyetinde camiler, etrafındaki mektep, medrese, şifahane, aşevi, kütüphane, çeşme ve han gibi mimari yapıların tamamını kapsayan yapıların merkezinde yer almaktadır. Bu yapıların her biri hayır ocağı, yaratılana hizmeti yaratıcıya vefanın gereği olarak gören ulvi şuurun, muhtaç olan herkese esenlik bahşettiği şehrin kalbi ve ruhu olan "huzur yapıları" dır. Şehirlerin ulu camisi merkezli yapısı sürekli olarak Allah'ı ve ahireti hatırlatmaktadır. Bu camilere herkes kolay ulaşabilir, temas kurabilir, günün her anında burada başta ibadet olmak üzere tüm gereksinimlerini karşılayabilir.

Hız. Peygamber'den günümüze kadar İslam âleminde cami yapmak ya da tamir etmek en önemli hayratların başında gelmektedir. Bu düstur doğrultusunda Osmanlı Dönemi'nde padişahlar, vezirler, paşalar, valiler, üst düzey yöneticiler, ilmiye sınıfı ve tüccarlar diğer hayratların yanında özellikle cami merkezli külliyeler inşa etmişlerdir.

Şehirlerin özellikleri anlatılırken genellikle maddi zenginlikleri ön plana çıkarılır. Ancak şehirleri şehir yapan aslında sahip olduğu maddi- manevi değerler bütünüdür. Diyarbakır yer altı ve yer üstü zenginlikleri yanında asıl zenginliği sahip olduğu manevi değerleridir. Bu değerler; başta İç Kale'deki 27 sahabe olmak üzere peygamberler, alimler ve ulâmalar, sarsılmaz bir inanca sahip çalışkan insanları, asırlarca devam eden irfan medeniyetine sahip olmaları, insan sevgisi, hoşgörüsü ve misafirperverlikleridir. Bu özellikleriyle de asırlarca İslam medeniyetinde hep önemli bir yere sahip olmuşlardır.

Osmanlı Devleti'nin yöreyi fethetmesiyle birlikte Diyarbakır eyalet merkezi olmuş şehirde hızlı bir imar faaliyetleri başlamıştır. Osmanlı mimarisinin en güzel örnekleri burada yer almakta ve Mimar Sinan'ın Anadolu'daki en fazla eserlerinin olduğu illerin başında gelmektedir.

Diyarbakır Hz. Süleyman ve Ulu Cami ile başlayan ve Osmanlı Dönemi'nde zirveye ulaşan huzur yapıları Diyarbakır şehrinin bugün de kalbi durumundadır. Bu kalbin atışı başta Diyarbakır surlarından ve çevre illerden duyulmaktadır. Şehrin etrafını kuşatan surlardan şehre baktığımızda başta Ulu Cami olmak üzere Osmanlı camileri ve onların minareleri görülmektedir. Özellikle de Mimar Sinan'ın yaptığı Ali Paşa Camisi, İskender Paşa Camisi, Behram Paşa Camisi ve Melek Ahmet Paşa Camisi ile ilk Osmanlı eseri olan Fatih (Kurşunlu) Paşa Camisi bizlere huzur yapılarının bu şehirde kaim olduklarını söylerler. İç Kale'den, Dağ (Harput) Kapı'dan, Ulu Beden ve Yedi Kardeş Burcu'ndan, Mardin Kapı ve Keçi Burcu'ndan bakınca Osmanlı'nın huzur yapıları olan cami merkezli külliyesi görülmektedir.

Böylece Diyarbakır'da Osmanlı şehir dokusunu koruyan, yaşatan ve günümüze gelmesinde en önemli etken Diyarbakır şehir surlarıdır.

Kaynakça

Abu Bakrı Tihranî, Kitab-ı Diyarbakriyya Akkoyunlular Tarihi, Ankara, 1993.

Ahunbay, M. (2012) Diyarbakır- Amida Surlarının Erken Dönemi, Uluslararası Diyarbakır Surları Sempozyumu, Diyarbakır, 67-78.

Akbulut, İlhan, “Diyarbakır Surları”, İlgi, 85, İstanbul, 1995, s.28-35.

Akbulut, İlhan (1998), Diyarbakır, Diyarbakır.

Aksoy, M. A. (2012), Diyarbakır Surları Bilgi Notu, Diyarbakır Yatırım Destek Ofisi.

Alper; Mehmet (2006), Diyarbakır Surları ve İçkale”, Albert Gabriel (1883-1972) – Mimar, Arkeolog, Ressam, Gezgin, İstanbul, s.93-102.

Alptekin, Coşkun (1991), “Artuklular”, DİA, III, İstanbul, s.415-418.

Altun, Ara (2000), “Diyarbakır İçkale / Kalehisar / Eski Van Ulu Camii Kazıları ve Türkiye’de İstanbul Üniversitesi’nin Orta çağ Kazıları”, Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999), Ankara, s.273-275.

Altun, Ara (1978), Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi, İstanbul.

Arslan, Rıfki (1999), "Diyarbakır Kentinin Tarihi ve Bugünkü Konumu", Diyarbakır Müze Şehir, İstanbul, s.80-107.

Aslanapa, Oktay (1965), "Die Ausgrabung des Palastes von Diyarbakır", Atti del Secondo Congresso Internazionale di Arte Turca, Napoli, s.13-29.

Aslanapa, Oktay (1962, "Diyarbakır Sarayı Kazısından İlk Rapor", Türk Arkeoloji Dergisi, XI-2 (1961), Ankara a, s.10-18.

Aslanapa, Oktay (1962), "Erster Bericht über die Ausgrabung des Palastes von Diyarbakır, Istanbuler Mitteilungen, 12, Tübingen, s.115-128.

Baş, Gülsen (2006), Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme, YYÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Van,

Bayburtluoglu, Zafer (1993), Anadolu Selçuklu Dönemi Yapı Sanatçıları, Erzurum.

Baykal, Kâzım (1942), Diyarbakır Şehri, Diyarbakır.

Baykal, Kâzım-Süleyman Savcı (1939) "Diyarbakır Kitabeleri", Karacadag, I, Diyarbakır, s. 6-8.

Bell, Gertrude (1924), Amurath to Amurath, London

Berchem, Max Van (1909), Arabische Inshriften aus Armenien und Diyarbekr, Leipzig.

Berchem, Max Van, Strzygowski, J., Bell, G. L. (2015), Amida, Diyarbakır.

Beysanoglu, Şevket (1939), "Diyarbakır'da Vakıflar", Karacadağ, 2, Diyarbakır, s. 17- 19.

Beysanoglu, Şevket (1963), Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri, İstanbul.

Beysanoglu, Şevket (1995), "Diyarbakır'ın Tarihine Genel Bir Bakış", Kültür ve Sanat, 28, Diyarbakır Özel Sayısı, Ankara, Aralık, s. 5-9.

Beysanoğlu (1996), Şevket Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi, I - III, Ankara

Beysanoglu, Şevket 1986), Kanuni Devrinde Amid (Diyarbakır Şehri), İstanbul.

Beysanoglu, Şevket (1999), “Kuruluşundan Günümüze Kadar Diyarbakır Tarihi”, Diyarbakır Müze Şehir, İstanbul, s. 38-80.

Bir zamanlar Diyarbakır, Zamanlar, Mekanlar, İnsanlar (1999), Editör M. Şefik Korkusuz, İstanbul.

Boran, Ali (2000), “The Architectural Style of Castles During The Ottoman Period”, The Great Ottoman, Turkish Civilisation, IV, Ankara, s. 346–363.

Boran, Ali (2001), Anadolu’daki İç Kale Cami ve Mescitleri, Ankara.

Boran, Ali (2002), “Türk Sanatında Kale Mimarisi”, Türkler, VII, Ankara, 2002, s. 878 – 892.

Boran, Ali (2002), “Türk Sanatında Kale Mimarisi”, Türkler Ansiklopedisi, C.7, Ankara, s. 878.

Boran, Ali (2006), “Orta Asya’dan Anadolu’ya Türk Kaleleri”, Prof. Dr. Nejat Diyarbakirli’ye Armağan, Ankara, s. 275 – 288

Boran, Ali-Erdal, Zekai (2011), Ali Boran – Zekai Erdal, “Diyarbakır’daki Osmanlı Dönemi Cami ve Mescidler”, Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi, Diyarbakır, 2011, s. 257- 318.

Boran, Ali (2011), “Diyarbakır Kalesi”, Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi, Diyarbakır.

Borngasser, B.; “Les Châteaux et l’hérésie Cathares en France Méridionale”, l’art Gothique, Paris 1999, s. 116-118.

Cahen, Claude (1935), “Le Diyarbekr au Temps des Premier Urtikides”, Journal Asiatique, CCXXVII, s.269-276.

Cahen, Claude (1955), “Contribution a l’histoire du Diyar Bakr ouqortorzi eme Siecle”, Journal Asiatique, 243, s. 65-100.

Cahen, Claude (1935), Le Diyarbekr au temps des Premiers Urtukides.

Creswell, K.A.C. (1998), “Mardin and Diyarbekr”, Muqarnas, XV, s. 1-8

Çetintas, Sedat (1972), “Diyarbakır Kalesi”, Kara Amid, II/8, Diyarbakır, s.87-103.

Çevik, Adnan; XI-XIII yüzyıllrda Diyar-ı Bekir Bölgesi Tarihi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları

Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı, basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2002

Dağtekin, Emine – Acar Bahar (2007), “Diyarbakır surları Üzerinde Yer Alan Selçuklu İzleri”, Selçuklu Çağında Mimarlık Sempozyumu ve Sergisi, 15- 17 Kasım 2007, Konya, s.74-83

Değertekin, Halil (1999), “Diyarbakır Surlarının Bugünkü Durumu”, Diyarbakır Müze Şehir, yapı Kredi Yayınları, İstanbul 179 – 193.

Degertekin, Halil (1995), Diyarbakır Surlarının Onarım ve Restorasyonu, Diyarbakır.

Degertekin, Halil (2001), “Dünden Bugüne Diyarbakır Surları”, I.Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu, 27-28 Ekim 2000, Ankara, s. 23-30.

EL-Belâzurî (1987), Fütûhu’l Büldan, çev. M. Fayda, Ankara.

Erdoğan, B., -Tanındı, O. - Uygun, D. (2004), Karşılaştırmalı Tablolara Göre Anadolu Kronolojisi, TAY - Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 14 C Veri Tabanı, Ege Yayınları, İstanbul.

Evliya Çelebi (1986), Seyahatnâme (Çev. Mehmet Zıllıoğlu), IV, İstanbul.

Flury, S (1920), İslamische Schriftbänder Amida Diarbekr X, Jahrhundert, Basel.

Gabriel, A. (1933), “Mardin ve Diyarbekir Vilayetlerinde İcra Olunmuş Bir Arkeologya Seyahati Hakkında Rapor”, Türk Tarihi Arkeologya ve Etnografya Dergisi, 1, İstanbul, s. 134-149.

Gabriel, A.(1940), Voyages Archeologiques Dans la Turque Orientale, Paris. Gabriel, A. (1993), Diyarbakır Surları (Çev. Kaya Özsezgin), Diyarbakır.

Gabriel, A. (2014), Şarki Türkiye’de Arkeolojik Geziler, Dipnot Yayınları, Ankara.

Göyünç, Nejat (1968), “Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır”, Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 7-12, İstanbul, Nisan, s.76-80.

Göyünç, Nejat (1991), “Diyarbakır”, DİA, 9, İstanbul, s. 464-466.

Günkut, Bedri (1937), Diyarbakır Tarihi, Diyarbakır.

Halifeoğlu, F. M. (2012), Diyarbakır Surlarının Mimari Özellikleri ve Yapım Tekniği, Uluslararası Diyarbakır Surları Sempozyumu, Diyarbakır, 115-130.

[Http://arachne.uni-koeln.de/Tei-Viewer/cgi-bin/teiviewer.php?Manifest=-BOOK-ZID878792](http://arachne.uni-koeln.de/Tei-Viewer/cgi-bin/teiviewer.php?Manifest=-BOOK-ZID878792)

İbn’ül- Ezrak, Mervani Kürtleri Tarihi (Çev. M Emin Bozarıslan), İstanbul, 1975.

Kaya, Önder; “Eyyübü Meliklerinden el Eşref Musa’nın Artuklu Melikleriyle İlişkileri” Eyyübiler, Yönetim, Diplomasi, Kültürel Hayat, İstanbul, 2012, s.263-288.

Kejanlı, D. -T., Dinçer, İ. (2011), Diyarbakır Kale Kenti’nde Koruma ve Planlama Sorunları, Megaron; 6 (2): s. 95-108.

Konyar, Basri (1936), Diyarbakır Tarihi, I-II Ankara.

Korkusuz, M. Şefik (2003), Seyahatnamelerde Diyarbekir, İstanbul.

Nabikoğlu, A. - Dalkılıç, N. (2012) “Diyarbakır Surlarının Günümüzdeki Durumuna Yeni bir Bakış”, Restorasyon Konservasyon Dergisi, S.15, s.23-36.

Nasır-ı Hüsrev (1985), Sefernâme, Çev. A. Terzi, İstanbul.

Nasuhü's Silahi (Matrakçı) (1976), Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn-i Sultan Süleyman Han, Hüseyin Yurdaydın (Yay.Haz.), Ankara.

Parla, Canan (1990), Türk-İslam Şehri Olarak Diyarbakır, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Parla, Canan (2004), “Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hakim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler”, 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, (20-22 Mayıs 2004), Diyarbakır, s.247-283.

Parla, Canan (2005), “Diyarbakır Surları ve Kent Tarihi”, ODTÜMFD, 2005/1 Ankara, s. 57- 84.

Parla, Canan – Tuncer, Orhan Cezmi (2016), Yazıtları ve Betimlemesiyle Diyarbakır Surları, Diyarbakır Valiliği, Ankara.

Procopius (2005) History of the Wars Books I and II with An English Translation By

Rolfe, J. C. (1935) Ammianus Marcellinus, with an English translation, Harvard University Press, London.

Sevgen, Nazmi (1948), “Diyarbakır Kalesi”, TTOKB,74. Sevgen, Nazmi (1959), Anadolu Kaleleri, I, Ankara.

Sevim, Ali (1967), “Tarih-i Meyyafarikin ve Amid Hakkında”, VI. Türk Tarih Kongresi, Ankara, s.172-196.

Sevim, Ali (1969), Diyarbakır Bölgesinin Büyük Selçuklu Topraklarına Katılması”, Tarih Dergisi, 23, İstanbul, s. 299-307.

Sönmez, Zeki (1995), Başlangıcından 16.Yüzyıla Kadar Anadolu Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar, Ankara.

Sümer, Faruk (1986), “Akkoyunlular”, Türk Dünyası Araştırmaları, 40, Ankara, Şubat, s.1- 38.

Sümer, Faruk (1993), “Diyarbakır Şehri Yönetimi ve Yöresinde İnalogulları Beyliği”, I-II.Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri, Konya, s.111-117.

Tuncer, Orhan Cezmi (2012), Diyarbakır Surları, Diyarbakır Valiliği, Ankara.

Tufantoz, Abdürrahim; Ortaçağda Diyarbakır Mervanoğulları / 990-1085, Ankara, 2005.

Tunçdag, Fügen (1963), Artukoğulları Sanat Eserleri, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Turan, Osman (1984), Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, İstanbul.

Yılmazçelik, İbrahim (1995), XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840), Ankara. Yınanç, Mükrimin Halil (1997), “Diyarbakır”, İslam Ansiklopedisi, III, Eskişehir, s. 601-626.

Yınanç, Mükrimin Halil (1997), “Akkoyunlular”, İslam Ansiklopedisi, I, Eskişehir, s. 251- 270.

Zettersteen, K.V. (1988), “Mervaniler”, İslam Ansiklopedisi, VII, İstanbul, s. 781.

Fotoğraflar

Foto:1-1950'li yıllarda Diyarbakır Şehir Surları ve Kentin Havadan Görünüşü

Foto:2- Diyarbakır Şehir Surları ve Kentin Havadan Görünüşü

Foto:3- Diyarbakir İç Kalesinin Havadan Görünüşü

Foto:4- Diyarbakir Şehir Surları ve Kentin Günümüzdeki durumunun Havadan Görünüşü

Foto:5- Diyarbakır Surları ve Şehir Dokusunun Yakın Çevre İlişkisi

Foto:6- Diyarbakır Surları ve Şehir Dokusunun Mimari ve Mekân İlişkisi

Foto:7- Diyarbakir Surlarının Havadan Görünüşü 2022 Yılı

Foto:8- Diyarbakir Surlarının 21 ve 22 No'lu Burçlar

Foto:9- Diyarbakir Surları ve Şehir 2022 Yılı

Foto:10- Hz. Süleyman Camisi ve İç Kale

Foto:11- Hz. Süleyman Camisi ve Sahabe Türbeleri

Foto:12- Sahabe Türbeleri

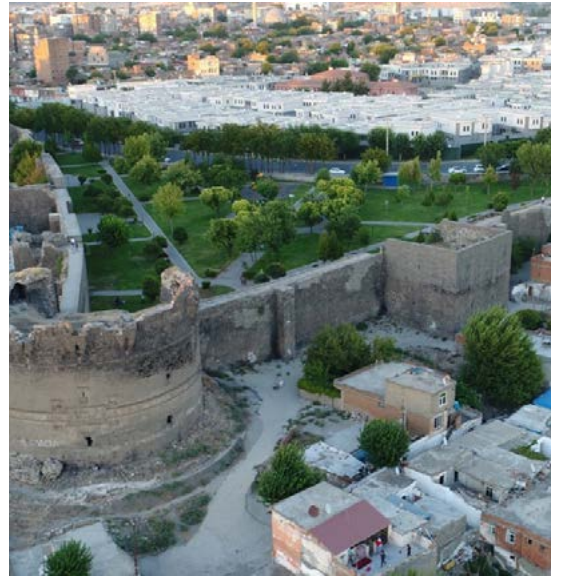

Foto:13- Ulu Beden Burcu ve Şehir

Foto:14- Ulu Beden Burcu 2022 Yılı

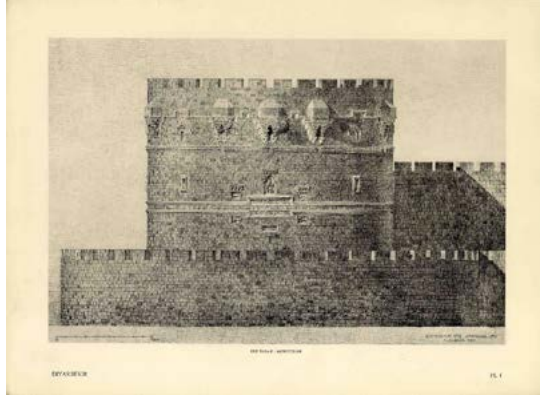

Foto:15- Ulu Beden Burcunun Restitüsyonu (A. Gabriel'den)

Foto:16- Ulu Beden Burcunun Giriş Katı 2022 Yılı

Foto:17- Ulu Beden Burcunun Giriş Katı 2022 Yılı

Foto:18- Ulu Beden Burcunun Üst Katı 2022 Yılı

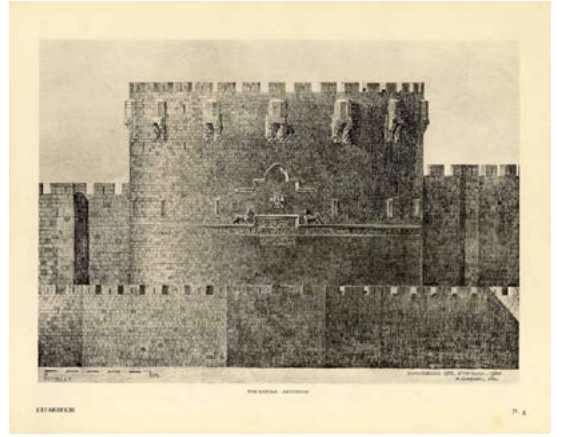

Foto:19- Yedi Kardeş Burcunun Restitüstonu (A. Gabriel'den)

Foto:20- Yedi Kardeş Burcu ve Surlar 2022 Yılı

Foto:21- Yedi Kardeş Burcu 2022 Yılı

Foto:22- Yedi Kardeş Burcu Giriş Katı 2022 Yılı

Foto:23- Yedi Kardeş Burcu Üst 2022 Yılı

**Foto:24- XX. Yüzyılın Başlarında Diyarbakır
Suriçi'nin Genel Görünümü, Michel
Pabuciyen Arşivi (Yakut 2020)**

Foto:25- Diyarbakır Şehri

Foto:26- Diyarbakır Şehri 2022 Yılı

Foto:27- Diyarbakır Kurşunlu Camisi

Foto:28- Diyarbakır Melek Ahmet Paşa Camisi

KENT HAYATINDA DEZAVANTAJLI BİREYLER VE DEZAVANTAJLI GRUPLAR

DISADVANTAGED INDIVIDUALS AND DISADVANTAGED GROUPS IN URBAN LIFE

Bu metin [Akca, Ümit. "Kent Yaşamı ve Sosyolojisi" içinde Kent, Yönetim ve Kültür: Kent Yaşamında İnsan. Editörler: Nilüfer Negiz, Hüseyin Gül, Ahmet Mutlu, 241-259, Mauritius: Lambert Academic Publishing, 2018] isimli kaynağa dayanmaktadır.

Prof. Dr. Ümit Akça

Süleyman Demirel Üniversitesi, umitakca@sdu.edu.tr

Giriş

Kentler statik yaşam formlarının değil, dinamik ve değişim halinde yaşam biçimlerinin gözlemlendiği yaşam alanlarıdır. Toplumsal değişimin bir biçimi olarak fiziksel/mekânsal, ekonomik, siyasal ve kültürel boyutlarda değişim süreçleri gözlenir. Sosyolojik anlamda topluluk halinde yaşayan insanların sanayileşme, kentleşme ve diğer temel faktörlerin etkisiyle ilişkileri örgütlendikçe ve daha fazla bir yapılaşmaya doğru gidildikçe bazı değişim biçimleri gözlenir. Bir değişim biçimi bireysel ve bireyci davranışların egemen olmaya başlamasıyla geleneksel kültürden kaynaklanan değerlerin göz önünden çekilmesi ya da değişime uğraması şeklinde ortaya çıkar. Bir başka biçimi ise birinci türden değişimlerin toplumun, dolayısıyla bireylerin sosyal refah düzeylerine göre sosyal yapıda kurumların farklılaşması ve işleyişlerinde ortaya çıkardığı değişimlerdir.¹

¹ Mehmet Yahyagil, "Kentlerin Kültürün Gelişimine Etkileri," İ.Ü.İ.F Sosyoloji Konferansları Dergisi 25 (1998): 111.

Kent toplumsal hayatı homojenlik değil, heterojenlik niteliği ile açıklanmaya elverişlidir. Bu nedenle kent toplumsal hayatı da tarihsel olarak, ırklar, halklar, kültürler açısından bir eritme potası işlevi görürken, bir pazar yeri olarak da nitelenmektedir. Bu temelde kentler hem üretici hem ticaret alanı hem de tüketici özelliklere sahiptirler.² Bu özellikleriyle kentler kendilerine özgü bir toplumsal düzene sahiptirler. Kültürel karşılaşmalar toplumsal hayatın da karmaşılaşmasına yol açar ve toplumsal bileşenler arasındaki ilişkiler karmaşılaşıkça toplumsal eşitsizlik de artar. Kent hayatının görünmez bileşenleri olarak bireyler toplumsal kaynaklar üzerinde söz sahibi olma dereceleri, ne iş yaptıkları, cinsiyetleri ve ailelerine göre toplumsal sınıflandır içinde konumlandırılırlar.³

Kentler, kent hayatının sürdürülebilir olmasını sağlayan çeşitli fiziksel alt birimlerden oluşurlar. Bu alt birimler fiziksel olmakla birlikte sosyal hayatın varlık alanlarıdır. Alışveriş eylemlerinin yoğun olduğu, üretim yapılarının bir araya toplandığı alanlar; eğlenme, dinlenme, spor, eğitim, sağlık, konaklama ve rekreasyon işlevlerinin ağır bastığı alanlar bu kabilden kentsel mekanlardır.⁴ Kentsel hayatın akış sürecinde kültürler bu alanlarda birbirlerinden beslenerek sürekliliklerini, değişimlerini ve görece olarak devamlılıklarını sağlarlar.⁵ Kentte yaşamının evrensel ve tek biçimli bir kent hayatı dayattığı algısı Türk sosyal bilimler literatüründe toplumsal değişme süreci ile ama sağlıklı olmayan bir değişimle açıklanmaktadır:

“Apartman hayatı, aynı zamanda mahalle hayatının da sonuna geldiğini gösteren bir gelişme olarak karşımızdadır. Eski büyük evlerin barındırdığı kalabalık ailelerin sokağa taşan yaşantıları, karşılıklı her türlü alışverişleri apartman hayatı ile yavaş yavaş ortadan kalkmaya başlıyordu. Ailenin her türlü ihtiyacının apartman daire-sinde karşılanma yoluna gidilmesi ve tüketim toplumuna geçişte her türlü ihtiyaca cevap verecek gelişmeler insanların apartman dairelerinin içine kapanmalarına yol açmaya başlar. Artık günümüzde aynı apartmanda yaşamalarına rağmen birbirlerini hiç tanımayan ailelerin varlığı İstanbul yaşantısına damgasını vurmuştur. Aynı sokağın insanları arasındaki yakın ilişkilerin ortadan kalkması ve apartman yaşantısının

² Derya Şahin, “Kent Güvenliği Algısı ve Suç Korkusu,” içinde 4. *Uluslararası Kentsel ve Çevresel Sorunlar ve Politikalar Kongresi (20-22 Ekim 2016) Bildiriler Kitabı*. Editörler: Yusuf Şahin, Oğuzhan Aslantürk ve Vildan Armağan (İstanbul: 2016), 107-111.

³ William Haviland, Harald Prins, Dana Walrath ve Bunny Mcbrid. *Kültürel Antropoloji* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2008), 353.

⁴ Üstün Alsaç, *Türk Kent Düzenlemesi ve Konut Mimarlığı*. (İstanbul: İletişim Yayınları, 1993), 10-11.

⁵ Özcan Erdoğan, “Kentsel Yaşam ve Yozlaşma,” *ABMYO Dergisi* no. 41 (2016): 19.

hâkim olması sokakları da boşalttı. Sokaklar artık kimsesi olmayan, herkesin malı olan yerlere dönüştü. Bu dönüşümden en büyük zararı çocuklar gördü. Aynı sokakta oturan ve zamanlarının önemli bir kısmını bu sokaklarda geçirenler veya en azından pencerelerinden bu hayata katılanların olmadığı bir ortamda çocukların dışarıda, sokakta olmaları mümkün değildi.”⁶

Kent yaşamında çocuk odaklı bir yapının oluşumu hayli önemlidir. Çünkü sosyalleşme büyük oranda çocuk yaşta şekillenmektedir ve çocuğun katılımcı olduğu bir kent yaşamı nüfusunun önemli bir bölümünü içerdiği için, çok katmanlı ve adil yönetilen bir kent yaşamı anlamına gelmektedir. Kentler, çoğu kere doğal çevre ile ilişkilerin yitirilmiş olduğu ve doğal çevrenin değil üretilen çevrenin insan yaşamında daha baskın olduğu mekânlardır. Bireyler yaşamlarının büyük kısmını ev, okul, ulaşım araçları gibi kapalı çevrelerde geçirmek zorunda kalabilirler. Bu nedenle bireyler daha çok açık alanlara ve doğayla ilişkili çevrelere ihtiyaç duymaktadırlar.

Kentlerdeki en küçük yerel birim, kentin en küçük idari ünitesi olarak tanımlanabilen mahalle, kentte fiziksel ve sosyal mekân gelişiminin en başta gelen belirleyicilerindendir. Türü, büyüklüğü, nüfusu, alanı, bulunduğu yer, yer aldığı ülkeler farklı da olsa mahalle birimi, başlangıçta tüm toplumlarda toplumsal iletişimi, organizasyonu, kontrolü ve düzeni sağlamak, yani yönetim amacıyla oluşturulmuştur. Sokaklar, alışveriş, gezme, öğrenme, araştırma aktiviteleri ve halkın diğer insanlarla ilişkilerinin yaşandığı toplumsal mekânlardır. Toplumsal yaşam ve paylaşım sokaklarda başlar. Yirminci yüzyılın başına kadar, yayaların kullanımında egemen olduğu, halkın yaya olarak yaşamlarının büyük bir kısmının geçtiği sokaklar; otomobilin icadı ve otomobilin teknolojik gelişmelerinin getirdiği avantajlar sonucu, yayalardan çok otomobillere hizmet etmeye başlamıştır.⁷

1. Sorun Alanları

Kent yaşamı ile kentin mekânları arasında doğrudan bir ilişkinin varlığından söz edilebilir. Kent sakinlerinin fiziksel ve sosyal ihtiyaçları, amaçları ve hedefleri yani bizatihi kentsel yaşam bu mekânlarda gerçekleşir. Yeme içme mekânları, soluklanma mekânları, alışveriş merkezleri, oteller gibi kentsel alanlarda günlük olarak yaşanan,

⁶ Korkut Tuna, “İstanbul’un Sosyolojik Dönüşümü,” içinde Şehir ve Kültür: İstanbul, Editör: Ahmet Emre Bilgili (İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2010), 364-365.

⁷ Erol Kaya, *Kentleşme ve Kentleşme* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2017), 15.

ancak bir süreklilik biçiminde yaşanan ortak eylemlilikler ve ilişki ağları sayesinde kentsel hayat yenilenir, yeniden kurulur ve gündelik yaşam kültürü yeniden inşa ve tekrar edilir. Modern bir toplumsallığın ürünü olarak kentsel mekânlar, gündelik yaşamın akışına eşlik etmelerine ek olarak, boş zaman etkinlikleri için de imkân ve alan sağlarlar.

1.1. Göç ve Nüfus Artışı

Kentsel sorunlar olarak da ifade edilebilecek olan kimi anomik toplumsal formların ortaya çıkışı ile kentin fiziksel şekillenmeleri arasında bir ilişki gözlenir. Bu anlamda kent nüfusunun toplanma ve artış biçimleri önemli bir olgu olarak ortaya çıkar. Kent nüfusunun kente başka yaşam alanlarından (özellikle kırsal yaşam alanlarından) gelen bireylerin kitlesel katılımı bir yandan nüfus yığılmasını, öte yandan kentsel yaşamın heterojenliğinin tersine homojen sayılabilecek yaşam alanlarının ortaya çıkmasını tetikler. Göç, bu anlamda, tarihin bütün dönemlerinde sıradan bir olgu olarak çeşitli ölçeklerde, çeşitli biçimlerde ortaya çıkabilmektedir. Endüstri devrimi sonrası yeni dinamiklerle göç olgusu büyük kitlesellikler kazanmış ve yeni amaçlılıklara sahip olmuştur. Kırsal toplum yapısının kendi dinamiklerinden çok kent toplumunun dinamiklerinin sebep olduğu değişimler kırdan kente doğru bir göç olgusunu ortaya çıkarmıştır. Buna ek olarak kırsal toplumdaki dönüşümler ve çözülmenin temel belirleyen olduğu bu göç süreci de kentlerdeki sanayi ve hizmetlerin gelişme hızından büyük oranda bir göç gerçekleşmektedir. Bu durum göç edenlerin istihdam, konut ve diğer kentsel olanaklardan yoksun kalmalarına neden olmaktadır. Talebin altında arz nedeniyle kentsel refahtan büyük ölçüde uzak veya mahrum kalan göçmenler, kentte tutunabilmek için kendi mekanizmalarını geliştirmektedir.

1.2. Gecekondu ve Yoksulluk

Göçlerin, kent mekânı üzerinde önemli yapısal etkileri olmaktadır. En belirgin yapısal etki ise kentlerin dağınık büyümesidir. Konut talebi, kentlerde konut yetersizliği sorununu ortaya çıkarmakta, göç baskısıyla kent nüfusunun artmaya devam etmesi, sınırlı olanaklara sahip çok sayıdaki göçmeni kentin dış bölgelerine ya da düşük standartlı alanlara yerleşmeye zorlamaktadır. Bu durumun sonucu olarak kentsel hizmetlerden yoksun durumdaki bölgelere itilen yeni gelenler, kendi emekleriyle, izinsiz ve düşük standartlı konutlar, gecekondu inşa ederek kısa bir süre sonra kendi yaşam alanlarını oluşturmaktadır. Böylece, göç olgusu bir yandan kentin mekâna kontrolsüz biçimde

yayılmasına neden olurken diğer yandan da kentteki sosyo-mekânsal ayrımlaşmalar üzerinde de etkili olmaktadır.

Göç kaynağı olan kırsal toplum yapısı ve kent toplumsal yapısı arasındaki kültürel farklılıklar, kentsel ortama yeni dâhil olanların bazı uyum sorunlarını da beraberinde getirmekte, kentlerde yığılan nüfus, hem işsizlik, konut, ulaşım, sağlık, eğitim vb. sorunlarla uğraşırken hem de yeni bir kültürle karşılaşmanın yarattığı sarsıntı ve çatışmaları yaşamaktadır. Kırsal toplum yapısındaki geniş aile yapısının parçalanarak çekirdek aileye dönüşmesi, örf, adet ve geleneklerin kentsel varoluşu karşılayacak biçimde yeniden yorumlanması, kentsel yaşamın göçmenlere yeni bir dünya görüşü sağlaması bu değişimlerden birkaçı olarak ortaya çıkmaktadır.⁸

Yoksulluk, sosyal bir olgu olarak birçok nedenle ve birçok farklı biçimde ortaya çıkabilmektedir. Konut, gıda, eğitim, güvenlik ve sağlık gibi bazı temel hak ve imkânlara erişim azlığı nedeniyle ve bir tür yoksunluk aracılığı ile gözlenebilen bir sebep-sonuç ilişkisi yoksulluk olgusunun temel karakteristiği olarak gözlenebilmektedir. Bununla birlikte kent yoksulluğu, yoksulluktan farklı bir durumu ifade etmektedir. Kentsel yoksulluk, geleneksel anlamda bir yoksulluğa ek olarak toplumdaki kopuk, güven duygusundan yoksun ve bütünleşmeye karşı negatif tutum içindedirler. Kentsel yoksulluk, ekonomik dönüşümler sebebiyle kırsal kesimden kentlere göç edenleri istihdam edebilecek iş olanaklarının kısıtlı olması ve dönüşümün yol açtığı toplumsal kırılmalardan, kurumlar arası ilişkilerin tam anlamıyla şekillenememesinden doğan yoksulluk olarak tanımlanabilir.⁹

Kaynak gösterim kurallarına göre kontrol edilmeli: Ocak (2016)'a göre, yoksulluk olgusu yoksullar ve kent yaşamı arasında bir uzaklık olgusu üretir. Zira yoksulların bir arada yaşadıkları mahalleler ya kentin çeperine doğru serpilir ya da kent içinde belli kovuklarda yuvalanır. Kent merkezine yakın yerleşmeye uygun alanlar, kentin gelişme alanlarını oluşturduğundan, yoksulların yer seçimleri daha çok yerleşmenin zor olduğu yerlerde yoğunlaşır. Bu zorluklar beraberinde bir uzaklık üretirler. Kent yoksullarının yerleşme süreçleri sonucunda oluşan ve bazen varoş ya da getto olarak da isimlendirilen yoksul yaşam alanlarında üç tür uzaklık gözlemek mümkündür. Öncelikle kentsel yerleşim alanlarının dışında kalacak biçimde uzağa yerleşmek

⁸ Sevilay Kaygalak, *Kentin Mültecileri Neoliberalizm Koşullarında Zorunlu Göç ve Kentleşme* (Ankara: Dipnot Yayınevi, 2009), 27.

⁹ Esra Işık, "Kent Yoksulluğu, Sokak Çocukları ve Suç" (YL Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, 2007), 5-6.

biçiminde ortaya çıkan ve kentin fiziksel yapısı ile araya sokulan ciddi bir mesafeden oluşan fiziksel bir uzaklık söz konusu olabilir. Bu fiziksel uzaklık sonucunda, kentle kurulan her türlü sosyal ilişki biçimi de uzaklaşmıştır ve bu ilişkileri kurup yürütmek zor hale gelmiştir.

Kentsel yaşam alanları ile yoksul yaşam alanları arasında gözlemlenebilen ikinci tür uzaklık kentle iç içe olan bir uzaklıktır. Kentin gelişme süreci içinde kentsel alanda sıkışan, çevresinden dolaşan veya üstünden atlanarak geçilen yoksul mahalleleri tarafından şekillendirilir ve çoğu kere yer şekillerinden kaynaklanır. Bu alanlar, topografik, yasal ya da başka türden zorluklar taşıyorlarsa, bir süre için oldukları gibi kalırlar. Kentsel yaşam ile yoksulluk alanları arasındaki üçüncü tür uzaklık ise sosyal ve kültürel bir uzaklıktır. Kentin, genellikle eski kent merkezinin uzantısı olan fiziksel alanların, zamanla çöküntü alanları haline gelmesiyle, eskiden bir saygınlığa sahip olan bu alanların kalıntıları içerisine yoksullar yerleşir. “Bu mahalleler kent merkezinin hemen yanı başında olmakla birlikte, yoksulların bu merkezle ve bu merkezi kullananlarla kurdukları her tür ilişki ciddi bir mesafeye sahiptir.”¹⁰

1.3. Suç ve Sapma

Suç olgusunun kentlere özgü olmadığı bilinir. Suç, sadece kentlere özgü olmamanın yanı sıra herhangi bir toplumsal yaşam biçimi de suç olgusunun tamamen ortadan kaldırılmasını sağlayamamaktadır. Bununla birlikte kentler bir yandan nüfus yoğunluğu, öte yandan da nüfusunun heterojen yapısı nedeniyle suç olgusuna hayli açık ve bireylerin güvenliği açısından kontrol altında tutulabilmesi güç yaşam alanlarıdır. Kırsal-geleneksel yaşam alanlarından kente gelmiş olan bireyler açısından kentsel-modern yaşam alanları dayanışmadan yoksun, dışlama pratiklerinin yaygın olduğu, bireysel ve toplumsal kaygıların derinleştiği, dolayısıyla, savunma güdüsünün en üst düzeyde hissedildiği ve toplumsal normlardan sapma davranışlarına uygun yaşam alanlarıdır. Zira kırsal-geleneksel yaşam alanlarında cari olan yaşam pratikleri anlamını yitirirken, kente göç edenler kentle bütünleşme konusunda güçlük çekmeye başlarlar.

¹⁰ Ersan Ocak, “Yoksulun Evi” içinde *Yoksulluk Halleri Türkiye’de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri*, Editör: Necmi Erdoğan, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 133-175.

Kentsel yaşam alanlarında ortaya çıkan suç olgusunun kaynakları da suçun nitelikleri kadar değişken olabilmektedir. Bir yandan kalabalık ve çok kültürlü nüfus yapısının ürettiği farklı kimliklerin varlığı, öte yandan toplumsal normların ürettiği toplumsal denetimin zayıflığı ve nihayet ekonomik kaynakların zenginliği ve bu zenginliğe ulaşma konusundaki norm dışı çabaların her zaman engellenememesi, kentleri suç işlemek için ideal alanlar haline getirmektedir. Kentleşmenin sağlıklı oluşu, kentleşme sürecinde iç göçün belirleyici rolü, küreselleşmenin kentler üzerindeki etkileri gibi kentsel dinamikler, suç olgusu üzerinde etkili olmaktadır.

Kentsel alanlarda yaşanan çevre kirliliğinin, yoğun trafiğin, ulaşım zorluklarının, geçim kaygısının, işsizliğin, yüksek hizmet maliyetlerinin, ekonomik bunalımların varlığı da şiddet eğilimini ve suç oranını artırmaktadır.¹¹ Kentsel alanlarda, kentlerin doğası gereği, bir örnek toplumsallıklardan bahsedilemez. Bu şekliyle suçun ortaya çıkış biçimi kadar kaynakları da çeşitlidir. İstihdam olanaklarının azlığı, açık işlerin çoğunluğunun istenilen miktarda gelir getirmemesi, sosyal haklara erişim konusunda bilgi ve birikimin olmaması gibi olgular da bireyleri suça iten nedenler arasında görülmektedir. Kentler ile yaşam konforu arasında varsayılan doğrudan ilişkisinin güdülediği rahat yaşam beklentisine hızlı ve emeksiz ulaşma isteği de insanları suça iten nedenler arasında yer almaktadır.

Kent hayatına uyum sağlayamama, görsel medyadan izlenen yaşam biçimlerine özenme beraberinde yaşamsal kıskançlığı da getirmiş olup, suça iten nedenler arasında görülebilir. Özellikle gecekondu alanlarında yaşayan, “gerekli aile eğitimi alamayan, eğitim olanaklarından yeterince yararlanamayan, doğup büyüdüğü sosyal çevrenin etkisi ile uyuşturucu, kötü alışkanlıklar edinen kişiler açısından sosyal çevre ve eğitim eksikliği de suça iten nedenler arasında ön sıralarda yer almaktadır.”¹²

¹¹ Mithat Arman Karasu, “Türkiye’de Kentleşme Dinamiklerinin Suça Etkisi,” *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 57 no: 1 (2008): 256-258.

¹² Tuğba Ünsal, “Kentleşme ve Suç İlişkisi: Çocuk Suçlular,” *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi TAAD* 6, no: 23 (2015): 256.

2. Kentsel Hayat ve Dezavantajlılar

2.1. Çocuklar

Yetişkinlerden farklı bir toplumsal özelliğe sahip olan çocukların sosyalleşmesinde hem genetik faktörler hem de sosyal ve fiziksel çevre etkindir. Sosyalleşme sürecinde, en azından çocukların sağlıklı bir sosyalleşme süreci geçirmesi açısından çevre koşullarının daha etkin olduğu dikkati çekmektedir. Çocukların sağlıklı bir sosyalleşme süreci geçirmesi, çocuğun içinde yaşadığı fiziksel çevrenin çocuğun ihtiyaç, arzu ve isteklerine cevap veren, oyun eylemine olanak sağlayan ve en önemlisi çocuğun güvenli yerler olması önem arz eder. Bununla birlikte modern kentsel yaşam alanlarında yaşayan çocuklar kentte birçok sorunla yüz yüzedir. Yoğun yapılaşma nedeni ile açık alanların azalması, trafik yükünün artması ve suç olgusu nedeni ile kentsel yaşam alanları çocuklar için güvensiz mekânlar olarak şekillenmiştir.¹³

Sosyalleşmenin ilk basamaklarında yol alma sürecindeki çocuklar için uygun bir sosyalleşme yani bir iyilik hali içinde olma durumu, çocuğun fiziksel aktivitelere yoğun olarak katılımına ve sosyal çevrenin bu aktivitelerdeki rolüne bağlıdır. Çocukların bu ihtiyaçları dışında sokak alanlarında günlük yapay çevre kullanımında sınırların çok olmadığı ve farklı konutlardan insanların buluşma mekânı olarak benimseyebilecekleri en önemli mekânlar sokaklardır.¹⁴

Kentsel alanda sosyalleşmenin, kentin niteliğinden kaynaklanan yönleri olmakla birlikte bireylerin niteliğinden kaynaklanan nitelikleri de vardır. Bu anlamda yaş, cinsiyet gibi demografik özelliklere ek olarak sağlık, bedensel bütünlük gibi fiziksel özellikler de kent hayatı ile etkileşimin biçimini, niteliğini belirlemektedir. Çocuk, yaşlı ve kadın olmaya ek olarak engelli olmak da kentsel yaşamda bazı fırsatların yanı sıra bazı zorluklar da üretebilmektedir. Şehirdeki kamusal mekânlar dâhil tüm mekân, yapı ve hizmete, engelliler dâhil herkes için merdivenler, kaldırımlar, yaya geçitleri, binalar, dükkânlar, ulaşım araçları, tuvaletler, okullar, otoparklar, hastaneler, oteller

¹³ Okşan Tandoğan, “Kentte Çocuğun Güvenliği,” içinde *4. Uluslararası Kentsel ve Çevresel Sorunlar ve Politikalar Kongresi (20-22 Ekim 2016) Bildiriler Kitabı*, Editörler: Yusuf Şahin, Oğuzhan Aslantürk ve Vildan Armağan, (İstanbul: 2016), 113.

¹⁴ Yasemin Çakırer Özservet, “Kentli Çocukların Hayali Sokakları: Beyoğlu Sütluçe-Örnektepe Bölgesi,” içinde *I. Uluslararası Kent Araştırmaları Kongresi (16-17 Nisan 2015) Bildiriler Kitabı*, C. IV, Editörler: Mustafa Altunoğlu ve Şerife Geniş, (Eskişehir: 2015), 1150-1151.

vb. tüm kentsel yapı, donatı ve mekânlar engelli bireylerin sosyalleşmesi için uygun ya da uygun olmayan durumlar üretebilmektedir.¹⁵

2.2. Kadınlar

Kentsel hayat içinde cinsiyet faktörü erkek ve kadın bireyler için farklı fırsat ve sorun alanları üretmektedir. Bu anlamda kadınların dezavantajlı konumda olduğu söylemi, sosyal cinsiyet teorilerinin temelinde yer almaktadır. Kentsel toplumlarda ortaya çıkan kamusal alan-özel alan ayrımının, kadınların kimliklerinin gelişmesine destek vermesi beklenmekle beraber bu beklenti her zaman gerçekleşmeyebilir. Bununla birlikte kentsel hayat ev mekânının kullanımındaki toplumsal cinsiyet ayrımcılığını büyük ölçüde azaltmıştır. Ek olarak doğum oranındaki düşüşün sonucu olarak elde edilen sağlık, zaman ve enerji kazanımları gibi kadın hakları gibi olguların kentsel yaşamda önemini koruduğu görülebilmektedir.

Kentsel hayat süreci içinde kadınlar tarımsal hayat biçimlerine oranla emekleri ile nispeten olumlu bir bağıntıya sahiptirler. Ancak tarım dışı ekonomik yaşama katılma fırsatını yakalayan kadınlar çocuk bakımı ve ev işleri gibi geleneksel görevlerinin yanı sıra düşük ücret, göreceli önemsiz işlerde çalıştırılma, kişisel gelişimlerinin engellenmesi gibi yeni sorunlarla baş etmek zorunda bırakılmıştır. Kent içinde nispeten kente şekil olarak benzeyen ancak kentli olamamış bireylerin yaşadığı çevreler oluşmuş durumdadır. “Burada kadınlar kırsal bölgedeki sosyal yaşam ortamını kaybetmiş, kentin olanaklarına ve sosyal yaşamına ulaşamamış üstelik yeni ortamda iktidar erkinin tehlikeye girdiğini düşünen ve kenti anlayamamış erkeklerinin kontrol ve baskısında yaşamaya başlamışlardır.”¹⁶

Kadınlar kentlerde saldırgan davranışa maruz kalma konusunda risk grubunda yer almakta, cinsel saldırı, kapkaç, sözlü sataşma ve benzeri şiddet davranışlarına maruz kalma korkusu kadınların kendilerini savunma konusunda özgüven eksikliğinin de etkisiyle, yaşamlarını sınırlamaktadır. Bu sınırlanmışlığın ürettiği sosyal ortam kadın bireyleri pasif olmaya itmekte, pasifizmin ortaya çıkmasında toplumsal cinsiyet algısının da rolü belirleyici olabilmektedir. Toplumsal cinsiyet düşüncesi ile kadınlar toplumsal hayatın bütün katmanlarında olduğu gibi kentsel hayat içinde

¹⁵ Gülizar Çakır Sümer, “Engelsiz Şehir Kavramı Açısından Malatya,” *Yönetim ve Ekonomi* 22, no. 1 (2015): 153.

¹⁶ Gülseren Ağrıdağ, “Kadın ve Şiddet: Kentte Yapılabilecekler,” içinde *Kent ve Sağlık Sempozyumu (7-9 Haziran 2006) Bildiri Özetleri Kitabı*, (Bursa: 2006), 50.

de korunmaya, bir bakıma da kontrol altına alınmaya çalışılmaktadır. “Diğer bir ifadeyle kadınlar, incinebilirlik eksenli olarak daha çok kendisini korumaya yönelik ihtiyatlı davranma, giyimine dikkat etme, yanında erkek olmadan dışarı çıkmama gibi öğrenilmiş kalıp yargılarla büyütülmektedir.”¹⁷

2.3. Yaşlılar

Yaşlı bireylerin kentle ve kentteki mekânlarla kurduğu ilişki hem diğer yaşam örüntülerinden etkilenmekte hem de onların niteliğini belirleyebilmektedir. Diğer bir deyişle yaşlı bireylerin örneğin kentsel yaşamda çocukların ebeveynlerine destek olmaması bir problem olarak ortaya çıkabilmektedir. Kentsel hayat görece bir gelir yüksekliğine ek olarak kentsel alanlarda yaşlı bireyler daha fazla hareketlilik imkânına sahip olabilmektedir. Kentlerde sağlık, güvenlik ve ulaşım olanakları yaşlılar açısından bir avantaj olarak ortaya çıkabilmektedir. Esasen kent hayatının bireyleri gündelik hayat süreçlerinde ekonomik olarak üretici değil de tüketici bireylere dönüştürmesi örtülü bir dezavantaja dönüşmektedir. Kentsel alanda ise henüz nüfus oranı kırsal alandan az olmakla birlikte önemli bir yaşlı nüfusun olduğu söylenebilir. Kentsel alanda daha eğitilmiş olup kıt kanaat geçinmek zorunda olan gençler ise onlarla birlikte yaşayan ailelerine (ebeveynlerine) yardım edememektedirler.¹⁸

2.4. Engelliler

Standardın üzerinde yüksek kaldırımlar, kaldırıma geçişi veya inişi sağlayan dik engelli rampaları, görme engelliler için yapılan kabartmalı şeridin (hissedilebilir yüzey) kısa ve uygun olmayan yerlerden geçmesi, uzun süren yol ve kaldırım çalışmaları engellilerin şehirle olan temasını engellemektedir. Engelsiz bir ortam; özgür ve güvenli harekete ve işleve izin veren ve ayrıca yaş, cinsiyet ve durum ne olursa olsun herkesin ulaşabileceği bir mekândır.¹⁹ Yolların ve kaldırımların engelli bireyler için uygun bir şekilde tasarlanmaması ve kent içindeki birçok alanın da bu bireyler için uygun olmaması en büyük sorun alanlarından. Kent yaşamında engelli bireylerin

¹⁷ Esra Banu Sipahi ve Erhan Örselli, “Kentin İnci(nebilir)leri: Konya’da Üniversiteli Kız Öğrencilerin Suç Korkuları Üzerine Bir Araştırma,” içinde 4. *Uluslararası Kentsel ve Çevresel Sorunlar ve Politikalar Kongresi (20-22 Ekim 2016) Bildiriler Kitabı*. Editörler: Yusuf Şahin, Oğuzhan Aslantürk ve Vildan Armağan, (İstanbul: 2016, 127-147.

¹⁸ Murat Şentürk, “Bir Yaşam Alanı Olarak Kent ve İstanbul’da Yaşlanmak,” içinde *İstanbul’da Yaşlanmak: İstanbul’da Yaşlıların Mevcut Durumu Araştırması*. Editörler: Murat Şentürk ve Harun Ceylan, (İstanbul: Açılım Kitap, 2017), 283.

¹⁹ Çakır, “Engelsiz Şehir Kavramı Açısından Malatya,” 142-143.

problemleri, yalnızca kentin fiziksel yapısıyla bağlantılı olarak kendini göstermemekte olup engelli bireyler yaşamın her alanında birçok sorunla karşı karşıya kalmaktadır.²⁰

Kentsel çevre unsurlarından stadyumlar, sinemalar, tiyatrolar, parklar ve ulaşım alanlarında engelli bireyler dikkate alınarak yapılmış tasarımların sınırlı olması gibi olgular da kent ve engelli birey arasındaki ilişkiyi olumsuz etkilemektedir. Engelli bireylerin bir başkasının yardımına gerek duymadan işe gidebilmesi, sinema ve tiyatrodan yararlanması, toplu taşıtlar ile ulaşımını sağlaması her birey için önem arz etmektedir.²¹

“Özürlülerin, çocuk ve yaşlıların, sosyal ve doğal hayata katılımının en temel ögesi, içinde yaşanılan çevrenin, yani büyük oranda yaşadıkları kentlerin onlara sunduklarıdır. Kentte ne kadar çok park, yeşil alan, çocuk oyun parkı, spor alanı yani kısaca aktif ve pasif rekreasyon alanı var ise, o kadar çok insan bundan faydalanabilir; bebeklerin özel ihtiyaçlarına yönelik çözümler ne kadar yaygın ise yeşil alanlarda bebeği ile dolaşmak isteyen bir anne o kadar rahat dolaşabilir; ne kadar çok tuvalet veya dinlenme noktası var ise yaşlılar parkta o kadar rahat zaman geçirebilir; ne kadar çok ve doğru tasarlanarak detaylandırılmış rampa, merdiven, bariyer vb. özel çözümler var ise özürlü bireyler de sosyal hayata o oranda karışarak, özgürce, kimseye ihtiyaç duymadan parklarda gezinebilir ve işlerini kendi başlarına yapabilirler.”²²

Engelli bireyin kadın olması kentsel hayatta bir çifte engellilik hali üretmektedir. Çünkü engelli kadınlar hem engelli hem de kadın olmalarından ötürü kentin kamusal alanından iki kez dışlanmakta, bir öteki algısına maruz kalmaktadırlar. Bu algı bir damgalama olarak ortaya çıkmaktadır. Heterojen bir nüfus yapısına sahip kentsel alanlarda karşılaşılan engelli kadınlar ya görmezden gelinmekte ya da aşağılayıcı bakışlara, meraklı sorulara maruz kalmaktadırlar. Engelli kadınlar için kent bu anlamda güvensiz bir ortam sunmaktadır. Kendilerini birtakım tehlikelere karşı korumakta yetersiz hissedenden engelli kadınlar tek başlarına dışarıya çıkmayı reddetmekte ancak bu özgürlüklerini en kısa zamanda kazanmayı umut etmektedirler. Sakinlerine özgürlük vaadinde bulunan kentsel alanların diğer bütün farklılıklar için

²⁰ İrem Atıcı, “Fiziksel Engelliler ve Kentsel Mekânın Kullanımı” (YL Tezi, Gazi Üniversitesi, 2007), 39.

²¹ Nilgün Özdingiş, “İstanbul Kent Parklarının Bedensel Özürlüler Açısından Değerlendirilmesine Yönelik Bir Araştırma,” (YL Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi, 2007), 33-34.

²² Özdingiş, “İstanbul Kent Parklarının Bedensel Özürlüler Açısından Değerlendirilmesine Yönelik Bir Araştırma,” 59.

olduğu gibi engelli kadınlar için de dışlayıcı ve özgürlüklerini kısıtlayıcı bir özelliğe sahip olduğu söylenebilir.²³

Sonuç

Kent ve kentsel hayat insan toplumlarının örgütlü bir yaşam biçimi olarak bilinen tarih boyunca gözlenebilen bir toplumsal olgudur. Nüfus, fiziksel altyapı, suç, dayanışma, kültürel farklar ve çalışma biçimleri gibi birçok alanda ortaya çıkan özellikler kır ve kent ayrımı ile ifade edilir. Kentlerde yaşayan bireyler için bireysel özelliklerine dayalı farklılıklara dayanan fırsat ve sorunlar söz konusudur. Kentsel yaşam bu şekli ile göç, nüfus yığılması, sağlıksız yaşam alanları, suç ve sapma davranışlarının tehdidi altındadır. Bu tehditleri bertaraf etmenin bir yolu olarak formel ya da informel dayanışma biçimleri üretir. Eğitim, sağlık, güvenlik, ulaşım ve istihdam gibi alanlar çocuk, kadın, yaşlı, engelli, genç, erkek ya da eğitilmiş olup olmamaya göre şekillenen bir kentsel yaşam biçimine maruz kalırlar. Birer dayanışma alanı olarak geleneksel-kırsal alanların tersine birer rekabet ve alanı olarak modern-kentsel alanlarda bireyler komşuluk, akrabalık, dindaşlık, hemşerilik gibi dayanışma ağları kurarlar.

Kaynakça

Ağrıdağ, Gülseren. “Kadın ve Şiddet: Kentte Yapılabilecekler.” İçinde Kent ve Sağlık Sempozyumu (7-9 Haziran 2006) Bildiri Özetleri Kitabı, 50-51, 2006.

Alsaç, Üstün. Türk Kent Düzenlemesi ve Konut Mimarlığı. İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.

Atıcı, İrem. “Fiziksel Engelliler ve Kentsel Mekânın Kullanımı.” YL Tezi, Gazi Üniversitesi. Ankara, 2007.

Doğanay, Gülmelek ve Henden, Şölen Köseoğlu. “Kır ve Kentin Öteki Kadınları: Trabzon’da Engelli Kadınlar.” İçinde 4. Uluslararası Kentsel ve Çevresel Sorunlar ve Politikalar Kongresi (20-22 Ekim 2016) Bildiriler Kitabı. Editörler: Yusuf Şahin, Oğuzhan Aslantürk ve Vildan Armağan, 467-481. İstanbul, 2016.

²³ Gülmelek Doğanay ve Şölen Köseoğlu Henden, “Kır ve Kentin Öteki Kadınları: Trabzon’da Engelli Kadınlar,” içinde 4. *Uluslararası Kentsel ve Çevresel Sorunlar ve Politikalar Kongresi (20-22 Ekim 2016) Bildiriler Kitabı*. Editörler: Yusuf Şahin, Oğuzhan Aslantürk ve Vildan Armağan, (İstanbul: 2016), 481.

Erdoğan, Özcan. “Kentsel Yaşam ve Yozlaşma” ABMYO Dergisi no. 41 (2016): 13-33.

Haviland, William, Harald Prins, Dana Walrath ve Bunny Mcbrid. Kültürel Antropoloji, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2008.

Işık, Esra. “Kent Yoksulluğu, Sokak Çocukları ve Suç.” YL Tezi, Dumlupınar Üniversitesi. Kütahya, 2007.

Karasu, Mithat Arman. “Türkiye’de Kentleşme Dinamiklerinin Suça Etkisi.” Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 57 no: 1 (2008): 255-281.

Kaya, Erol. Kentleşme ve Kentlileşme. İstanbul: İşaret Yayınları, 2017.

Kaygalak, Sevilay. Kentin Mültecileri Neoliberalizm Koşullarında Zorunlu Göç ve Kentleşme. Ankara: Dipnot Yayınevi, 2009.

Ocak, Ersan. “Yoksulun Evi” İçinde Yoksulluk Halleri Türkiye’de Kent Yoksulluğunun Toplumsal Görünümleri, Editör: Necmi Erdoğan, 133-175. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

Özdingiş, Nilgün. “İstanbul Kent Parklarının Bedensel Özürlüler Açısından Değerlendirilmesine Yönelik Bir Araştırma.” YL Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi. İstanbul: 2007.

Özservet, Yasemin Çakırer. “Kentli Çocukların Hayalî Sokakları: Beyoğlu Söğütözü-Örnektepe Bölgesi.” İçinde I. Uluslararası Kent Araştırmaları Kongresi (16-17 Nisan 2015 Eskişehir) Bildiriler Kitabı, C. IV. Editörler: Mustafa Altunoğlu ve Şerife Geniş, 1146-1159. Eskişehir: 2015.

Sipahi, Esra Banu ve Erhan Örselli. “Kentın İnci(nebilir)leri: Konya’da Üniversiteli Kız Öğrencilerin Suç Korkuları Üzerine Bir Araştırma.” İçinde 4. Uluslararası Kentsel ve Çevresel Sorunlar ve Politikalar Kongresi (20-22 Ekim 2016) Bildiriler Kitabı. Editörler: Yusuf Şahin, Oğuzhan Aslantürk ve Vildan Armağan, 127-147. İstanbul: 2016.

Sümer, Gülizar Çakır. “Engelsiz Şehir Kavramı Açısından Malatya.” Yönetim ve Ekonomi 22, no. 1 (2015): 139-157.

Şahin, Derya. “Kent Güvenliği Algısı ve Suç Korkusu.” İçinde 4. Uluslararası Kentsel ve Çevresel Sorunlar ve Politikalar Kongresi (20-22 Ekim 2016) Bildiriler Kitabı, Editörler: Yusuf Şahin, Oğuzhan Aslantürk ve Vildan Armağan, 107-111. İstanbul: 2016.

Şentürk, Murat. “Bir Yaşam Alanı Olarak Kent ve İstanbul’da Yaşlanmak.” İçinde İstanbul’da Yaşlanmak: İstanbul’da Yaşlıların Mevcut Durumu Araştırması. Editörler: Murat Şentürk ve Harun Ceylan, 283-341. İstanbul: Açılım Kitap, 2017.

Tandoğan, Okşan. “Kentte Çocuğun Güvenliği.” İçinde 4. Uluslararası Kentsel ve Çevresel Sorunlar ve Politikalar Kongresi (20-22 Ekim 2016) Bildiriler Kitabı, Editörler: Yusuf Şahin, Oğuzhan Aslantürk ve Vildan Armağan, 113-125. İstanbul: 2016.

Tuna, Korkut. “İstanbul’un Sosyolojik Dönüşümü.” İçinde Şehir ve Kültür: İstanbul, Editör: Ahmet Emre Bilgili, 357-384. İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı: 2010.

Ünsal, Tuğba. “Kentleşme ve Suç İlişkisi: Çocuk Suçlular.” Türkiye Adalet Akademisi Dergisi TAAD 6, no: 23 (2015): 255-271.

Yahyagil, Mehmet. “Kentlerin Kültürün Gelişimine Etkileri.” İ.Ü.İ.F Sosyoloji Konferansları Dergisi 25 (1998): 105-120.

SURİÇİ İSTANBUL'DA TEKKELER VE GÜNÜMÜZDEKİ DURUMLARI

DERVISH LODGES IN THE INSIDE THE WALLS OF ISTANBUL AND THEIR CURRENT STATUS

Bu tebliğ 2022 yılında Ankara Üniversitesinde kabul edilen şu doktora tezinin sonuç kısmının yeniden gözden geçirilmiş hâlidir: Mehmed Akif Köseoğlu, "Suriçi İstanbul'un Tekkeleri ve Son Şeyhleri", Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2022.

Dr. Mehmed Akif Köseoğlu

Cumhurbaşkanlığı Yatırımlar Daire Başkanlığı, mehmedakifk@gmail.com

Suriçi İstanbul'u/tarihî yarımada'yı teşkil eden Fatih ilçesinde 2008 yılında yapılan düzenlemeler neticesinde önceki mahallelerin bir kısmının birleştirilmesi suretiyle 57 mahalle teşekkül etmiştir. İstanbul'un fethinden 1925 yılına kadar söz konusu mahallelerden 45'inde 260 tekkenin faaliyet gösterdiği tespit edilmiştir.¹ En çok tekke Ayvansaray (14), Seyyid Ömer (14), Cerrahpaşa (13) ve İskenderpaşa (13) mahallelerinde görülürken Mimar Hayrettin, Nişanca ve Süleymaniye mahallelerinde birer tekkeye rastlanmıştır. Hiç tekke tespit edilemeyen 12 mahallenin ise umumiyetle Osmanlı devrinde gayrimüslim popülasyonun yoğun olduğu (Şehsuvarbey, Muhsine Hatun gibi) veya ticaret merkezlerinin bulunduğu (Beyazıt, Demirtaş, Hoca Gıyasettin, Sururi, Tahtakale gibi) bölgeler olduğu anlaşılmaktadır.

Büyük tabii afetlerden şehrin mi'marî dokusu zarar görürken ahşap malzemeyle inşa edilmiş birçok tekke de bu esnada ortadan kalkmıştır. 10 Temmuz 1894 günü

¹ Söz konusu tekkelerin adres ve tarihleri ile şeyhlerine ilişkin inceleme için bkz. Köseoğlu, *Suriçi İstanbul'un Tekkeleri ve Son Şeyhleri*.

meydana gelen deprem neticesinde yıkılan tekkeler Evkaf-ı Hümayûn'dan ve Hazine-i Hassa'dan gelen yardımlarla ihya edilmeğe çalışılmıştır. Günümüze ulaşan birçok kitabede bu imar faaliyetini işaret eden Sultan II. Abdü'l-Hamid tuğralarına rastlanmaktadır. 1500 evin yok olduğu 23 Ağustos 1908 Çırcır Yangını, 2300 evin ortadan kalktığı 23 Temmuz 1911 Aksaray Yangını, ertesi gün 334 evin yok olduğu Balat Yangını, 885 evin yandığı 3 Haziran 1912 İshakpaşa Yangını ve 31 Mayıs 1918 günü çıkarak Cibali, Fatih ile Altımermer'i küle çeviren büyük yangın şehrin tarihî dokusunda kalıcı hasar bırakmıştır.² Balkan Harplerinden başlayarak işgal yıllarına kadar uzanan sancılı sürecin tesiriyle halkın yaşadığı iktisadî sıkıntılar yıkılan birçok tekkenin yeniden ihyasını imkânsız hâle getirmiştir. O dönemde çekilmiş fotoğraflar şehrin bir harabeye döndüğünü göstermektedir. Meclis-i Meşayih yazışmalarında yangın mağduru birçok şeyhin sıkıntıya düştükleri, taamiyyenin kesilmemesi talebinde bulundukları, yeni imar planları hazırlanırken tekke arsalarının kaybolmamasına çalıştıkları anlaşılmaktadır.³

Kocamustafapaşa Hankâhı ve Emir Buharî Tekkesi gibi kuruluşundan 1925 yılına kadar aynı tarîkata ev sahipliği yapanlar olduğu gibi uzun yıllar içerisinde aynı dergâhta farklı tarîkatlara mensup şeyhlerin meşihat sürebildiği de kaynaklardan ve mezar şahidelerinden anlaşılmaktadır. Bir şeyhin birden fazla tarîkattan icazetli olduğu durumlar da mevcuttur. Tekkelerin şeyh listeleri gözden geçirildiğinde bugünkü Fatih ilçesi sınırları içindeki dergâhlardan 108'inde Halvetî, 62'sinde Nakşibendî, 61'inde Kadirî, 45'inde Rıfâî, 24'ünde Sa'dî, 16'sında Bayramî, 13'ünde Celvetî, 6'sında Zeynî, 5'inde Bektaşî, 3'ünde Bedevî, 2'sinde Şazilî ve birinde Mevlevî şeyhinin hizmet gördüğü tespit edilebilmiştir. 18 tekkede ise şeyhlerin mensup olduğu tarîkata dair bilgiye kaynaklarda rastlanmamıştır.

Cumhuriyetin ilanından 2 sene sonra tekke ve zaviyelerin faaliyetlerinin yasaklanmasıyla birlikte yeni bir dönem başlamış, vakfiyesinde ikametlerine dair hüküm bulunduğu takdirde ömr-i hayat şartıyla tekkelerin meşruta kısımlarında şeyh ve ailesinin oturmasına müsaade edilirken zikir icra edilen tevhidhane/semahaneler hakkında farklı tasarruflar söz konusu olmuştur. Tekkelerin seddine dair 2 Eylül 1925 tarihli ve 2413

² "İstanbul Yangınları". İstanbul İtfaiyesi. Erişim 27 Aralık 2022. <http://itfaiye.ibb.gov.tr/tr/istanbul-yanginlari.html>.

³ 31 Mayıs 1918'de çıkan Fatih Yangını'nda Emir Buharî Cami'i ve derviş hücreleri ağır hasar görmüş, 1921 yılında tramvay bu bölgeden geçirilirken harem-selâmlık arsasının başka bir mahalden yer verilmesi suretiyle Şehremaneti tarafından sokağa katılması gündeme gelince Şeyh Mustafa Sabrî Efendi Meclis-i Meşayih vasıtasıyla itirazda bulunmuştur. Bkz. İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi defter: 1745 s. 80.

sayılı Bakanlar Kurulu kararında cami' ve mescid gayesiyle yaptırılmış olup meşihat vaz' edilmesi sonrası tekke hüviyeti de kazanan mekânların yine cami'/mescid olarak kullanılması, okul yapılmaya müsait olanların da bu amaca hizmet edecek şekilde dönüştürülmesi hüküm altına alınmıştır. Dönemin gazetelerinden takip edildiği kadarıyla bu konuda kurulan komisyon Kadirîhane, Galata Mevlevîhanesi, Ertuğrul Tekkesi, Safvetî Paşa Tekkesi gibi büyük mekânların okul olarak kullanılmasını kararlaştırmıştır.⁴ Okul yapılmaya elverişli olmayan tekkelerin ise Evkaf Umum Müdürlüğü ma'rifetiyle satılarak elde edilecek gelirin köylere okul yapılması için kullanılması istenmiştir. Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun 30 Kasım 1925'te TBMM'de kabul edilip 13 Aralık 1925'te Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. 1950'li yıllara kadar İl Özel İdaresince veya Vakıflar İdaresince verilen tekke satışına dair gazete ilanlarına rastlanmaktadır. Bu ilanlarda mail-i inhidam kararı verilerek yıktırılan ve enkazı satılan tekkeler de mevcuttur. Yeni hayata geçirilen uygulamalar tekkelerin gördüğü işlevin ikamesinin Maarif Vekâletine bağlı okullar vasıtasıyla sağlanmasını hedeflemekteydi. 1932 yılından itibaren açılmaya başlanan halkevleri de tekkelerin bıraktığı boşluğu doldurmaya matuf bir teşebbüs olarak ortaya çıkmıştır. Unkapanı'ndaki Şazilî Tekkesi, Tophane'deki Kadirî Tekkesi, Kasımpaşa Mevlevîhanesi gibi mekânların muhtelif spor kulüplerine tahsis edilmesi ve kitlelerin futbol, güreş gibi spor faaliyetlerine yönlendirilmesi yeni dönemin uygulamalarından biri olmuştur.

İstanbul'un suriçinde tespit edilebilen 260 tekkeden 101'i 2000'li yıllara gelindiğinde hiç iz kalmayacak şekilde ortadan kalkmıştır. Satılan arsaların üzerine özel şahıslarca, kamu tarafından istimlak edilenlerin yerine de devlet tarafından muhtelif binalar⁵ inşa edilmiştir. Yıkılan bazı tekkelerin meşrutalarının yerine şeyh ailelerince yeni konutlar yaptırılmıştır. Halıcılararköşkü mevkiindeki Feyzullah Efendi Tekkesi'nin arsasına inşa edilen Tanrıyar Apartmanı, Şehremini/Yayladaki Kelâmî Tekkesi'nin arsasına yaptırılan Kelâmî Dergâhı Apartmanı bunlara örnek gösterilebilir.

1925'ten itibaren geçen bir asra yakın sürede birçok tekke tamir edilemediğinden çökerek arsa hâlini almıştır. Son şeyhlerin vefat edip ailelerinin ayrılması sonucu

⁴ *Akşam gazetesi*, 20 Teşrîn-i sani 1341.

⁵ Aralık 2022 itibarıyla Fatih, Yeşil Tekke Sokağı'ndaki Ordu Tekkesi'nin arsasına inşa edilen binada İstanbul Valiliği, İl Göç İdaresi Müdürlüğü, Fatih İlçe Çalışma Grup Başkanlığı; Valilik karşısındaki Gümüşhanevî Tekkesi'nin arsasına inşa edilen binada ise İstanbul Defterdarlığı faaliyet göstermekteydi.

tekkelerin sahipsiz kalması da bu süreci hızlandırmıştır.⁶ 1950 sonrası İstanbul'a göçün artması sonucu Kocamustafapaşa, Dırağman, Karagümrük, Mevlânakapı, Cerrahpaşa, Silivrikapı gibi birçok semtte ahşap evlerin yerini apartmanlar almıştır. Bu apartmanların arasına sıkışan tekkeler de fazla dayanamayıp zamanla ortadan kalkmıştır. 78 tekkenin sadece türbe veya hazîresi bugüne intikal edebilmiştir. Nakşidil Valide Sultan, Sultan Abdü'l-Mecid ve Sultan II. Mahmud Türbeleri kârgir binalar olduklarından ayakta kalabilirken, yıkılan ahşap türbelerin bir kısmı mahalle sakinlerince derme çatma betonarme türbelere dönüştürülmüş, birçoğu da yatır hâlini almıştır. Etrafı tekkeye dönüştürülen, fetih şehitlerine veya sahabilere atfen yaptırılmış türbeler de halkın teveccühüyle kaybolmaktan kurtulabilmiştir. Şehremini'ndeki Ümmî Sinan Dergâhı yıkılıp arsa hâline gelmesine rağmen hazîresinde bulunan Şeyh Mustafa Zekâî Efendi'nin kabri "Oruç Baba" olarak meşhur olmuş, Ramazan'ın ilk günü insanların iftarını açmak için akın ettiği bir ziyaretgâh hâlini almıştır.

Fatih ilçesi sınırları içerisindeyken yok olan 131 tekkeden bir kısmının arsasına bina inşa edilmiş, bir kısmının üstünden yol geçmiş, yeri boş kalanlar da otoparka dönüşmüştür. 1946 yılında Kızılcama Caddesi açılırken Fenayî Mehmed Efendi Tekkesi ile Şerbetdar Tekkesi'nin arsası istimlak edilip yola dâhil edilmiş, hazîreleri de bu esnada yok olmuştur. 1956-1957 yıllarında Millet Caddesi genişletilip bulvara dönüştürülürken birçok tarihî eser ortadan kalkmıştır.⁷ Haseki civarındaki Zıbın-ı Şerîf Tekkesi ile Şehremini'ndeki Deniz Abdal Tekkesi de yıkılmış ve bir daha yaptırılamamıştır. 1918'de yanan Fındızkâde Tekkesi'nin hazîre ve arsası üzerinden de Millet Caddesi geçirilmiş, biraz iç tarafta tahsis edilen yeni arsaya 2008-2014 yılları arasında Fındızkâde Cami'i inşa edilebilmiştir. Aynı yangında ortadan kalkan Emîr Buharî Tekkesi'nin tevhidhanesinin yerine mi'marî kıymeti olmayan betonarme bir cami inşa edilmiştir. 1990 yılında yanan Ceylanlı Tekke'nin yerine 1992 yılında yaptırılan cami de garip bir mi'mariye sahiptir. Yedikule Uşşâkî Tekkesi'nin yerine inşa edilen Uşşâkî Cami'i ve Koruk Tekkesi yerine inşa edilen Pîrî Mehmed Paşa Cami'i de üslûb problemi yaşayan ma'bedlerdir.

Belediye tarafından tekke arsaları üzerine inşa edilen semt konaklarının da otantik mimariye dikkat edilmeden inşa edildiği görülmektedir. Vâni Tekkesi ile Kabakulak Tekkesi arsalarına inşa edilen semt konakları tarihî tekke binalarının yeniden ihyasını

⁶ Mirahur Tekkesi, Kılınccı Tekkesi ve Seyyid Seyfullah Tekkesi bunlardan bazılarıdır.

⁷ Behçet Ünsal, "İstanbul'un İmarı ve Eski Eser Kaybı", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri II*, İstanbul: 1969, ss. 6-20.

imkânsız hâle getirmiştir. Edirnekapısı civarındaki Ayşe Hatun Tekkesi'nin arsasına çocuk kütüphanesi inşa edilirken, Sarmaşık Tekkesi karakol hâline getirilmiştir.

Kılınccı, Kadızâde, Tahir Ağa, Altuncuzâde, Yıldız Dede, Balâ ve Mirahur Tekkeleri 2022 yılında acilen restorasyon faaliyeti başlamadığı takdirde ortadan kalkması muhtemel dergâh yapılarıdır.

Tekkelerle aynı bünyede bulunan veya meşihat vaz' edilmesi suretiyle tevhidhane işlevi görmüş Hacegî Cami'i, Emir Buharî Cami'i, Başcı Mahmud Cami'i, Kefevî Cami'i, Dırağman (Tercüman Yunus) Cami'i, Zeyrek Cami'i, Manisalı Mehmed Paşa Cami'i, Şeyh Süleyman Mescidi, Şeyh Raşid Efendi Cami'i, Ceylanlı Tekke Cami'i, Harbi Mescidi, Ca'fer Ağa Cami'i, Kocamustafapaşa Cami'i, Akbıyık Cami'i, Ramazan Efendi (Bezirgân) Cami'i, İbrahim Paşa (Muhsine Hatun) Cami'i, Havuzlu Mescid, Balî (Balâ) Süleyman Ağa Cami'i, Tarsus Tekkesi Cami'i, Karagöz (Sa'dullah Çavuş) Cami'i, Sokullu Mehmed Paşa Cami'i, Küçük Ayasofya Cami'i, Dülgerzâde Cami'i, Tahir Ağa Cami'i, Derviş Ali Cami'i, Hekimoğlu Ali Paşa Cami'i, Lokmacı Dede Cami'i, Koğacı Dede Cami'i, Feyziye Cami'i, İvaz Efendi Cami'i, Mehmed Ağa Cami'i, Boyalı Mehmed Paşa Cami'i, Hacı Beşir Ağa Cami'i, Fenarî İsa Cami'i ve Kara Nohud Cami'i'nin aralarında bulunduğu 71 cami' bugün de ibadete açıktır.

Birçok tekkenin restorasyon veya rekonstrüksiyon usûlüyle ihyası 2000'li yıllarda hızlanmıştır. Ahmed Kâmil Efendi (Şeyh Türülü) Tekkesi, Beşikçizâde Tekkesi, Kuşadalı Tekkesi, Unkapamı'nda Seyyid Ahmed Buharî Tekkesi, Ayvansaray'da Emîr Buharî Tekkesi, Kadırga'da Özbekler Tekkesi, Ayasofya yanındaki Nazikî ve Erdebilî Tekkeleri, Kadem-i Şerîf Tekkesi, Abdal Ya'kûb Tekkesi, Ümm-i Ken'an Tekkesi, Hindîler Tekkesi, Kırkağaçlı Mehmed Emin Efendi Tekkesi, Osman Keşfî Efendi Tekkesi, Cerrâhî Âsitanesi, Körükçü Tekkesi, Sinaneddin Yusuf Tekkesi, Kaygusuz Tekkesi, Bayrampaşa Tekkesi, Musa Safvetî Paşa Tekkesi, Pazar Tekke, Feyziye (Küçük Efendi) Tekkesi ve Kocamustafapaşa Sünbülî Hankâhı ihya faaliyetleriyle mi'marî üslûbunu muhafaza edebilen örneklerdir.

Tekke binaları yeniden inşa edilse dahi işlev kazandırılma problemi devam etmektedir. Yürürlükte olan 677 sayılı Kanun sebebiyle tasavvufî faaliyetler resmen gerçekleştirilememekte, ihya edilen dergâh binaları aslî fonksiyonuyla alâkasız birçok vakıf/dernek tarafından kullanılmaktadır. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün tekke binalarını tahsis ederken vakıf hukukunun bir gereği olarak vakfiyelerdeki hükümlere azami

hassasiyet göstermesi, sürekli denetim yapması, tevhidhane binalarına ayakkabıyla girilmemesinin sağlanması ve en azından mescid olarak kullanılmasına yönelik kararlar alması önem arz etmektedir.

Tekkelerin kapatılması ve tasavvufî faaliyetlerin sınırlandırılmasının sonucunda Türkiye toplumunda dinî hayatın görünürlüğünde dönüşüm gerçekleşmiştir. Tek parti dönemindeki dinî hayata yönelik müdahaleler Demokrat Parti'nin iktidara gelişiyle azalıp nisbî bir rahatlamayı beraberinde getirmiş, metruk vaziyetteki cami'lerin yeniden inşası hız kazanmıştır. Bu rahatlama kültür hayatına da yansımış, tasavvufî konulara odaklanan gazete ve dergilerin sayısı artmış, tasavvufî sahada birçok kitap basılmıştır. Hacı Bektaş-ı Velî, Mevlâna, Yunus Emre gibi tasavvufî şahsiyetlerin devletin de desteklediği organizasyonlar vasıtasıyla anılmasına devam edilmiştir. Kültür Bakanlığına bağlı kurulan İstanbul'daki Tarihî Türk Müziği Topluluğu ile Konya'daki Türk Tasavvuf Müziği Topluluğu devletin bu alana ehemmiyet verdiğinin bir göstergesidir.

Tekkeler seddolanmış olsa da şeyhler ve dervişlerin hayatîyeti sürmüştür. Birçoğu sahip oldukları mesleği devam ettirip iâşelerini temin etmeğe gayret etmişlerdir. Tasavvufî faaliyetten tamamen uzaklaşıp seküler bir hayat tarzını benimseyenler görülse de çoğu geçmişten getirdiği kadim kültürü gelecek nesillere aktarmanın yollarını aramışlardır.

Hukukî durumun sonucu olarak içine kapanan ve dar çerçevede geleneğe bağlı olarak tasavvufî neşveyi sürdürmeğe çalışan gruplar olabildiği gibi insanların ma'nevî ihtiyaçlarının tesiriyle sosyal yardım veya eğitim faaliyetlerine odaklanarak vakıf/dernek statüsünde teşekkül eden ve geniş toplum kesimlerine yayılan dinî oluşumlar da ortaya çıkmıştır. Kendi mecrasında faaliyetlerini sürdürenlerin aksine halkın dinî duygularını suistimal edip maddi menfaat peşine düşen insanlar/sahte şeyhler/topluluklar da ortaya çıkmıştır.

Tekkelerin seddolanmasının üzerinden bir asır geçtikten sonra bu müesseselerin bıraktığı boşluğun gerek kültürel hayatta gerekse dinî hayatta doldurulamadığı aşikârdır. İmam-hatip okulları, Kur'an kursları ve ilahiyat fakülteleri açılmasına rağmen ma'neviyata dair ihtiyaç sürmektedir. Seküler alanda da durum bundan farklıdır. Sokak aralarında açılan kahvehaneler, spor kulüpleri, san'at atölyeleri, semt konakları ve köy/mahalle dernekleri de tekkelerin yerini alamamış, toplumun ahlâkî

terakkisine hizmet etmekten ziyade boş vakitlerin geçirildiği mekânlar hâlini almıştır. Artık dünya değişmiş, toplumların değer yargıları farklılaşmış, 100 sene evvelki refleksler de dönüşüme uğramıştır. Geline safhada tekkelerin hukukî statüsünün yeniden gözden geçirilmesi, sapkınlıklara mani olacak Meclis-i Meşayih benzeri özerk/düzenleyici kurullar vasıtasıyla tasavvufî hayata hukukî statü kazandırılması, fıkıhla sınırlandırılmış dinî alan yerine toplumu kuşatan ma'neviyat ve ahlâk merkezli bir din tasavvuruna yönelinmesi sosyal dayanışmayı ve millî bütünlüğü pekiştirecektir.

Kaynakça

Akşam gazetesi, 20 Teşrîn-i sani 1341.

Köseoğlu, Mehmed Akif. “Suriçi İstanbul’un Tekkeleri ve Son Şeyhleri”. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2022.

“İstanbul Yangınları”. İstanbul İtfaiyesi. Erişim 27 Aralık 2022. <http://itfaiye.ibb.gov.tr/tr/istanbul-yanginlari.html>.

İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi defter: 1745.

Ünsal, Behçet. “İstanbul’un İmarı ve Eski Eser Kaybı”. *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri II*. İstanbul: 1969.

MARDİN'DE BİR KÖŞE TAŞI, ŞEYH ZARRAR CAMİİ

A CORNERSTONE IN MARDIN, SHEIKH ZARRAR MOSQUE

Bu tebliğ Cenka Restorasyon Yol İnşaat Turizm Sanayi ve Ticaret firması için 2017 yılında hazırlanan proje raporuna göre yazılmıştır.

Ali Kılca

TYB Yönetim Kurulu Üyesi, Araştırmacı, alikilci51@gmail.com.

Giriş

Artukluların en uzun süre hâkim oldukları en muhkem kale-şehirlerinden biri olan Mardin şehri Artuklu ismi ile bütünleşmiştir. Sur içinde bir kale şehir olan Mardin'in iç kalesi şehrin üstünde 100 m yükseklikteki bir kaya kütlesi üzerine oturmuştur. İlginç bir yamaç yerleşmesi olan Mardin şehrinin şekillenmesi coğrafi yapısına uygun olarak merdiven basamağı gibi konumlanmıştır. Bilhassa gösterişli cami, medrese ve kiliselerin arasındaki düz damlı evlerin, kademe kademe yükselişi göze çarpar. Dikkat çekici bu özellik, şehrin manzarasında etkileyici görüntüler ortaya koyar. Mardin'e gelen yabancılar şehri bu unutulmaz görüntüsüyle hatırlarlar. Tamamı kâgır olarak yapılmış Mardin evleri ve abidelerinde taşın ışıltısı bir başkadır. Mardin yapılarında taşın ışıltısı kendini hissettirir, şehri size unutturmaz.

Tarihî Cezîre bölgesinin en önemli yerleşimlerinden biri olan Mardin'in ne zaman ve nasıl kurulduğu hakkında kesin bilgi yoktur. Mardin adı Süryânîce kaynaklarda Marde, Arapça kaynaklarda Mâridîn şeklinde kaydedilir. Kelimenin menşei hakkında farklı görüşler ileri sürülmektedir. Günümüz araştırmacıları Mardin kelimesinin savaşçı bir kavim olan Mardelerle ilgili olduğunu, Mardelerin İran hükümdarlarından Er-deşîr (226-240) tarafından buraya yerleştirildiğini zikreder. Mardin'in

gerçek adının Mardin olarak halk arasında şöhret bulduğu ve “kaleler” anlamına geldiği de öne sürülen görüşler arasındadır. Bu adın, şehrin tabii savunma yeri olma ve gözetleme faaliyetlerini yapmaya uygun bulunması özellikleriyle ilgili olması muhtemeldir. Şehrin bugünkü adı Arapça kaynaklarda geçen Mâridîn’den gelmiştir. Ticarî ve askerî bakımdan önemli bir konuma sahip olmasına rağmen adına İlk Çağ kaynaklarında rastlanmamaktadır. Mardin adı ilk defa milâttan sonra 4. yüzyıl Roma tarihçilerinden Ammianus Marcellinus’ta geçmektedir. Roma İmparatorluğu ve ardından Bizans İmparatorluğu’nun Sâsânîlerle mücadelesi sırasında Mardin askerî bakımdan önem kazanmıştır.

Cizre, Mardin, Diyarbakır ve Hasankeyf gibi şehirlerin bulunduğu Yukarı Cezire bölgesi Müslüman Araplarca Hz. Ömer’in kumandanlarından İyâz bin Ganem tarafından fethedilmiştir. Barış yoluyla 640 yılında fethedilen Mardin’in yönetimi Şehriyazoğlu Arsuz ile kızı Mariye’ye verildi.¹ Fetihten sonra bölgeye yönetici ve tacir olarak bazı sahabeler yerleşti. Mardin’in Müslümanlarca alınması sırasında şehit düşen veya daha sonra şehrin yönetimi ve korunması için Mardin’e yerleştirilen sahabelerin mezarları o dönemin hatıralarıdır.

Emeviler, Abbasiler ve Hamdani hâkimiyetlerinden sonra Diyarbakır yöresini Selçuklular fethetmiştir. Selçuklu hanedanı Anadolu’nun ortasındaki Konya’da bir devlet kurmuşlardır. Anadolu’nun doğusunu hanedanın beylerine bırakmışlardır. Artuk Bey’in oğulları Selçukluların uç beyi olarak Güneydoğu Anadolu bölgesinin Diyarbakır, Mardin, Hasankeyf ve Harput gibi şehirlerinde hüküm sürmüşlerdir. Diyarbakır’da Artuklu hükümdarı Emîr Nâsirüddin Mahmud’un isteği üzerine Cezeri diye meşhur olan Cizreli Ebü’l-İzz İsmâîl b. er-Rezzâz, 1205 yılında “Kitâb fî ma’ri-feti’l-hiyeli’l-hendesiyye-el-Câmi‘ beyne’l-‘ilmi ve’l-‘ameli’n-nâfi‘ fî sına‘ati’l-hiyel” adlı otomatlar kitabını yazarak hükümdara sunmuştur.² Artukluların yaptırdıkları mimari şaheserler, Silvan Ulu Camii (1157), Diyarbakır Ulu Camii (12. yüzyıl sonları) ve Kızıltepe Ulu Camii (1204) önemli özellikleriyle bölgenin tapularıdır.³

Mardin’de Hasankeyf Artuklularından Sökmen’le başlayan Artuklu hâkimiyeti, torunu İlgazi ile şehri 300 yıl yöneten bir hanedan hâline geldi (1106-1400). Mardin bu dönemde kale içinde gelişen mahalleleri, sarayları, camileri, medreseleri, hanları,

¹ Mehmet Taştanir, *DİA*, 28, 2003, “Mardin” maddesi.

² A. Bazmez Ensari, *DİA*, 7, 2007, “Cezeri, İsmâîl b. Rezzâz” maddesi.

³ Ara Altun, *Anadolu’da Artuklu Devri Türk Mimarisi’nin Gelişmesi*, İstanbul 1978, s. 44, 61, 79.

hamamları, çarşıları, pazar yerleriyle gerçek anlamda bir şehir hüviyetine kavuştu ve bir bakıma tarihinin en parlak dönemini yaşadı. Bu dönemde Artukluların yaptırdıklarından günümüze kadar gelmiş olan Ulu Cami, Latifiye Camii, Şehidiye Camii ve Medresesi ve Zinciriye Medresesi gibi mimari eserler Mardin şehrini süslemektedir. Şehrin Musul-Halep arasındaki güzergâha hâkim bir konumda bulunması da önemini artırdı. Hemen yanındaki Koç Hisar (Kızıltepe) buradaki ticari canlılığın sonucunda bir pazar yeri olarak kuruldu. Ancak bu dönemde Mardin zaman zaman tahribata yol açan saldırılara da mâruz kaldı. Bunlar arasında Zengiler, Eyyûbîler, Selçuklular ve Moğollar sayılabilir. Mardin ve yöresi Timur'un saldırısına da uğradı. 15. yüzyıl başlarında Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu mücadelesine sahne olan Mardin'de son Artuklu hükümdarı Melik Sâlih 1409 yılında vefat edince Artuklu hanedanı tarihe karışmış oldu. Timur'un gelişiyle Mardin'deki Artuklu hâkimiyeti bitmiştir. Şehri Akkoyunlulara verdikten sonra Timur yöreden çekilmiştir (1409). Mardin bir asır kadar Akkoyunlu ve Karakoyunlu idaresinde kalmıştır.

Diyarbakır valisi Bıyıklı Mehmet Paşa Mardin'i surları aşarak fethetmiş, Osmanlı sınırlarına katmıştır (1516).⁴ Fetihten sonra Mardin Osmanlı sisteminde, Cumhuriyet devrine kadar Diyarbakır vilayetine bağlı bir kaza merkezi olarak idare edilmiştir. Bu dönem Mardin tarihinde meydana gelen, aşiret reislerinin şehirde hâkimiyet kurma mücadelesi en dikkat çeken olaylardır. XVIII-XIX. yüzyıllarda Daşiler, Milliler, Sürgücüler, Denbelliler ve Ömeriyanlar gibi aşiretler arasındaki mücadelelerden biri, Yeni Kapı civarındaki Şeyh Mehmed Zarrar Mescidi'nde ve çevresinde meydana gelmiştir. Bu kapsamda Abdüsselam Efendi (1789-1843) 29 Kasım 1815 tarihinde meydana gelen bir olayda Şeyh Mehmed Zarrar Camisi'ne sığınan bir kısım insanlarla düşmanları arasında çıkan çatışmada elliye yakın insanın öldüğünü kaydetmiştir.⁵ Aşiret mücadeleleri sırasında Mardin şehrini kuşatan tarihî surların buradaki Yenikapı kısmı, daha sonra da kalan kısmı yıkılmış, günümüze surların az bir kısmı gelebilmiştir.⁶ Burada yıkılan surların üzerine yapılan "Yeni Yol" caddesi, şehrin ortasını boydan boya geçen ana caddeye alternatif ikinci yol olarak şehir içindeki ulaşımı rahatlatmıştır.

Osmanlı şehirlerinin imarında halka hizmet için kurulan vakıfların rolü öne çıkar. Hayır sahibi devlet adamı ve zengin insanların kurdukları vakıflar bünyesinde yaptırdıkları cami, medrese imaret ve zaviyelere gelir getirmek üzere vakfettikleri

⁴ Mehmet Taştanir, "Mardin".

⁵ Abdüsselam Efendi, *Mardin Tarihi* (Haz. Hüseyin Haşimi Güneş), İstanbul 2007, s. 99.

⁶ Abdülğani Efendi, *Mardin Tarihi*, 1935 tarihli yazma (Haz. Burhan Zengin), Ankara 1999, s. 208.

çarşılar, hanlar, hamamlar ve dükkânlar şehrin imarı ve ekonomisinin bel kemiğini teşkil eder. Bunların yanında vakfedilen evler Mardin şehrinin konut ihtiyacının karşılanmasında önemli kolaylık getirmiş, çevredeki tarım arazileri de şehrin gıda ihtiyacını karşılamış olmalıdır.⁷

Artuklu devrinde türbe olarak yapılan, Osmanlı devrinde mescid ve camiye çevrilen, günümüzde Zarrar Camii diye bilinen bir yapı üzerinde duracağız.

Şeyh Zarrar

Mardin halkı ve yayınlarda “Zarrar, Zurrar, Zerrar, Ezzera ve Zairi” gibi çok farklı şekillerde söylenen Şeyh Muhammed Zarrar’ın ismi, cami içindeki vakfiye özeti kitabede “sahabeden Dırar bin Avf”, mezar taşında “sahabe Zarrâr bin Avfî”, Ali Emiri Efendi’de “Dirâr b. Ez-ver” şeklinde yazılmıştır. Sahabenin kimliği hakkında bilgimiz sınırlıdır. Sahabe isimleri arasında böyle bir isme rastlayamadık. Onun Dırar bin Ezver olduğu bilgisine katılmak mümkün değildir.⁸ Zira İslam Ansiklopedisinde, “Hâlid b. Velîd’in emrinde büyük kahramanlıklar gösteren Dirâr b. Ez-ver’in çeşitli savaşlara katıldıktan sonra Ecnâdeyn Savaşı’nda (13/634) şehid düştüğü anlaşılmaktadır. Dırar b. Ezver’in mezarı Vâdi’l-Ürdün’de Gûrûlbilevne bölgesindeki Dırar köyünde küçük bir mescidin içinde bulunmaktadır”⁹ bilgisi ile uyuşmamaktadır. Kimliğinin ileride aydınlatılması dileği ile Artuklu vakfiyesinde yazdığı şekilde Dırar bin Avf olarak kabul etmek gerekir.

Şeyh Zarrar Camii’nin Tanıtımı

Zarrar Camii; XIX. yüzyıla kadar Mardin şehrini kuşatan surun Yeni Kapı isimli kale kapısının yakınında, şehir surunun dışına yapılmıştır. Geçen yüzyılda surların yıkılmasıyla yapı şehirle birleşmiştir. Cami günümüzde Yeniyol Caddesi’nin güneyindeki tepenin üzerinde oluşan, kısmen camiye de saran Muhammed Zırrar Asrî Mezarlığı’nın arkasında yer almaktadır.¹⁰

⁷ Galip Eken, “19. Yüzyıl Mardin Vakıfları Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 20, 2006, s. 233.

⁸ Kâtip Ferdî, *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, (Notlarla neşreden, Ali Emiri Efendi), İstanbul 1913, s. 45.

⁹ Nevzat Aşık, *DİA*, 9, “Dirâr B. Ezver” maddesi.

¹⁰ Ahmet Bodakçı, *Mardin Merkezde Bulunan Osmanlı Dönemi Mezar Taşları*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, SBE, YL Tezi, Van 2017, s. 32.

Mardin il merkezi, Necmeddin Mahallesi'nin güneyinde, Saraçoğlu Mahallesi'nde yer alan Şeyh Zarrar Camii; tapuda "Secaattin ve Mehmet Zerran Vakfı" adına kayıtlıdır. Cami Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulunun 21.09.1979 gün ve A-1933 sayılı kararı ile anıt eser olarak tescil edilmiştir.

Aslında türbe iken zamanla Zarrar Camii hâline gelen yapı, şehrin kenarındaki bir tepenin güney yamacında yer alır. Caminin kuzeyinde ilk yapılış tarihi bilinmeyen, hâlen cami görevlilerinin kullandığı, yerel mimari geleneğinde bir ek yapı bulunmaktadır. Cami ve ek yapı arasında iki yanı sonradan duvarla kapatılmış taş döşemeli bir avlu bulunmaktadır. Caminin kuzeyindeki avlunun doğusunu dama çıkış merdiveni, batısını alçak bir duvar, kuzeyini minare, avlu kapısı ve görevli odaları çevreler. Avlunun dışına son yıllarda kesme taşla yapılmış bir şadırvan eklenmiştir. Avluda bir kuyu vardır.

Güneye doğru alçalan eğimli bir araziye yapılan cami, enine dikdörtgen planlı, kâgır bir yapıdır. Yapımında düzgün kesme taş kullanılan caminin altında üçte ikisi kadar bir bodrum katı vardır. Yapının üzeri dıştan düz dam, içten tonoz ve kubbe ile örtülüdür. Caminin bütün cepheleri genel hatlarıyla sade birer görünüme sahip olmakla birlikte, kuzey cephe diğerlerine göre daha hareketlidir. Kuzey cephenin ortasında taç kapı yükselir. Kapının üstüne yenileme kitabesi işlenmiştir. Cephenin doğu kenarına avludan dama çıkış merdiveni eklenmiştir. Merdivenin altından yapının doğusuna geçilir. Avluda merdivenin dibine konulan iri bir mimari parça Artuklu Dönemi yapısına aittir. Yeniden yapımda kullanılmayan bu parçanın yan yüzü üzerine kabartma olarak Rumiler, alt kısmın yüzeyine bitki motifleri işlenmiştir.

Tamamen sağır olan doğu cephenin tek açıklığı sol alt köşedeki sivri kemerli bodrum katı kapısıdır. Caminin güney cephesinin alt kısmı bodrum, üstteki pencereci kısım harime aittir. Sade görünümlü batı cephe önünde bir hazire yer almaktadır.

Caminin içi enine dikdörtgen planlıdır. Ortadaki iki kalın paye ile iç mekân enine iki sahna bölünmüştür. Ayaklardan dört yöne atılan sivri kemerlerle yapının örtü sistemi taşınmaktadır. Güney duvarındaki mihrap, giriş ile aynı aksta yer alır.

Harim mekânın kuzeydoğu köşesinde ahşap korkulukla ana mekândan ayrılmış bir alan türbe kısmıdır. Burada çitalarla yapılmış üzeri yeşil bezle örtülü iki adet sanduka

bulunmaktadır. Sandukaların yanındaki doğu duvarında yapıya ait en eski yazılı belge olan, tek parça hâlinde sivri bir kemer içinde iri bir kitabe yer almaktadır.

Sandukalı bölümün altında, doğu duvarına bitişik dört basamakla inilen cenazelik kısmı bulunmaktadır. Yaklaşık dikdörtgen bir plana sahip cenazeliğin üzeri betonla kapatılmıştır. Bu bölümün batı tarafında beton örtünün altına gelen yukarıdaki vakfiye kitabesi gibi ilk yapıdan kalmış uzun bir yazı kuşağı bulunur.

Cenazelikteki iki mezardan merdivenin yanındaki, camiye yeniden yaptıran Şeyh Muhammed Ali ibni Şeyh Abdülfettah Efendi'ye, güneydeki mezar ise sahabeden Şeyh Muhammed Dırrar bin Avf'a aittir. Caminin yeniden yapılması sırasında eski mezar taşlarının yerine yeni taşlar yapılırken eskileri mezarların üzerine kapatılmıştır. Yeni taşlar yere gömülmemiş, duvarlara dayanmıştır.

Caminin altındaki geniş bir alanı kaplayan bodrum, önde uzun bir ön bölüm ve onun yanında yan yana uzanan iki bölüm olmak üzere üç bölümden meydana gelir. Üstteki yapıyı da taşıyan bodrumun duvarları çok kalındır. Bodruma doğu cephede yer alan sivri kemerli kapı ile girilir. Caminin altında güney duvarına paralel uzanan dikdörtgen planlı ilk bölümün üzeri yüksek bir beşik tonozla örtülüdür. Batısında günümüzde bir pencere olduğu sağır kemerli izlerden anlaşılmaktadır. Bu mekânın güneybatı köşesinde kapatılan pencerenin yanında, kime ait olduğu bilinmeyen toprak bir mezar bulunmaktadır. Gerideki iki bölüm caminin ortalarının altına rastlar. Bu iki mekâna ön mekânın ortalarında yer alan, kuzeye yönelen bir koridordan üzeri yazılı taş bir kapıyla girilmektedir. Önce ikinci bölüme, onun batısından da üçüncü bölüme geçilir. Yan yana uzanan bu iki bölüm birer köşesi bozulmuş dikdörtgen plana sahiptir. İkinci mekânın üzeri beşik tonozla, üçüncüsünün üzeri çapraz tonozla örtülüdür. İçeri geçildiğinde kapının lentosu üzerinde ve üçüncü mekânın normal boydaki kapısının lentosunda da yazılar vardır. Bodrum katı hâlen caminin deposu olarak kullanılmaktadır.

Şeyh Zarrar Camii Hakkında Kaynaklar

Şeyh Zarrar Camii'ne ait en eski kayıt, 1530 tarihli Diyarbakır Tahrir Defterinde bulunmaktadır.

“Mahsulât-ı evkaf-ı Şeyh Mehmed Avf taht-ı mescid-i Zarrârî

An icâre-i Hammâm-ı Şücâiye: fî sene 3240

Minha

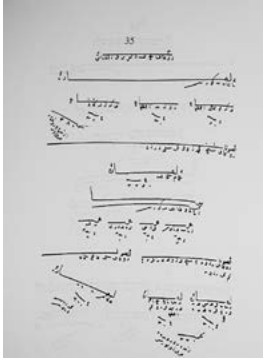
be cihet-i ahâli-i vazâif-i mezkûr

be cihet-i imamet ve te'zîn fî yevm 5

be cihet-i ferraş fî yevm 1

be cihet-i türbedari fî yevm 1

be cihet-i rekabe fî yevm 3".¹¹

1530 tarihli Diyarbakır Tahrir Defteri, s. 35

Nejat Göyünç tahrir defterlerine dayana-
rak hazırladığı çalışmada, Zarrar -Şeyh
Mehmed Oki (Ufa) Mescidi'nin 1526 yılı
ve 16. yüzyıldaki gelirleri hakkında bilgi
verir. Alpay Bizirlik de tahrir defterlerine
göre hazırladığı çalışmasının Mardin
Vakıfları kısmında Şeyh Muhammed
Ez-Zerrar Mescidi'nin, Şeyh Muhammed
Avkar (Okî?) şeklinde kayıtlı olduğunu
yazmıştır. Bu vakfın tahrirlerde, 1518
yılında 3240 akçe, 1564 yılında 1980
akçe geliri ve bir türbedarın görevde

olduğunu bildirmiştir. Bu araştırmacıların yaptıkları çalışmalara göre, XVI. yüz-
yılıda yazılan tahrir defterlerinde, bu mescid vakfının sadece Koçhisar'daki Şücâiye
Hamamı'ndan geliri olduğu, vakfiye özetinde söz edilen araziler hakkında bir kayıt
bulunmadığı görülmektedir. Akçe olarak, yıllara göre Zarrar vakfının gelirleri:

1518: 3240

1523: 3240

1540: 560

1564: 1980 akçe geliri olduğu kaydedilmiştir.¹²

¹¹ Anonim, 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zül'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530) I 1998, s. 35 (Defterin indeksinde bu kelime "Ufa" şeklinde okunmuştur.)

¹² Nejat Göyünç, XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı, Ankara 1991, s. 111; Alpay Bizirlik, 16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar, Ankara 2002, s. 213.

Kâtip Ferdî'nin 1537 yılında yazdığı kitabı Ali Emiri Efendi Mardin'de bulmuş, 1913 yılında Osmanlıca olarak notlarla yayımlamıştır. Ali Emiri Efendi bu kitabın metnine, Zarrar Camii duvarındaki vakfiye özeti Arapça kitabeyi dipnot olarak eklemiştir.¹³ Bu çalışma, Yusuf Metin Yardımcı tarafından günümüz Türkçesi ile yeniden yayımlanmıştır.¹⁴

1318/1902 tarihli Diyarbakır Salnamesinde, “Sahabe-i kiramdan Dırar ibni Ezder Mardin kasabasında cami-i şerifi derununda medfundur. Vâridat ve vakfiyesi yokdur” şeklinde bilgi verilmektedir.¹⁵ Abdülgani Efendi tarafından 1935 yılında Osmanlıca olarak tamamlanan yazma kitapta, Koçhisar'da İbni Cübeyr'in 1145 yılında gördüğü, Mardin'deki Şeyh Zarrar Camii vakfına ait hamamın zamanla yıkıldığı yazılıdır.¹⁶ Kâtip Ferdî'nin verdiği bilgiye göre 1145 tarihinde varlığı bilinen Şücaiyye Hamamı'nı, 14. yüzyılda yaşayan Artuklu veziri el-Emîr Şücaeddîn Râşid bin el-Emir Seyfullah vakfetmiş olmalıdır.

Mardin'deki Türk Dönemi eserleri konusunda çalışma yapan Ara Altun camiyi tanıtmış, onarımları konusunda bilgi vermiştir. Ancak kapıdaki kitabenin 1326 olan tarih kısmını 1102 olarak okumuştur.¹⁷ Onun verdiği 1690/91 tarihi (herhâlde yazara saygısızlık olmasın diye) sonraki yayınların tamamında aynen tekrarlanmıştır.¹⁸ Mardin Vakıfları konusunu çalışan Galip Eken, Zarrar Camisi vakfının XIX. yüzyıldaki durumu hakkında çeşitli bilgiler vermiştir.¹⁹ Ara Altun içerideki Artuklu kitabesine değinmediğinden, daha sonra Artuklu mimarisi üzerine yaptığı çalışmasında da bu yapıya yer vermemiştir.²⁰

Vakfiye Özeti Artuklu Kitabesi

Şeyh Zarrar Camii'nin tarihini yapının dışı, içi ve bodrumunda bulunan kitabelerden öğreniyoruz. Bunlardan en önemlisi cami içinde doğu duvarındaki vakfiye özeti kitabedir.

¹³ Kâtip Ferdî, *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi* (Haz. Ali Emiri), I, İstanbul 1331.

¹⁴ Kâtip Ferdî, Ali Emiri, *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, (Haz. Y. Metin Yardımcı), II, İstanbul 2006, s. 76.

¹⁵ Anonim, 1318, *Diyarbakır Salnamesi*: c-d.

¹⁶ Abdülgani Efendi, *Mardin*, dipnot 160, 231.

¹⁷ Ara Altun, *Mardin'de Türk Mimarisi*, İstanbul, 1971, s. 61.

¹⁸ Banu Bilgicioğlu, *TDVİA*, 28, “Mardin Mimari”, s. 43; Anonim, *Mardin Kültür Envanteri*, İstanbul, 2013, s. 66.

¹⁹ Galip Eken, *Mardin*, s. 245.

²⁰ Ara Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi*, İstanbul, 1978.

Şeyh Zarrar Camii'nde el-Emîr Şücâeddîn Râşid bin el-Emîr Seyfullah İshâk kitabesi

Kitabenin okunuşu:

Besmele. Hâzâ mâ enşe'e ba'de eseri's-sa'îd el-fakîr er-râcî rahmet-i Rabbih.

El-Emîr Şücâ'eddîn Râşid bin el-Emîr Seyfullah İshâk el-melikî el-muzafferî

Ve evkafe 'aleyhi ve 'alâ ğayrihî el-hammâm ellezî enşe'ehâ el-bostân ellezî enşe'ehâ

Bi-tarîki's-senâbîli ve'd-dâliyeti ellezî enşe'ehâ bi Medîneti Duneysır min nâhiyeti'l-garb ve'l-bostân elletî enşe'ehâ fi karyeti'l-Hatîb fi külli şehri 'ışrîn dirhem ve hınta mekûkîn ve sülûs nefer kırâe likülli nefer fi ş-şehr 'aşarate dirâhim ve hınta mekûkîn ve 'ışrîn sıbeyân yete'allemûne tilâvete'l-kitâbe'l-'azîz ve yekûn li külli neferin fi külli şehri selâsete derâhim ve'llezî yukrîhim 'aşare derâhime ve hınta mekûk ve nısf. Ve

fî külli leyletin zeyt kıyyetun. Ve fî leyleti'n-nısf. Ve'r-Regâib zeyt rıtl ve sülüs evvak şem'ate ve halâvete ritleyn ve yakra'ûne'l-kurrâu hatmete ve zâlike bi târîhi'l-Mu-harrem sene ... Tegabbele Allah minhu.

Manası: “Rahman ve Rahim olan Allah adıyla. Bu, fakir ve yalvarıcı-ümitli olan mutlu kimsenin inşa ettiği eserdir. Rabbi ona rahmet etsin. ---Emir Şucaüddin Raşid ibn el-Emir Seyfullah İshak Muzaffer'in mülkünde, bunu ve başkalarını vakfetmiştir. ---Hamam inşa etmiştir. Başaklar yolunda bostan yaptırmıştır. Duneysır şehrinin batı bölgesinde, Dâhiyye oluşturmuştur. Hatip köyünde bostan meydana getirmiştir.

Bunların gelirlerinden, bir kurra için her ay 20 dirhem para, bir ölçek (1,5 sa'lik) buğda-yın da üçte biri verilecektir. ---Aziz olan kitabın (Kur'an'ın) tilavetini öğrenmekte olan yirmi çocuktan her biri için de, her ay on dirhem para ve bir ölçek buğday ödenecektir. ---Bundan başka her ay, her bir kişi içinse üç dirhem, eğer bunlar okutuyorlarsa on dirhem ve bir buçuk ölçek buğday verilecektir. ---Her gece de aydınlanmak için bir kıyye zeytinyağı, gece yarısından ve rağbet edilen gecelerinde ise bir rıtl zeytinyağı ve bir kıyyenin üçte biri kadar mum parası ve Kur'an-ı Kerim'i hatim için okuyanlaraysa iki rıtl tatlı (helva) verilecektir.

Bu kitabe muharrem ayının hicri... senesinde yazıldı. Allah kendisinden kabul etsin.” (Y. Metin Yardımcı Çevirisi).²¹

Diğer Kitabeler

Taç Kapı Üstündeki Yarım Dairenin İçine Yazılmış Kitabe:

1-Besmele

2, 4- Kur'an-ı Kerim, 27-Neml suresi, 19. ayet.

5- ve kâne zâlike sene hicriye 1326/1908

²¹ Kâtip Ferdî, *Mardin Artuklu*, II, s. 76.

Caminin Mihrabı Üstündeki Yeniden Yapım Kitabesi:

Mihrap üstündeki kitabe

Nişin kenarını dolaşan kısmında: Besmele. Tevbe suresi: 9/18

Kemerini içindeki kısmı:

1- Şeyh Muhammed Ali Ensârî - Kad benâhu ittigâ-i ve hayru'l-bârî

2- ve illâ teşâ limâ atî fi'l-hadîs - râciyen fi'l-cenân hayr-ı civâr

3- Mescid zamme li's-sahâbîyyi'l-celîl - râ'yî ve's-seyf men dem el-küffâr

4- Gıf bi inâye ve

tarih kemâ gad -

ezzehuh yâ Seyyidî li-Dırâr

Sene 1326 - hicriyye/1907-8

Kitabede mescidin Şeyh Muhammed Ali Ensârî tarafından sahabe Dırâr için 1908 yılında yaptırıldığı ifade edilmiştir.

Cenazeliğe İnen Merdivenin Sağında Duvardaki Artuklu Kitabesi:

... ellezîne ame le-vechillah...

Dipte Doğudaki Mezar Taşı:

1- eydîhim vemâ halfehüm

2, 3, 4- vesia kürsiyyühü's-semâvât.

5- hâzâ kabri'l-müntekal

6- ilâ rahmet Allah Zarrâre

Taş kapı kanadındaki kitabe

- 7- bin Avfî sahâbe rasûlullah
- 8- Salli Allahu aleyhi vesellem
- 5-8. satırların manası: Bu, Allah'ın rahmetine giden, Allah'ın elçisinin sahabesi, Allah ondan razı olsun, Zar-râre bin Avfî kabridir.

Bodrum Katının Ön Mekânından Arka Bölüm Geçişinin Taş Kapı Kanadındaki Yazı:

- 1- Hâzâ
- 2- Makbereti bânî hâze'l-câmîi's-şerîf
- 3- inşâi ve tecedded el-merhûm
- 4- eş-Şeyh Muhammed Ali ibni el-Merhûm eş-Şeyh
- 5- Abdülfettah Efendi el-Ensârî
- 6- el-Cezeri ve evlâd ve ahfâde'z-zükûr
- 7- ve ferâğ binâihî sene 1326 Hicriyye
- 8- ilâ ervâhihim el-Fatiha.

Cami Çevresindeki Mezarlık

Mezarlık alanında şahideli, sandukalı ve pehle taşlı 50 adet mezar tespit edilen araştırmada konu kapsamına giren mezar ve mezar taşı tespit edilmiştir. Muhammed Zırar mezarlık alanındaki mezar taşları içinde en eski tarihli mezar taşı 1214 yılında vefat eden birine aittir.²² Muhammed Zırar Mezarlığı'nda cami girişinin kuzeydoğusunda Şeyh Muhammed İbni Ezrar'ın kız kardeşi olduğu rivayet edilen fakat mezarının üzerinde doğum ve ölüm tarihleri bulunmayan Halve Hatun'a ait şahideli, sandukalı mezar; cami avlu kapısının kenarında, minarenin dibinde yer almaktadır. Baş ve ayak taşındaki kitabelere göre Akit Zâde Muhammed Tefvik Bey tarafından bin

²² Bodakçı, *Mardin*, s. 48.

Havle Hatun'un mezarı, genel görünümü (A. Bodakçı'den)

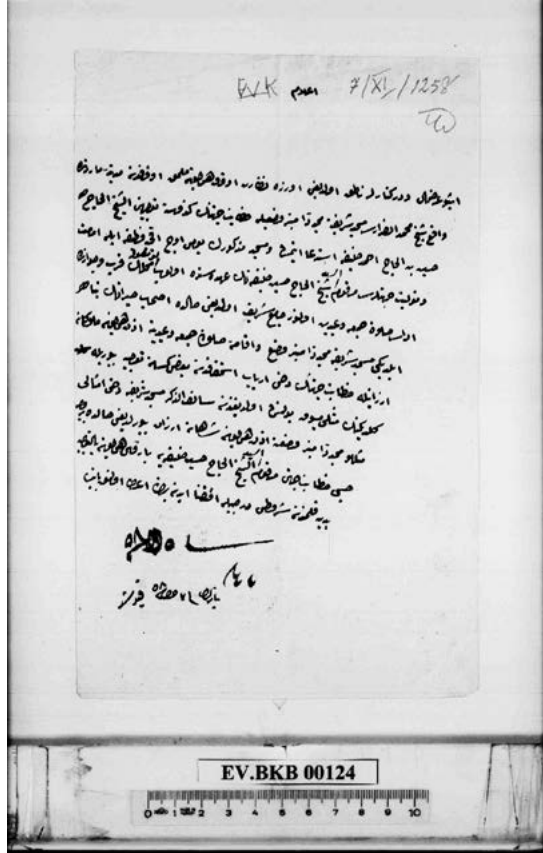
üç yüz on hicri/1892-3 yılında mezarın yeniden yaptırıldığı yazılıdır. Havle Hatun, sahabe-i kiramdan olan Şeyh Muhammed Ezrar'ın kız kardeşidir. Rivayete göre, Şeyh Muhammed Zırrar Mardin'in kuşatması sırasında şehid olunca kız kardeşi Havle Hatun cenazesini almak için Arabistan'dan çıkıp Mardin'e gelir. Fakat götürmek nasip olmaz, o da orada vefat eder. Kardeşinin mezarının karşısında defnedilir. Daha sonra Şeyh Muhammed Zırrar'ın mezarının üstüne şimdiki cami inşa edilir. (Yazarın Mehmet Zırrar camisinde gönüllü olarak hizmet yapan Murat Alpöz'den aldığı bilgi.)²³ Son mezar 1334/1915-16 yılında vefat eden Numan'ın mezarıdır.²⁴

²³ Bodakçı, *Mardin*, s.77.

²⁴ Bodakçı, *Mardin*, s.79.

Arşiv Belgeleri

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde Şeyh Zarrar Camii'ne ait, çoğunluğu Osmanlı Arşivinden gelmiş 25 adet belge bulunmaktadır. Bu belgelere baktığımızda çoğunlukla harap durumdaki yapının imarı ve görevli ücretlerinin ödenmesi üzerinde durul-

BOA-EV.BKB 00124 Nolu Belge

muştur.²⁵ Yapının fonksiyonu belgelerin 5 adedinde mescit ve türbe, 3 adedinde merkad (türbe) ve cami şeklinde geçmektedir. Osmanlı Arşivindeki bir belgede Şeyh Muhammed ez-Zarrârî Mescidi vakfına 1712-3 tarihinde müteveli olarak Hacı Salih, 1750-1 tarihinde Seyyid İbrahim Halife imam olarak tayin edilmiş, çocuksuz vefat ettiklerinden kadroları 28 Kasım 1842 tarihinde müteveli ve imamlık görevlerini gönüllü olarak yürüten Seyyid Şeyh Hacı Hüseyin Efendi'ye verilmesi uygun görülmüştür.²⁶ 10 Aralık 1842 tarihli belgeye göre, mescidin çevresinde cuma namazı kılınan bir yer olmadığından içine bir minber konularak camiye çevrilmiştir.²⁷ Camiye hatip olarak tayin edilen Seyyid Şeyh Hacı Hüseyin Efendi'nin beratı 24 Ocak 1843 tarihinde verilmiştir.²⁸ 22 Ağustos 1843 tarihli belgede harap hâldeki mescit Mardin kadısı Hindi Efendizâde Seyyid Şeyh Osman Efendi'nin girişimi ile tamir edilmiş ve Faşuhzâde Yusuf Efendi'nin kızı Asiye Kadın mescide bir dükkân

²⁵ BOA, EV. EMH 00145 numaralı ve 24 Şevval 1258/28.11.1842 tarihli; BOA, EV. MKT 1048/16 numaralı ve 2 Zilkade 1258/5 Aralık 1842 tarihli; BOA, EV. THR 0133/6 numaralı ve 13 Muharrem 1259/13 Şubat 1843 tarihli; BOA-EV. EKB 00173 numaralı ve 28 Recep (12)62/22 Temmuz 1846 tarihli; BOA-EV. MKT 01203/8 numaralı ve 5 Cemazilahir 99/24 Nisan 1882 tarihli belgeler.

²⁶ BOA, EV. EMH. 00145.

²⁷ BOA, EV. BKB 00124.

²⁸ BOA, EV. MKT 01048/16 nolu belge.

vakfetmiştir.²⁹ 22 Temmuz 1846 tarihli bir belgede yapının tamiri için 3.000 kuruş gerektiği kayıtlıdır.³⁰ Hatip Hacı Hüseyin vefat edince 22 Nisan 1882 tarihinde yerine büyük oğlu Şeyh Mahmud tayin edilmiştir.³¹

BOA-EV.BKB 00124 Nolu Belge Özeti

Şeyh el-Hac Hüseyin bin el-Hac Ahmed Halîfe'nin, Mardin'de minber konularak camiye çevrilen Şeyh Muhammed ez-Zırârî Mescidi'ne imam ve hatip olmak için verdiği 7 Zilkade 1258/10.12.1842 tarihli dilekçe.

BOA-EV.EMH 00145 Nolu Belge Özeti

Mardin'de Şeyh Muhammed ez-Zarrârî Mescidi vakfının mütevellisi ve geliri olmadığı, harâb ve tamire muhtaç olduğu, Mardin ahalisinden Seyyid Şeyh Hacı Hüseyin Efendi Amid kazası naibi Seyyid Mustafa Hakkı Efendi'ye arz ettiğinde; 1124/ 1712-3 tarihinde günlük bir akçe ile müteveli olarak Hacı Salih, 1164/ 1750-1 tarihinde günlük iki akçe ücret ile imam tayin edilen Seyyid İbrahim Halife çocuksuz olarak vefat ettiklerinden, kadroları boş olduğu kayıtlarından başka arşivde bir kayıt tutulmadığı, bu görevleri gönüllü olarak yürüten Seyyid Şeyh Hacı Hüseyin Efendi'nin müteveli ve imam olarak tayin edilmesi uygun görülüp tayin edildiğini bildiren 24 Şevval 1258/28.11.1842 tarihli belge.

BOA-EV.EMH 00145 Nolu Belge

²⁹ Galip Eken, *Mardin*, s. 245.

³⁰ BOA-EV. EKB 00173 nolu belge.

³¹ VGMA 03001 0029/2 nolu belge.

Yazılı Belgeler ve Kaynaklara Göre Yapı

Cami içindeki vakfiye özeti olan kitabeye göre bu yapı, sahabeden Dırrar bin Avf'ın mezarının üzerine, Artuklu ümerasından Emîr Şücâe'd-dîn Râşid tarafından yaptırılmıştır. Vakfı kuran Emîr Şücâe'd-dîn'in yazdırdığı vakfiye özetinin tarih kısmı silinmiş, diğer kısımları tam olarak günümüze kadar gelmiştir. Vâkıf, Koçhisar'da (Dunaysır-Kızıltepe) yaptırdığı kendi adıyla anılan Şücaiye Hamamı'nı ve çeşitli arazileri burası için kurduğu vakfın giderleri için vakfetmiştir. Kâtip Ferdî'nin yazdığına göre, camiyi yaptıran Emir Şucâüddin, Artuklu hükümdarları Melik Mansur (IV. Necmüddin Gazi: 1285 -1312) ve Melik el-Âdil Alpı (1312) zamanlarında vezirlik yapan Emir Seyfullah İshak'ın oğludur. Babasından sonra Melik Adil'in veziri olduğunu Kâtip Ferdî, "Ammâ mezbûr Adil pâdişâhın muhterem ve mükerrem iki veziri dahi vardı. Biri Emîr Şücâuddîn" şeklinde yazmıştır. Ali Emiri de dipnot olarak onun hakkında şu bilgiyi vermiştir: "Müşârün ileyh; "Emîr Şücâuddîn'ün pederi Emîr Seyfullah İshâk olduğu ve sâbiku't-terceme Melik Muzafferüddîn vüzerâsından oldukları bir kitabeden anlaşılıyor. Ve Kâtip Ferdî'nin şu kaydına nazaran Emîr Şücâuddîn'ün; "el-Melik el-Âdil Alpî Imâdüddîn Alî zamanuna kadar mevki-i vezârette bulunduğu nümâyân oluyor. Mezkûr kitâbe Mardin'de medfûn hâk-i ğufrân olan sahabe-i kirâmdan Zırâr İbn Ezver hazretlerinin türbeleri kapusunda şöylece aynen muharrerdür:" diyerek Arapça vakfiye metnini yazmıştır.³²

Vakfiye özetine göre, vakfın gelirinden burada Kur'an okuyan ve çocuklara Kur'an okumayı öğreten kişiye ayda 20 dirhem para ve bir miktar buğday verilecektir. Kur'an öğrenen her çocuğa ayda 10 dirhem para ve buğday verilecektir. Böylece Emir Şucâüddin burada bir eğitim hizmeti yapılmasını da amaçlamıştır.

Vakfın gider miktarı, gelirlere göre değişmektedir. Bu gelirden imam, müezzin, temizlikçi, türbedar ücretleri ile hasır ve aydınlatma bedelleri karşılanmakta, vakfiyede belirtilen Kur'an okunması ve eğitimi görevleri görülmemektedir. 16. yüzyılın sonunda vakfın geliri azaldığından görevli sayısı ikiye inmiştir.³³ Esasen önemini kaybederek bir köy hâline geldiği bilinen Koçhisar (Kızıltepe)'deki vakfa ait Şücaiye Hamamı'nın yıkıldığına dair bir kayıt vardır.³⁴

³² Kâtip Ferdî, *Mardin Artuklu I*, s. 45.

³³ Göyünç, *Mardin*, s. 11; Bizbirlik, *Mardin*, s. 213.

³⁴ Abdülğani, *Mardin*, s. 231.

1815 yılında Şeyh Mehmed Dırar Camisi'ne bir kısım insanların sığınıp daha sonra aralarında çıkan çatışmada yaklaşık 50 kişinin öldüğü bilgisine göre yapının bu tarihte de günümüzdeki kadar bir büyüklüğe sahip olduğunu kabul etmek mümkündür.³⁵

XIX. yüzyıl Osmanlı devri arşiv belgelerinde vakfiyesinin bilinmediği ve düzenli bir gelirinin olmadığı görülür. Bu durum üzerine vakfın giderlerinin karşılanması için çözüm aranmıştır. Vakıflar İdaresi tarafından 1856 yılında vakfa yeni bir yönetici tayin edilmemiş, mazbut vakıf hâline getirilip giderleri İdare tarafından karşılanmıştır.³⁶ Cami kapısındaki kitabeye göre 1908-9 yılında, mihrabındaki kitabeye göre de 1907-8 yılında Şeyh Muhammed Ali Ensârî tarafından yeniden yaptırılmıştır. Ancak camiyi 1967 yılında inceleyen Ara Altun kapı üstündeki kitabesine göre 1102/1690-1 yılında yapıldığını söylemiş, caminin kuzeyindeki mekânları da sonradan yapılan eklenti olarak nitelemiştir.³⁷ Söz konusu eklentiler Albert Gabriel'in yayımladığı şehir planında işlenmiştir.³⁸

Çeşitli kayıtlarda Zairi, Zarrar, Zurrar, Ezzerra şeklinde yazıldığı görülmektedir. Dipteki mezarda, "hâzâ kabri'l-müntekal ilâ rahmet Allah Zarrâre bin Avf sahabe Rasûlullah" yazılı olması, 1590 tarihli tapu tahrir defterinde "evkaf-ı Şeyh Muhammed Avf taht-ı mescid-i Zarrârî", şeklindeki kayıt yani "Zarrari Mescidi altındaki Şeyh Muhammed Avf" ifadesi buradaki sahabe mezarının "Dırar bin Ezver'e" ait olmadığını göstermektedir. Diyarbakır Salmesi'nde ve Ali Emiri Efendi'nin kitabı da dâhil olmak üzere, Şeyh Zarrar Camisi'ndeki Dırar isimli sahabenin Hazreti Ali'nin süt kardeşi Dıâr b. Ezver olduğu kabul edilmektedir. Ancak Dıâr bin Ezver'in mezarının, Ürdün'de Dırar köyünde bulunduğu bilinmektedir.³⁹

Değerlendirme

Artuklu medeniyetinin en önemli merkezi Mardin'dir. Zira, birer Artuklu merkezi olan Harput, Diyarbakır ve Hasankeyf'te döneme ait sınırlı sayıda mimari eser bulunmasına karşılık, Artukluların en önemli mimari eserleri Mardin'de bulunduğu

³⁵ Abdüsselam, *Mardin*, s. 99.

³⁶ BOA-EV. MKT 891/120 nolu belge.

³⁷ Ara, *Mardin*, s. 61'de caminin incelendiği tarihte, kuzeydeki avlunun doğu köşesine birtakım eski kalıntılardan yararlanılarak yuvarlak kemerli bir eyvan ile yan yana iki küçük oda yapıldığını söyler.

³⁸ Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans La Turquie Orientale*, Paris, 1940, s. 8.

³⁹ Nevzat Aşık, *TDVİA*, 9, "Dıâr B. Ezver", s. 274.

gibi, şehirde bulunan önemli tarihî yapıların çoğunluğunu da Artuklu devri eserleri teşkil etmektedir.

Camideki yazıların tamamını süsleme elamanı olarak kabul edebiliriz. Doğu duvarındaki taş vakfiye ve cenazeliğin batısındaki ayet-i kerime olması muhtemel tek satırlık çiçekli nesih kitabe Artuklu devrinden kalan önemli hat örnekleridir. Bu kitabe ilk defa Ali Emiri tarafından yayımlanmış, daha sonra Metin Yardımcı tarafından Arapçadan günümüz Türkçesine aktarılmakla birlikte; Şeyh Zarrar Camii içindeki bu kitabe üzerinde şimdiye kadar durulmamış ve bir taş vakfiye olduğu konusuna değinilmemiştir. Mardin'deki Artuklu yapılarında kitabeler bulunmaktadır. Ulu Cami'de, 1186 tarihli minare kaidesindeki çiçekli nesih hatla yazılmış kitabe, bu yönüyle Zarrar Camisi cenazeliğindeki yazı frizi ile benzerlik gösterir.

Mardin'de 1206 tarihli Mardin Sitti Radviyye (Hatuniye) Medresesi'nin dış duvarında çiçekli nesih hatla yazılmış, XIII. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen Şehidiye Medresesi taç kapısında ve 1371 tarihli Latifiye Camii içinde Artuklulara ait vakfiye özeti kitabeler biliniyordu. Zarrar Camisi içindeki bu kitabenin de Artuklu devrinde taşla yazılmış bir vakfiye özeti olduğu belirlenmiş oldu.

Vakfiye özeti kitabede, Kur'an öğreten ve Kur'an okuyanlara ücret verileceği şeklindeki kayıttan mektep-türbe şeklinde bir yapı olduğu anlaşılıyor. Daha sonra bu görevin imam müezzin türbedar ve temizlikçi kadroları ile mescide çevrildiği 1528 tarihli tahrir defterindeki kayıta görülmüştür. Zarrar Mescidi'nin 1856 yılında minber konularak camiye çevrildiği kayıtlıdır. Osmanlı devri sonlarında ise bu görevler mütevellî, imam ve hatip şekline dönmüştür.

Başta Şeyh Zarrar Camisi olmak üzere dinî yönden büyük sayılan kişilerin mezarları üzerine sonradan türbe ve çeşitli binalar yapıldığı bilinir. Mardin'in fethinden sonra şehir ve çevresine yönetici olarak yerleşen sahabelerin mezarlarının üzerine Artuklular hürmet olmak üzere türbeler yapmıştır. Diyarbakır Hz. Süleyman Camisi,⁴⁰ Mardin Şeyh Çabuk Camisi bazı örneklerdir. Şeyh Zarrar Camisi'nde Muhammed Dirar bin Avf isimli sahabenin mezarı vardır.⁴¹ Mardin'deki dikdörtgen planlı Şeyh

⁴⁰ Ali Kılıcı, "Diyarbakır'ın Vakıf Mimari Eserleri ve Vakıfları Üzerine Notlar", *Medeniyetler Mirası-Diyarbakır Mimarisi*, Diyarbakır Valiliği-GAP yayını, Diyarbakır, 2011, s. 25.

⁴¹ Bizbirlik, *Mardin*, s. 213.

Çabuk Camisi de bir sahabe mezarı üzerine yapılmış olmakla birlikte, batı köşedeki kubbeli mekânının türbe olması ile plan bakımından Zarrar Camisi'ne benzemez.⁴²

Mardin Süleyman Paşa (Molla Hari) Camisi; dikdörtgen planlı, enine uzanan iki sahnalı bir yapıdır. İç mekânın üstü ortada çapraz tonoz, iki yanda beşik tonozla örtülüdür. Ortada bulunan iki ayak üst yapıyı taşımaktadır. XIV. yüzyıl sonuna tarihlenen yapı⁴³ altı bölümlü üst örtüsünün iki ayak tarafından taşınması ve harimin iki nefe bölünmüş olması yönleriyle plan bakımından Mardin'de Zarrar Camisi ile benzerlik gösteren tek yapıdır.

Caminin kuzey cephesindeki taç kapının şekilleniş biçimi ve kapıdaki kitabe kompozisyonunun düzenlenişi, Hristiyan bir usta tarafından yapılmış olma intibasını vermektedir. Cami kapısındaki kitabe Deyruzzeferan Manastırı'nda ikinci kapı ile büyük avluya giriş kapısı üstündeki 150 yıl önce yenilenen Süryanice kitabenin çevresindeki süsleme ile benzerlik göstermektedir.⁴⁴

Zarrar Camii ilk olarak Artuklu devrinde yapılmış olmakla birlikte günümüze gelen şeklini 1908 yılında yeniden yapılmasıyla almıştır. Artuklu Dönemi yapısından beden duvarlarının alt kısmı, vakfiye özeti kitabe, bodrumdaki mezarların başında bulunan uzun yazı kuşağı ve avludaki bir adet mimari parça kalmıştır. Yıkılan caminin kapı açıklığının lentosu olabilecek bu parçanın üstünde vakfiye özeti kitabe olduğu, Ali Emiri'nin kitabenin "Dırâr İbn Ezver hazretlerinin türbeleri kapusunda" bulunduğunu söylemesinden anlaşılır.

Elimizde caminin 1908 yılında yeniden yapılmasından önceki hâline ait bir resim veya yazılı belge olmadığından caminin ilk şeklini tahmin etmek oldukça güçtür. Ali Emiri Efendi günümüzde caminin içinde doğu duvarında duran Arapça kitabenin Dırar bin Ezver'in türbe kapısının üstünde olduğunu yazmıştır.

Mardin'de sahabeden Şeyh Muhammed Dırar bin Avf'ın mezarı üzerine Artuklular türbe-mektep yaptırmışlardır. Yapıdaki kitabelerin en büyük olanı, Artuklu Dönemi'ne ait vakfiye özetidir. Artuklu veziri Emir Şucâüddin, sahabeden Dırar bin Ezver'e saygı için yaptırdığı türbe ile isimlerinin unutulmamasını sağlarken,

⁴² Altun, *Mardin*, s. 52.

⁴³ Altun, *Mardin*, s. 51.

⁴⁴ Cemil Tahincioğlu, *Deyrul Zafaran Manastırı*, İstanbul, 2004, s. 27.

bir taraftan da eğitim hizmeti yapılmasını amaçlamıştır. Yapının doğu duvarındaki Artuklu devrinden kalan çiçekli nesih kitabeyi ilk defa Ali Emiri yayımlamış, yakın zamanda Arapçadan günümüz Türkçesine aktarılmıştır. Şeyh Zarrar Camii içindeki bu kitabenin önemi üzerinde şimdiye kadar durulmamıştır. Bu taş vakfiye Artuklu tarihi, hat sanatı konusunda önemlidir.

İlk olarak Artuklu devrinde (XIV. yüzyıl ortaları) yapılmış olan Zarrar Camii, zamanla harap olmuştur. Yapı günümüze gelen şeklini, bodrum katı üzerine 1908 yılında yeniden yapılmasıyla almıştır. Artuklu Dönemi'nden sadece vakfiye özeti kitabe, bodrumdaki mezarların başında bulunan uzun yazı kuşağı ve avluda duran bir adet mimari parça kalmıştır.

Camiye ilk yapıldığında türbe-eğitim fonksiyonu verilmiş olmakla birlikte şehir suru yıkıldıktan sonra yeniden yapılarak türbe-mescide dönüştürülmüştür. Bir sahabe için yapılmış olan türbe-cami, Mardin'in tarihi, kültürü bakımından önde gelen bir eserdir.

Kaynakça

Abdülğani Efendi, *Mardin Tarihi*, 1935 yazma eser (Haz. Burhan Zengin), Ankara, 1999.

Abdüsselam Efendi, *Mardin Tarihi* (Haz. Hüseyin Haşimi Güneş), İstanbul, 2007.

Altun, Ara, *Mardin'de Türk Devri Anıtsal Mimarisine Genel Bakış, Taşın Belleği Mardin'de Türk Mimarisi*, YKY, İstanbul 2005, s. 149.

Altun, Ara, *Mardin'de Türk Mimarisi*, İstanbul, 1971.

Altun, Ara, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi*, İstanbul, 1978.

Anonim, *Diyarbakir Salnamesi*, Diyarbakir, 1318.

Anonim, "Mardin", *Yurt Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1982-1983, s. 5763.

Anonim, 998 Numarah Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530) I Âmid, Mardin, Sincar, Musul, 'Arabkir, Ergani, Çirmük, Siverek,

Kığı, Çemishezek, Harput, Ruha, 'Ana-Hit ve Deyr-Rahbe Livâları ile Hısn-i Keyf ve Si'ird Kazâları (Dizin ve Tıpkıbasım), BOA Yayını Ankara, 1998.

Anonim, *Mardin Aşiret Cemaat Devlet*, YKY, İstanbul, 2000.

Anonim, *Mardin Kültür Envanteri*, İstanbul, 2013.

Aşık, Nevzat, "Dırâr B. Ezver", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, Ankara, 1994:274.

Bilgicioğlu, Banu, "Mardin Mimari", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara, 2003, s. 49.

Bizbirlik, Alpay, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, Ankara, 2002.

Bodakçı, Ahmet, *Mardin Merkezde Bulunan Osmanlı Dönemi Mezar Taşları*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, SBE, YL Tezi, Van 2017.

Eken, Galip "19. Yüzyıl Mardin Vakıfları Üzerine", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 20, 2006, s. 245.

Ensari, A. Bazmez, "Cezeri, İsmâil b. Rezzâz", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, Ankara, 2007, s. 505.

Gabriel, Albert, *Voyages Archéologiques Dans La Turquie Orientale*, Paris, 1940.

Göyünç, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara, 1991.

Karaçam, Hüseyin, *Artuklu Kitabeleri (1102-1409)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2012.

Kâtip Ferdî, *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, (Haz. Ali Emiri Efendi), İstanbul, 1331.

Kâtip Ferdî, *Mardin Artuklu Melikleri Tarihi*, (Haz. Y. Metin Yardımcı), İstanbul, 2006.

Kılıcı, Ali, “Diyarbakır’ın Vakıf Mimari Eserleri ve Vakıfları Üzerine Notlar”, *Medeniyetler Mirası - Diyarbakır Mimarisi*, Diyarbakır Valiliği GAP yayını, Diyarbakır, 2011.

Minorsky, V. “Mardin”, *MEB, İslam Ansiklopedisi*, C. 7, Eskişehir, 2001.

Özcoşar, İbrahim, H. Güneş, Fasih Dinç, *242 Nolu Mardin Şer’iyye Sicili Belge Özetleri ve Mardin*, İstanbul, 2006.

Sakaoğlu, Necdet, “Sitti Maani’nin Memleketi Mardin’den Kimler Geçti”, *Taşın Belleği Mardin*, İstanbul, 2005.

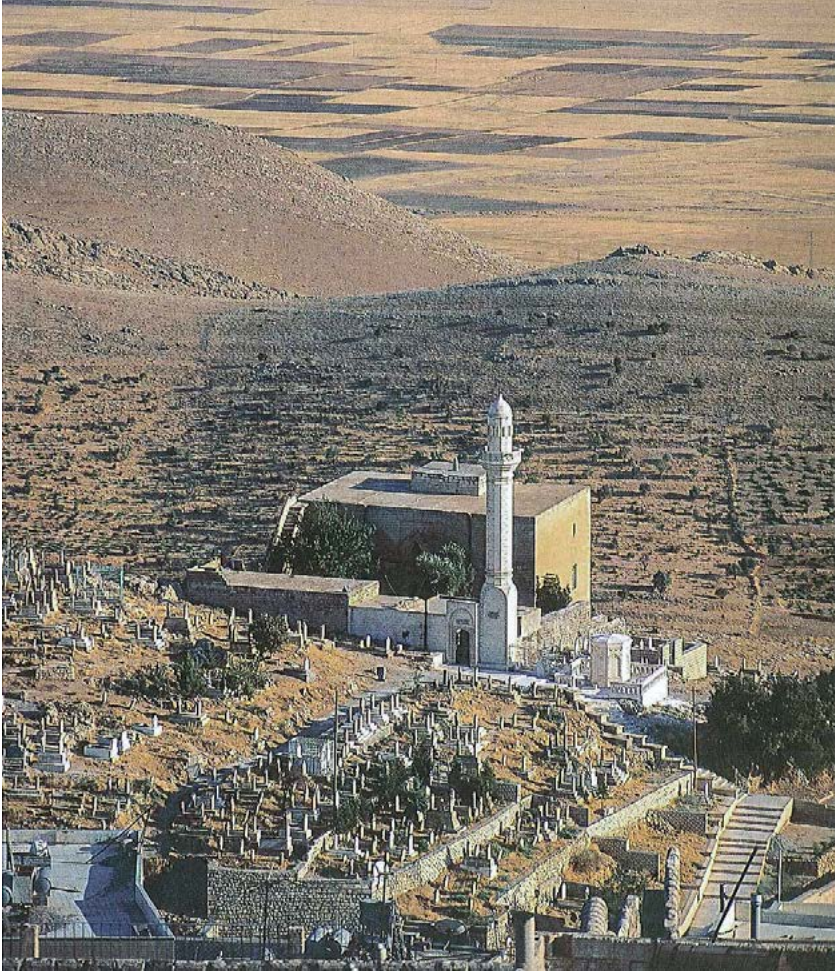
Tahincioğlu, Cemil, *Deyrul Zafaran Manastırı*, İstanbul, 2004.

Taştemir, Mehmet, “Mardin Maddesi”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara 2003, s. 42.

Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul, 1973.

<http://www.haber7.com/kultur/haber/633869-hz-alinin-kardesi-ziyaretci-bekliyor>

Fotoğraflar

Şehirden Zarrar Camii'ne Bakış (A. Altun, 2005)

Şeyh Muhammed Zarrar Camii Genel Görünüşü (Karaaslan)

Cami Damından Ek Yapı ve Mardin'in Genel Görünüşü

Şeyh Muhammed Zarrar Camii

Şeyh Muhammed Zarrar Camii

Şeyh Muhammed Zarrar Camii

Şeyh Muhammed Zarrar Camii

Şeyh Muhammed Zarrar Mezarı

Şeyh Muhammed Zarrar Camii Mihrabı ve Kitabesi

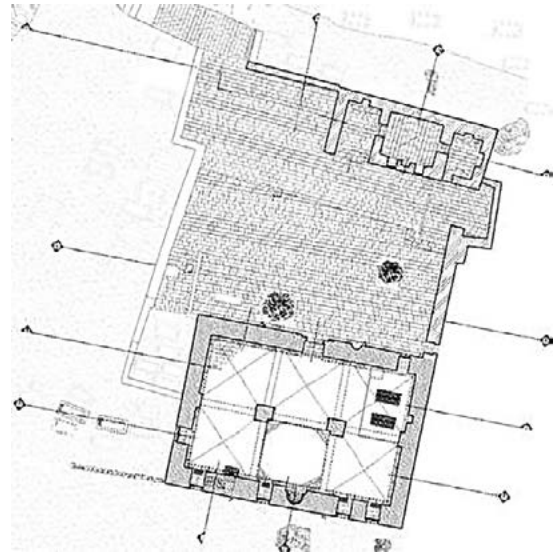
Şeyh Muhammed Zarrar Camii Bodrum Ön Mekân

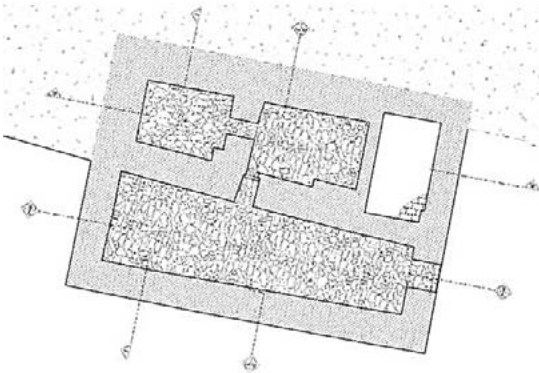
**Şeyh Muhammed Zarrar Camii
Bodrum Arka Mekânları Kapı**

**Mardin Şehir Planında Önemli Artuklu
Yapıları, Şeyh Muhammed Zarrar Camii**

**Şeyh Muhammed Zarrar Camii
Planı (Karaaslan Proje)**

**Şeyh Muhammed Zarrar Camii Bodrum
Planı (Karaaslan Proje)**

KEYKUBADİYE SARAYI

KEYKUBADI PALACE

Prof. Dr. Ali Baş

Selçuk Üniversitesi, abas@selcuk.edu.tr

Kapadokya bölgesinin önemli bir şehri olan ve bünyesinde Kültepe gibi bir merkezi barındıran Kayseri farklı uygarlıklara ev sahipliği yapmış, Anadolu Selçuklu Dönemi'nde de önemini koruyarak, Konya ile birlikte yönetim merkezi olarak görev üstlenmiştir. Yine sultanların, özellikle de I. Alaeddin Keykubad'ın yaz aylarında zamanının büyük bir bölümünü geçirdiği şehirde, aynı zamanda önemli ticaret yollarının kesiştiği bir merkez olmasının da etkisiyle hemen her türde büyük programlı eserler inşa edilmiştir. Bu yapılar arasında Anadolu Selçuklu Dönemi'nin en önemli saraylarından birisi olan Keykubadiye Sarayı da bulunur.

Saray; Keykubad (Kiybad) Dağı eteklerinde, Keykubad (Şeker) Gölü'nün doğusunda, Kayseri Şeker Fabrikası arazisi içerisinde (Fotoğraf 1). Sarayın yapılış tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte bazı bilgiler 1220'li yılların ortalarında I. Alaeddin Keykubad tarafından yaptırıldığını göstermektedir. İnşa ettirdiği sarayda 1237 yılında zehirlenmeye bağlı olarak vefat eden sultanın yerine geçen oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında da bir süre kullanılan saray, 1243 Köseadağ Savaşı'ndan sonra Moğolların Kayseri'yi istilası sırasında tahrip edilmiştir. 13. yy. kaynaklarında saraya dair bazı bilgiler ile karşılaşılsa da bu bilgiler daha çok sarayın yeri ve güzelliği ile ilgili olup sarayın mimari özelliklerine dair veri sunmamaktadır. Özellikle Anadolu Selçuklu

Dönemi'ne ait en önemli kaynak olan ve dönemin siyasi, sosyal ve kültürel konuları hakkında bilgi edindiğimiz İbnî Bibî'nin "El-Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye" adlı eserinde Keykubadiye Sarayı'na dair de övgü dolu sözler yer almaktadır.¹

Selçuklu Dönemi sonrasına ait kaynaklarda saraya ilişkin bilgilere rastlanmamaktadır. Buna bağlı olarak da sarayın yeri dahi unutulmuş, bu durum 1950'li yılların başlarına kadar devam etmiştir. 1953 yılında rahmetli Zeki Oral yaptığı yüzey araştırmaları ve sondajlarla Keykubadiye Sarayı'nın yerini belirlemiş ve aynı yıl bu süreci anlatan makalesiyle sarayı ilk kez bilim dünyasına tanıtmıştır.

Zeki Oral, Keykubadiye Sarayı'nın yerini tespit amaçlı olarak belli yerleri dolaştıktan sonra Kiybad (Keykubad) Dağı'na çıkarak etrafı incelediğini anlatır ve dağın batı yönünde "... 30 kadar gözden çıkan ve kocaman bir çay olup akan büyük bir menba vardır. Menbain başında ve suya muvazi olarak 510 m uzunluğunda 200 metre genişliğinde bir ören sahası dikkati çeker. Hükümdara, vezirlere mahsus saraylar, mescitler, hamam ve hasahurlar buradadır. Hakiki vaziyet burada yapılacak kazılar neticesinde meydana çıkacaktır. Menbain etrafı hakikaten çayırılık, çimenlik cennet gibi bir yerdir"² diyerek sarayın yeri ile ilgili bilgi verir. Yine Dört Kemerli Yapı'yı tanımlayarak, yüzey araştırmasında çok sayıda çini parçaları ile içi dışı mavi sırlı çanak çömlek, kandil kırıkları bulunduğunu belirtir³ (Fotoğraf 2). Bu tarihten on bir yıl sonra, 1964 yılında sarayda Oktay Aslanapa başkanlığında bilimsel anlamda ilk kazı çalışması gerçekleşir. Çalışmalar dört farklı alanda yürütülmüş (Fotoğraf 3), Dört Kemerli Yapı çevresinde yapılan çalışmalarda ise yaklaşık bir metre derinlikte su çıkması sebebiyle bu alanda kazıya devam edilememiştir.⁴ Kazı sırasında çok sayıda çini ve seramik parçaları ele geçirilmiştir.

Keykubadiye Sarayı'nda 1980 yılında Prof. Dr. Oluş Arık başkanlığında kazı çalışmalarına yeniden başlanmış, fakat 12 Eylül ihtilalinin olması sebebiyle çalışmaya son verilmiştir. Bu kısa süreli çalışma esnasında Aslanapa'nın bulduğu çini örneklerinin benzeri çini parçaları ele geçmiştir.⁵

¹ İbn Bibî, *El Evamirü'l-Ala'îye Fi'l-Umuri'l-Ala'îye (Selçuknâme)*, çev. M. Öztürk, I, Ankara, 1996, s. 321-324.

² M. Zeki Oral, "Kayseri'de Kubadiye Sarayları", *Belleten* 17 (1953), s. 501-517.

³ Oral, "Kayseri'de Kubadiye", s. 514.

⁴ Oktay Aslanapa, "Kayseri'de Keykubadiye Köşkleri Kazısı 1964", *Türk Arkeoloji Dergisi*, XIII-1 (1965), 19.

⁵ Rüçhan Arık, *Selçuklu Sarayları ve Köşkleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2017, s. 127.

Bundan sonraki süreçte, 2014 yılına kadar saray kaderine terk edilmiş, aynı zamanda Şeker Fabrikasının inşasından itibaren fabrikaya ait atıklar saray kompleksinin doğu yönüne dökülmüş ve bu alan günümüzde suni bir tepeye dönüşmüştür.

Saray yerleşkesinde, harap hâlde bulunan ve Dört Kemerli Yapı (Küçük Köşk) ile Tonoğlu Yapı (Büyük Köşk) şeklinde isimlendirilen iki yapının korunmasına yönelik olarak Kayseri Şeker Şirketi yönetimi tarafından girişimde bulunulmuş, her iki yapının projelerinin hazırlanabilmesi için KKVKBK tarafından yapıların etrafında sondaj çalışması yapılması istenmiştir. Kayseri Şeker Şirketi yönetiminin parasal desteği ile Kayseri Müzesi denetiminde ve Prof. Dr. Ali Baş'ın bilimsel danışmanlığında 07.04.2014-17.04.2014 tarihleri arasında her iki yapıda gerçekleştirilen sondaj çalışması sonucunda yapıların içerisi ve etrafındaki dolgular kaldırılmış (Fotoğraf 4, 5), özellikle Dört Kemerli Yapı'nın batı yönündeki ayaklarda olmak üzere statik açıdan sorunların olması sebebiyle, restorasyon gerçekleşene kadar yapı askıya alınmıştır. Sondaj çalışması sırasında hem Dört Kemerli Yapı hem de Tonoğlu Yapı'da çok sayıda çini ve seramik malzemeler ele geçmiştir.⁶ Çini malzemeler arasında, bitkisel ve geometrik motifli örneklerin yanı sıra, farklı teknik ve özellikte figürlü örneklerin de bulunması, sarayın yoğun süsleme programına sahip olduğunu göstermektedir (Fotoğraf 6, 7).

Sondaj çalışması sonrasında Kültür ve Turizm Bakanlığına yaptığımız kazı başvurusu olumlu sonuçlanmış ve 2015 yılından itibaren Bakanlar Kurulu Kararı ile Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Selçuk Üniversitesi adına başkanlığımdaki bir ekiple sarayda kazı çalışmasına başlanmıştır. 2022 yılına kadar yaptığımız çalışma sırasında saraya ilişkin önemli verilere ulaştık.⁷ 2021 yılına kadar Tonoğlu Yapı'nın tehlike arz etmesi sebebiyle sadece Dört Kemerli Yapı çevresinde yürüttüğümüz kazılar sırasında, her sezonda yeni bulgular ortaya çıkmıştır. Özellikle bunlar arasında teknik anlamda farklılık gösteren duvarların yanı sıra, farklı seviyelerde ve farklı malzemelerle

⁶ Ali Baş, Şükrü Dursun, "Keykubadiye Sarayı 2014 Yılı Sondaj Çalışması", *XX. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu* (02-05 Kasım 2016), Sakarya 2017, s. 87-105; Ali Baş, Şükrü Dursun, Yurdagül Özdemir, "Keykubadiye Sarayı Sondaj Çalışması Çini Buluntuları", *Uluslararası XVIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu* (22-25 Ekim 2014), Aydın, 2017, s. 105-123.

⁷ Sarayda yürüttüğümüz kazı çalışmalarına ilişkin olarak makale, bildiri ve kitapta bölüm olmak üzere çok sayıda yayın yaptık. Ayrıca konu ile ilgili sempozyum, özel sayı gibi istek üzerine "Keykubadiye Sarayı" başlığında birkaç yayın yapılmış ve bu yayınlardaki bilgilerin çoğunluğunda zorunlu olarak tekrara kaçılmıştır. Bu bildirimizde de yine birçok noktada önceki çalışmalarla birebir örtüşen bilgiler bulunmaktadır. Bunlar metinde alıntı olarak gösterilmemiştir.

yapılmış zemin döşemelerine rastlanması, ayrıca yine farklı seviyelerde çok sayıda tandırın bulunması, Keykubadiye’de yaşamın Selçuklu sonrasında da devam ettiğini göstermektedir. Bu alanda sürdürdüğümüz çalışmalarda her ne kadar farklı duvarlar ortaya çıkmış ve bunlar farklı mekânlar oluşturmuş olsa da ne yazık ki bunlar bize alanda nasıl bir düzenlemeye gidildiğini gösterecek anlamda bir fikir sunmamaktadır. Özellikle de bu mekânlara ait giriş veya pencere açıklığı gibi elemanların olmayışı da ayrıca yorum yapmayı güçleştirmektedir (Fotoğraf 8).

Gerekli güvenlik önlemlerinin alınmasına bağlı olarak 2021 yılından itibaren Tonozlu Yapı çevresinde de çalışmalar başlamış, bu alanda Dört Kemerli Yapı çevresindeki verilerden farklı olarak daha düzgün duvar ve döşemelere rastlanmış, buna bağlı olarak da mekân tanımlaması yapmak daha kolay olmuştur. Bu mekânlar arasında özellikle divanhanenin bulunması, mimari anlamda bugüne kadar edindiğimiz en önemli bulgu olmuştur (Fotoğraf 9).

2014 yılından itibaren sürdürdüğümüz çalışmalarda, başta çini ve seramik olmak üzere hemen her türde malzeme ele geçmiştir. Ne yazık ki çoğunluğu küçük parçalar hâlinde ele geçen çini ve seramikler arasında çok fazla olmamakla birlikte sağlam veya sağlamaya yakın örnekler de bulunmaktadır. Çini ve seramik malzemelerde teknik ve süsleme açısından farklı uygulamalara gidilmiştir. Tek renk sırlı çini örneklerden sağlam veya sağlamaya yakın olanlar arasında kare, dikdörtgen, eşkenar dörtgen, altıgen ve yıldız çiniler ele geçmiştir.⁸ (Fotoğraf 10). Figürlü, bitkisel ve geometrik motiflerin kullanıldığı yıldız, haçvari ve plaka çinilerde ise sır altı ve lüster tekniklere yer verilmiştir.

2022 yılına kadar gerçekleştirdiğimiz çalışmalarda ele geçen figürlü çiniler arasında, 2014 yılı sondaj çalışması sırasında bulunan bahçıvan tasvirli eser dışında insan figürlü örneğimiz bulunmamakla birlikte⁹ (Fotoğraf 11), çeşitli hayvan ve fantastik yaratık tasvirli çok sayıda figürlü çini ele geçmiştir.¹⁰ Bunların bazıları büyük ölçüde sağlam, bazıları ise kırık parçalar hâlinindedir. Hayvan figürleri kurt, keçi, ayı, vaşak,

⁸ Anıl Fidan, Ezgi Temekoğlu, Yunus Aslan, Ayşenur Taşdelen, “Keykubadiye Sarayı Tek Renk Sırlı Çinileri (2014-2019)”, *Sosyal Bilimlerde Güncel Araştırma ve İncelemeler* III, ed., Neslihan Coşkun Karadağ, Abdullah Balcıoğlu, Ankara: Akademisyen Yayınevi, 2022, s. 1-22.

⁹ Ali Baş, “Keykubadiye Sarayı Kazısında Bulunan Bahçıvan Figürlü Çininin Öyküsü”, *Şehir Kültür Sanat Dergisi*, 1 (2017), s. 8-15.

¹⁰ Ali Baş, Remzi Duran, Şükrü Dursun, “Keykubadiye Sarayı Figürlü Çinileri (2014- 2017)”, *Sanat Tarihi Dergisi*, XXVIII/2, (2019), s. 387-405; Ali Baş, Remzi Duran, Necla Dursun, Şükrü Dursun, “Keykubadiye Sarayının Kuşları”, 25. *Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları*, ed. Ahmet Çaycı, Ahmet Yavuzylmaz, Konya: NEÜ Yayınları, s. 39-62.

aslan-köpek, at, balık ve bazı kuşlar; fantastik-mitolojik yaratıklar ise çift başlı kartal ve Umay Ana gibi tasvirlerden oluşur (Fotoğraf 12-14).

Geometrik motifli çiniler ise çoğunlukla çok kollu yıldızdan gelişen bir kompozisyon göstermekle birlikte, bu kompozisyonların çok farklı çeşitlemeleri görülür¹¹ (Fotoğraf 15). Benzer şekilde düğümlü-örgülü süslemeye sahip çiniler de önemli örnekler olarak dikkati çeker (Fotoğraf 16).

Bitkisel motifler çoğunlukla figürlü veya geometrik motiflerle birlikte kullanılmıştır. Bunlarda ağırlıklı olarak rumi ve palmet kullanımı yaygın olmakla birlikte, bazen bitki-ağaç benzeri uygulamalar da görülür (Fotoğraf 17).

Yoğun bir şekilde ele geçen ve genelde sırlı ve sırsız olarak iki grupta değerlendirilen seramiklerden, sırlı örnekler farklı hamur ve yapım teknikleriyle çeşitlilik göstermektedir. Bunlarda beyaz, krem ve kiremit kırmızısı renkte olmak üzere üç farklı hamur kullanılmış olup, tek renk sırlı, sır altı, lüster, kazıma ve akıtma olmak üzere farklı süsleme teknikleri görülmektedir. Tek renk sırlı örneklerde beyaz ve krem renk hamurlu olanlar kaliteli bir işçilik sergilemektedir ve çoğunlukla şeffaf turkuaz olmak üzere opak beyaz ve az da olsa patlıcan moru renkte sırlanmıştır. Kırmızı hamurlu tek renk sırlı örnekler ise kalite açısından daha düşük olup çoğunlukla küçük parçalar hâlinde ele geçmektedir. Kandiller ise daha sağlamdır (Fotoğraf 18).

Sır altı tekniğinde yapılan seramiklerde şeffaf turkuaz sır altına siyah boya ile yapılan ve oldukça kaliteli bir işçilik sergileyen grup hem farklı türdeki formlarıyla hem de figürlü ve bitkisel süslemesiyle dikkati çekmektedir. Çoğunlukla çok küçük parçalar hâlinde ele geçen bu grup içerisinde tümlenen iki örnekte, kabın merkezine yerleştirilen ve siyah boya ile yapılan kuş figürüne yer verilmiştir. Sır altı tekniğinde yapılan ve iki farklı kaba ait olan dip parçalarında da farklı renklerle yapılan kuş figürü görülür (Fotoğraf 19).

Ele geçen lüster teknikli seramikler çoğunlukla beyaz hamurlu olup az da olsa açık krem renkte örneklerle de karşılaşılmalıdır. Seramikler iç ve dış kısımlarında, astar olmaksızın, doğrudan opak beyaz veya kobalt mavisi renklerde sırlanarak,

¹¹ Şükrü Dursun, Keykubadiye Sarayı Geometrik Süslemeli Sıraltı Çinileri, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14/37 (2021), s. 639-675.

sır üstünde sarı ve bakırın çeşitli tonlarındaki lüster boyalarla yapılan süslemelerle şekillendirilmiştir. Yine çoğunlukla form vermeyen küçük parçalar hâlinde ele geçen lüster örnekler arasında form veren malzemeler de bulunmaktadır. Süsleme olarak çoğunlukla bitkisel motifler görülür. 2015 yılında ele geçen ve üzerinde yazı veya yazı taklidi uygulamaların yer aldığı sürahi, bu grubun en sağlam örneği olarak dikkati çeker (Fotoğraf 20).

Kazıma tekniğinde süslemeye sahip olan seramiklerin hamuru kiremit kırmızısının çeşitli tonlarında olup diğer örneklerle göre daha düşük kalitededir. Süsleme olarak yine bitkisel ve geometrik motiflerin yanı sıra figür de kullanılmıştır. Örneklerimizde renk olarak yeşilin farklı tonları ile kahverengi ve hardal sarısı yoğun olarak görülür. Farklı parçaların ele geçtiği bu teknikte yapılan eserler arasında kuş figürlü örnek dikkat çekicidir (Fotoğraf 21).

Kazılar sırasında en fazla ele geçen buluntuların başında sırsız seramikler gelmektedir. Bunlar arasında testi, kandil, lüle gibi sağlam veya sağlama yakın örnekler bulunmakla birlikte (Fotoğraf 22), buluntuların çoğunluğu form vermeyen parçalar hâlinindedir.

Buluntular arasında alçı malzeme en az sayıda olan grubu oluşturmaktadır. Bunlardan sondaj çalışması sırasında ele geçen ve üzerinde kedi-köpekgiller ailesinden bir figür bulunan örnek dikkati çeker. Ön sağ ayağı havaya kalkık hâlde verilen figürün baş kısmı kırılmıştır (Fotoğraf 23).

Farklı seviyelerde bulunan ve değişik özellikler gösteren tandırlar, künkler ve tuğlalar da¹² kazılarda ele geçen önemli buluntular olarak dikkat çekmektedir (Fotoğraf 24). Tandırların çoğunluğunda gövde ve taban kısımları genel anlamda benzer özelliklere sahip olsa da çapları ve bulundukları seviyeler farklılık göstermektedir.

Sağlam veya kırılmış hâlde çok sayıda künk ele geçmiştir. Bunlar, gövdesinde spiral şeklinde kıvrımlara sahip olan, gövdesi boğumlu olan, düz bir şekilde tabandan ağza doğru daralan ve bütün gövdesi kıvrımlı olanlar şeklinde dört gruba ayrılır.

¹² Ezgi Temekoğlu, Yunus Aslan, M. Anıl Fidan, “Kayseri Keykubadiye Sarayı Kazısı Künk, Tuğla ve Tandırları”, *Kalemişi*, 6/12 (2018), s. 169-184.

Genelde kare ya da dikdörtgen şekilli olan tuğlaların yanı sıra altıgen tuğlalar da ele geçmiştir. Tuğlaların kenar uzunlukları ve kalınlıkları farklılıklar göstermektedir. Tuğlaların kenar uzunlukları 18 ile 24 cm arasında değişmektedir. Kalınlıkları ise 4 ila 6 cm arasındadır.

Çalışmalar sırasında az sayıda sikke ele geçmiştir. Bunların büyük bir bölümü çok fazla tahribata uğramış olmakla birlikte bazıları fikir verecek niteliktedir (Fotoğraf 25).

Madeni ve cam malzemeler de buluntular arasında yer almakla birlikte, bu malzemelerden metal olanların tamamına yakını korozyona uğramış, camlar ise kırık parçalar hâlinde ele geçmiştir.

Hem daha önceki kazılarda ve sondaj çalışmasında bulunan malzemeler, hem de 2015 yılından itibaren sürdürdüğümüz kazı çalışmalarında ortaya çıkan buluntular, İbn Bibî'nin saraya ilişkin olarak verdiği övgü dolu bilgileri doğrulayan önemli kültür varlıkları olarak dikkati çekmektedir. Özellikle ele geçen çiniler, farklı ölçülerde olmaları, motif ve kompozisyon açısından da çok farklı özellikler göstermeleri sebebiyle, sarayın süsleme programı hakkında çok değerli bilgiler sunmaktadır.

Kaynakça

Arık, Rüçhan. *Selçuklu Sarayları ve Köşkleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 2017.

Aslanapa, Oktay. "Kayseri'de Keykubadiye Köşkleri Kazısı 1964". *Türk Arkeoloji Dergisi*. XIII-1 (1965): 19-22.

Baş, Ali, Şükrü Dursun, Yurdağül Özdemir. "Keykubadiye Sarayı Sondaj Çalışması Çini Buluntuları". *Uluslararası XVIII. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* (22-25 Ekim 2014). 2017: 105-123.

Baş, Ali, Şükrü Dursun. "Keykubadiye Sarayı 2014 Yılı Sondaj Çalışması". *XX. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu* (02-05 Kasım 2016). 2017: 87-105.

Baş, Ali. 2017. "Keykubadiye Sarayı Kazısında Bulunan Bahçıvan Figürlü Çininin Öyküsü". *Şehir Kültür Sanat Dergisi* 1 (2017): 8-15.

Baş, Ali, Remzi Duran, Necla Dursun, Şükrü Dursun. “Keykubadiye Sarayının Kuşları”. 25. *Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları*. ed. Ahmet Çaycı, Ahmet Yavuzılmaz, Konya: NEÜ Yayınları, 2022: 39-62.

Dursun Şükrü. “Keykubadiye Sarayı Geometrik Süslemeli Sıraltı Çinileri”. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 14/37 (2021): 639-675.

Fidan, Anıl, Ezgi Temekoğlu, Yunus Aslan, Ayşenur Taşdelen. “Keykubadiye Sarayı Tek Renk Sırlı Çinileri (2014-2019). Sosyal Bilimlerde Güncel Araştırma ve İncelemeler III, Ed., Neslihan Coşkun Karadağ, Abdullah Balcıoğulları. Ankara: Akademisyen Yayınevi, 1-22.

İbni Bibi. *El Evamirü'l-Ala'îye Fil Umuri'l-Ala'îye I-II*. Çev., Mürsel Öztürk. Ankara: TTK Yayınları, 1996.

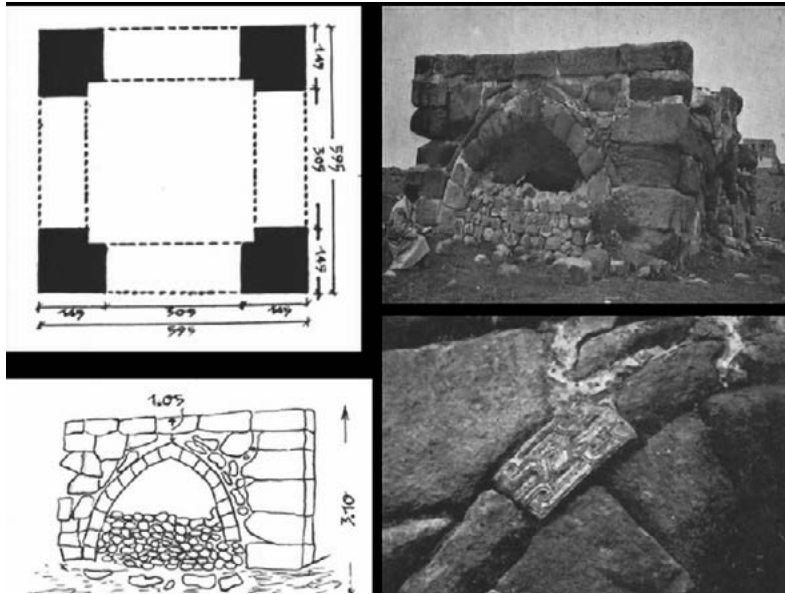
Oral, M. Zeki. “Kayseri’de Kubadiye Sarayları”. *Belleten*. 17 (1953): 501-517.

Temekoğlu, Ezgi, Yunus Aslan, M. Anıl Fidan. 2018. “Kayseri Keykubadiye Sarayı Kazısı Künk, Tuğla ve Tandırları”. *Kalemişi*. 6/12 (2018): 169-184.

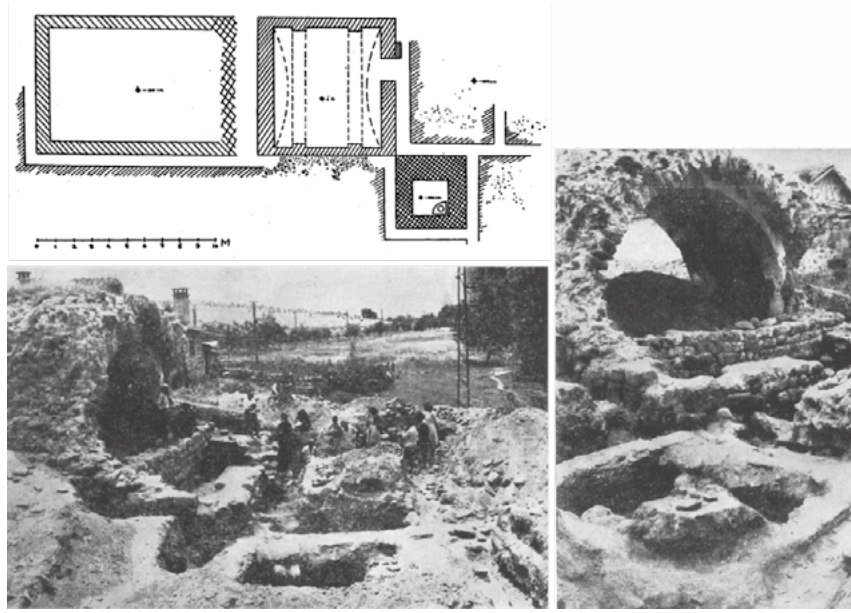
Fotoğraflar

Fotoğraf 1: Keykubadiye Sarayı genel görünüş

Fotoğraf 2: Dört Kemerli Yapı (Zeki Oral)

Fotoğraf 3: Tonoğlu Yapı (Oktay Aslanapa)

Fotoğraf 4: 2014 Sondaj çalışması sonrası Dört Kemerli Yapı

Fotoğraf 5: 2014 Sondaj çalışması sonrası Tonozlu Yapı

Fotoğraf 6: Sondaj çalışması figürlü çini buluntuları

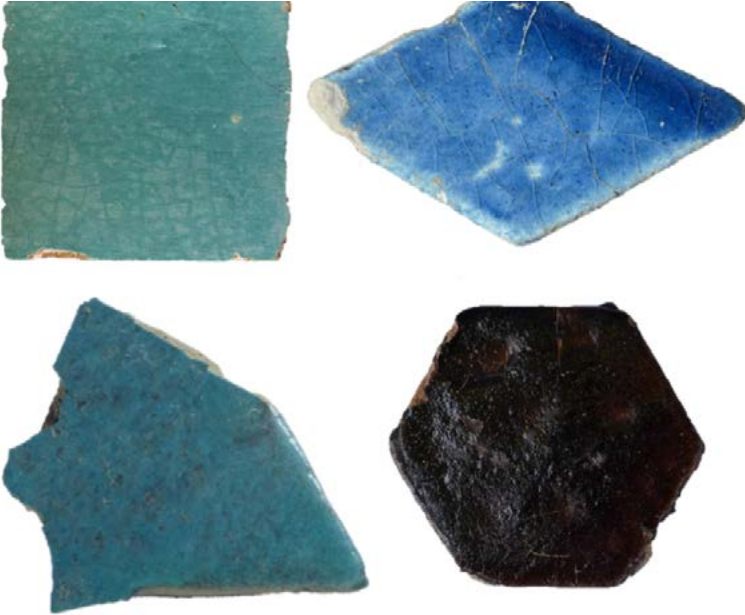
Fotoğraf 7: Sondaj çalışması çini buluntuları

Fotoğraf 8: Dört Kemerli Yapı ve çevresi

Fotoğraf 9: Tonoğlu Yapı ve çevresi

Fotoğraf 10: Tek renk sırlı çiniler

Fotoğraf 11: Sır altı tekniğinde bahçıvan figürlü çini

Fotoğraf 12: Sır altı tekniğinde figürlü çiniler

Fotoğraf 13: Sır altı tekniğinde yırtıcı kuş figürlü çini

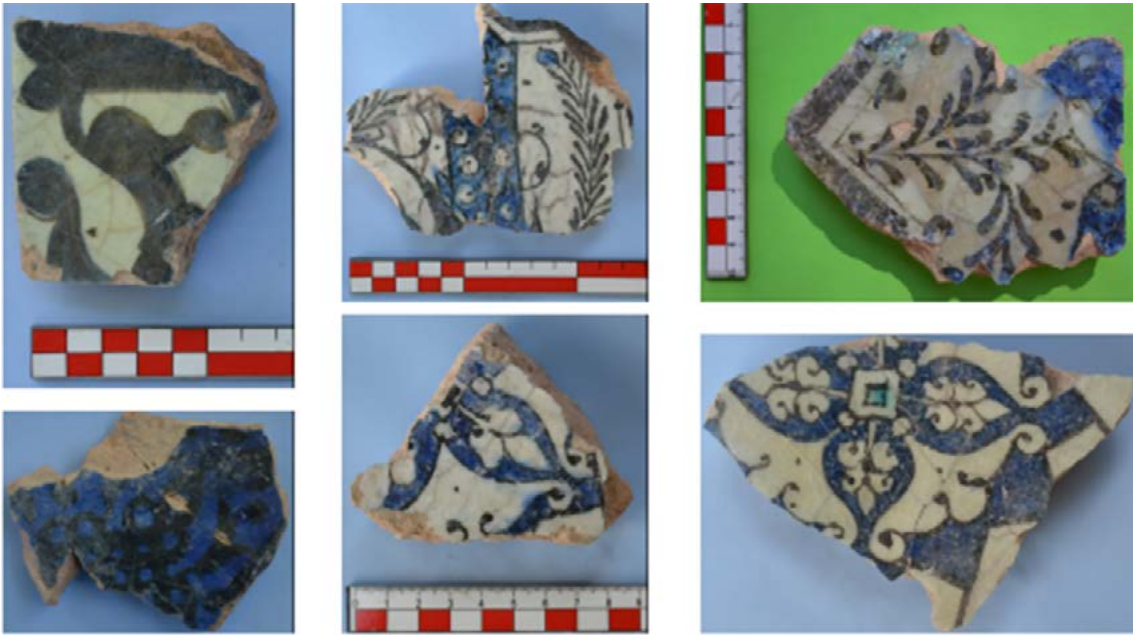
Fotoğraf 14: Umay figürlü sır altı çini

Fotoğraf 15: Geometrik motifli çini örnekleri

Fotoğraf 16: Örgülü-düğümlü çini örnekleri

Fotoğraf 17: Bitkisel motifli çini örnekleri

Fotoğraf 18: Tek renk sırlı kandil

Fotoğraf 19: Sır altı tekniğinde figürlü seramikler

Fotoğraf 20: Lüster teknikli seramik

Fotoğraf 21: Kazıma tekniğinde kuş figürlü seramik

Fotoğraf 22: Sırsız seramik örnekleri

Fotoğraf 23: Alçı

Fotoğraf 24: Künk, tuğla ve tandır örnekleri

Fotoğraf 25: Sikkeler

KAYSERİ TARİHİ'NİN KAYNAKLARI

THE SOURCES OF KAYSERİ HISTORY

Mehmet Çayırdağ

Araştırmacı

Çok eski bir şehir olan Kayseri'nin tarihi konusunda bilhassa son zamanlarda, bir hayli çalışmalar, araştırmalar yapılmış ve bu konuda birçok makale ve kitap yayınlanmıştır. Bu yayınlarda kısmen ana kaynaklara da inilmiştir. Biz bu yazımızda Kayseri tarihine kaynaklık eden ana materyaller üzerinde duracağız.

Eski şehir Kayseri'nin tarih öncesi çağlarını aydınlatacak bir hayli materyal, bilhassa son zamanlarda ortaya çıkarılmıştır. Bu faaliyetleri merkez Yamula Barajı etrafında ortaya çıkan 7-8 milyon yıl kadar eskiye gidebilen, o dönemin karakterini taşıyan çeşitli hayvan fosilleri ile başlatabiliriz. Kayseri Büyükşehir Belediyesinin desteği ile barajın su seviyesinin mevsimlere göre inip çıkması ile ortaya çıkan bu kalıntılar, bu konunun ilim insanları tarafından tespit edilip, sağlama alınıp, belediyenin gösterdiği bir depoya nakledilmiş, yine Büyükşehir Belediye Başkanlığı tarafından inşası başlatılan müze binasında teşhir edilmek üzere çalışmalar başlatılmıştır. Yine daha çok eskiye giden süngerler ve deniz hayvanları fosilleri de ele geçmiş ve bunlar müze ve bazı meraklılar elinde toplanmıştır.

Kayseri'de insanlığın Mağara Devri Dönemi'ne ait iki küçük mağara, Felâhiye Kızıl Irmağı'nın derin vadileri ortasında, Hollandalı Prof. Dr. Elbring tarafından 40 yıl kadar

önce keşfedilmiş, adı geçen buralarda kazı yapıp dönemin dökümanlarını ortaya çıkarma talebi, bazı muhalifler tarafından bilhassa engellenmişti. Bununla beraber iki mamut dişisinin bulunup müzeye nakledildiği, Pınarbaşı Halevik Köyü'nde yine bir bilim adamı tarafından gayrimuntazam bir hayli taş el baltası bulunmuş ve bunlar müzeye alınmıştı. Müzede görev yaptığımız sırada Maden Tetkik ve Araştırmaları Genel Müdürlüğü, Tabiat Tarihi elemanları bakanlıktan onay alarak Kayseri Müzesi'nde toplanan değişik ve önemli birçok fosili, karşı çıkmamıza rağmen götürmüşler ve Ankara'daki müzeye teslim edilmiştir.

Kayseri'de tarihi çağlar bilindiği üzere MÖ 1950 yılında başlayan Asur ticaret kolonileri tarafından getirilen çivi yazısı ile başlamıştır. Irak ve Suriye'de Asur (Musul) merkezli kuvvetli ve ticari bir devlet olan Asurlular, henüz birlik sağlanamamış ve şehir krallıkları ile idare edilmekte olan Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde, mahalli idarelerle anlaşma yaparak pazar yerleri, karumlar kurmuşlar ve buralara Anadolu'daki mallarla değiştirecekleri kendi mallarını getirmişler, bu arada çok miktarda mektup, senet ve anlaşma metinlerini ihtiva eden çivi yazılı tabletler bırakmışlardır. Bu koloniler Asur Devleti tarafından idari olarak teşkilatlandırılmış, bunlara baş idareci olarak da Kayseri (Kaniş) Karumu tayin edilmiştir. Kaniş ve buradaki Karumda 100 yıla yakındır arkeolojik kazılar gerçekleştirilmektedir. Bu kazılarda yirmi binin üzerinde çivi yazılı pişmiş toprak tablet ele geçirilmiş ve bunların bir kısmı yayınlanmıştır. Kültepe'de yapılan kazılara ait kazı heyeti tarafından hazırlanan kazı raporları da devrin tarihini aydınlatan önemli kaynaklardır. Kültepe, diğer höyük ve yerleşim yerlerinde yapılan kazılarda ayrıca daha önceki devir olan Eski Tunç Çağına ait birçok eşya da ele geçirilmiş ve bunlar müzeye alınarak birçoğu neşredilmiştir.

Koloni Dönemi'nden sonra gelen ve Anadolu'nun ilk siyasi birliğini teşkil eden Hitit İmparatorluğu ve bunun yıkılışı ile ortaya çıkan Geç Hitit Devletlerine ait, taşlar üzerine Hitit hiyeroglifi ile yazılmış birçok anıt, stel ve kitabe zamanımıza kadar gelmiş, Geç Hitit Dönemi'nden sonra bu bölgeye de hâkim olan Frik'lere ait, kazılarda yine bir hayli desenli pişmiş toprak kap kakak eşya ele geçirilmiş, bunlar da Kayseri Müzesi'nde toplanmıştır.

MÖ altıncı yüzyıldan itibaren Anadolu'ya bu arada Kayseri'ye de hâkim olan İran merkezli ateşe tapan Persler'den pek bir kalıntı günümüze intikal etmemiştir. Bu döneme ait Bünyan'da bulunan sunak tek örnektir. Ancak Persler'in çekilmesinden sonra oluşan ve onlar zamanındaki valiler ailesi tarafından müstakil olarak kurulmuş

olan Kayseri merkezli Kapadokya Krallığı Dönemi, artık yazılı kaynaklar, paralar ve kalıntılarla haklarında detaylı bilgiler sahibi olunan devirler başlamıştır. Milat yıllarında önce Roma İmparatorluğu'na bağlı olan bu devlet, aynı yıllarda ortadan kalkarak Roma İmparatorluğu'nun yine Kayseri merkezli valilerle idare edilen bir eyaleti haline gelmiştir. Bu dönemde Kayseri'ye gelen meşhur coğrafyacı seyyah Strabon, eserinde Kayseri hakkında önemli bilgiler vermiştir.¹ Yine bu dönemde ve daha önce Kapadokya Krallığı Dönemi'nde Kayseri Darphanesinde basılan sikkeler hakkında yayınlanmış birçok sikke kataloğu bulunmaktadır.

Roma'dan sonra Hristiyan Bizans Dönemi'nde asayişsizlikler, yeni yayılan din ve arazinin oyulmaya müsait kayalık alanlarında birçok yeraltı şehri iskânı, freskli kiliseler bulunmaktadır. Resimlerin hemen tamamı incilden sahneler aittir. Bu dönemde Kayseri Hristiyan valiler, piskoposlar tarafından idare ediliyordu. Sikkelere göre Kayseri surları, Roma İmparatorlarından III. Gordianus tarafından 243. yılında yaptırılmış, 6. yüzyılda Bizans İmparatoru Justinianus zamanında daraltılmıştır.²

Müslümanlıkla beraber, Kayseri dâhil olmak üzere Anadolu'ya yapılan Emevi ve Abbasi Dönemi seferlerine ait malumatı İslam tarihçileri yazmışlardır. Bu seferlere ait hatıra olarak Kayseri'deki orijinal Battal Camiini zikredebiliriz.

1071 Malazgirt zaferinden sonra Anadolu ile birlikte Kayseri'ye de hâkim olan Türk beylerinden Danişmend Gazi tarafından kurulan Danişmendli Beyliği'nin önemli şehirlerinden birisi olan Kayseri, bunların üçüncü hükümdarı Melik Muhammed Gazi zamanında başkent olmuştur. Bunlara ait önemli cami, medrese ve türbeler zamanımıza intikal etmiştir. Yine ikinci hükümdar Emir Gazi'den itibaren bakır sikkeler darbedilmiştir.

12. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu Selçuklu Devleti'nin sultanı II. Kılıç Arslan, Danişmendli topraklarını ve tabii Kayseri ve civarını ülkesine katmıştır. II. Kılıç Arslan saltanatı esnasında ülkesinin önemli şehirlerine 11 oğlunu vali (melik) olarak tayin etmiştir. Bunlar bulundukları şehirlerde adlarına para bastırıp, yapılan bina kitabelerine isimlerini yazdırmışlardır. Babalarının zamanında saltanat mücadelesine girişen büyük şehzade Sivas Meliki Melikşah, kardeşi Kayseri Meliki Nureddin

¹ Strabon, Coğrafya, çev. Adnan Pekman, İst.1976 Kitap XII, Bölüm I, s.10-13.

² Procobe De Aedificis, V. s. 417.

Sultanşah'ı ortadan kaldırmış ve Kayseri'de ilk defa 1196 (H 593) tarihli gümüş sikkelerini bastırmıştır.³

Kayseri'de en eski İslami kitabenin hangisi olduğu münakaşa konusu olmuştur. Kayseri'deki binaların kitabelerini kronolojik sıraya göre ele alıp, şehrin Selçuklu ve Beylikler Dönemi tarihini yazan Halil Edhem, şehrin en eski İslami kitabesinin, yukarıda adı geçen Kayseri Meliki Nureddin Sultanşah'ın isminin yazılı olduğu H 580, M 1193 tarihli Hoca Hasan Medresesi kitabesi olduğunu belirtmiştir.⁴ Osman Ferit Sağlam ise H.573, M.1184 tarihli Mesud Gülzar Kümbeti kitabesinin, Kayseri'nin en eski tarihli kitabesi olduğunu belirtmiştir.⁵ Hâlbuki tarafımızdan yayınlanan Eski Sarıoğlu Camii kitabesi, II. Kılıç Arslan adına H 567, M 1171-72 tarihli olup bu kitabe şimdiye kadar görülen, şehirdeki en eski kitabe olmaktadır.⁶

Selçuklular Dönemi'nde şehirde Melikşah'tan sonra I. Gıyâseddin Keyhüsrev'den başlamak üzere hemen her sultan zamanında sikkeler bastırılmıştır. Bu konuda toplu olarak bilgi yukarıda zikredilen makalemizde verilmiştir. Yine şehirde tarihe kaynaklık eden birçok kitabe ve mezar taşı bulunmaktadır.⁷

Selçuklular Dönemi'nde yazılmış birçok kitapta (kronik) Kayseri hakkında da geniş malumatlar bulunmaktadır. Bunların en önemlileri, Urfalı Mateos'un Vekayi-Nâmesi⁸, Anna Komnena'nın Alexiad'ı⁹, İbn-i Bibi'nin Selçuklu Tarihi (10), Aksarayi'nin Müsâmeretü'l Ahbâr'ını¹⁰ sayabiliriz.

³ Mehmet Çayırdağ, Kayseri'de Basılan İslâmî Sikkeler, Kayseri Tarihi Araştırmaları, Kayseri 2022, I. Cilt.

⁴ Halil Edhem, Kayseriye Şehri, İst. 1334. s. 1, Halil Edhem bu eserini yazarken, Kayserili Ahmet Nazif Efendi'nin yazmış olduğu Mir'at-ı Kayseriye isimli eserinden istifade etmiştir. Ahmet Nazif, Mir'at-ı Kayseriye (Kayseri Tarihi) yay. Prof. Dr. Mehmet Palamutoğlu, Kayseri 1991.

⁵ Osman Ferit Sağlam, şimdiye kadar yayınlanmamış bazı kitabelerle Meskukatın Milli Tarihe Hizmetleri, IV. Türk Tarih Kongresi zabıtları, Ankara 1952, s. 159 vd.

⁶ Mehmet Çayırdağ, Kayseri'nin En Eski İslâmî Kitabesi IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu, Kayseri 2003, s. 128-130.

⁷ Bu konuda yukarıda bahsi geçen eserlerden başka tarafımızdan yazılan "Kayseri'de Selçuklu ve Beylikler Dönemi'ne ait Bazı Kitabe ve Mezar Taşları" başlıklı makalemiz bulunmaktadır. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, S. 34'te yine Vakıflar Dergisinde yayınladığımız "Kayseri'de Kitabelerinden 15 ve 16. Yüzyıllarda Yapıldığı Anlaşılan İlk Osmanlı Yapıları" (S.XIII, s. 531-583) başlıklı makalemiz bulunmaktadır.

⁸ Urfalı Matteos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli, çev. Hrants D. Andreasyan, TTK, Ankara 1987.

⁹ Anna Komnena, Alexiad, çev. Bilge Umar, İstanbul 1996.

¹⁰ İbn Bibi, El-Evamirü'l-Alaiye, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1996.

14. yüzyılın başında şehre Anadolu ile birlikte İran merkezli İlhanlılar sahip olmuşlardır. Bu devletin Sultanlarından Gazan Mahmud'dan itibaren, 1350'li yıllara kadar diğer sultanların Kayseri'de bastırdığı sikkeler vardır. 1343 yılında Karanbük Savaşı ile Anadolu'da İlhanlıların hâkimiyetine son veren, onların son Anadolu Valisi, Uygur Alaaddin Eretna, Sivas-Kayseri merkezli, Orta Anadolu'da büyük bir beylik kurmuş, o ve çocukları Sultanlar Mehmet ve Alaaddin Ali zamanında Kayseri'de paralar bastırılmıştır. Alaaddin Eretna'nın Kayseri'de Köşk Medrese olarak bilineni kendi ve ailesinin mezarlarının bulunduğu bir tekkesi olduğu gibi¹¹ ondan önceki İlhanlıların Anadolu Valisi Zahreddin Mahmud'un da Bünyan'da bir camisi bulunmaktadır.¹² Eretna Devletini devralan Kayseri Kadısı Burhaneddin'de Kayseri'de para bastırması ve adına Şeyh Müeyyed Çeşmesi kitabesi yazılmıştır.¹³

15. yüzyıl başından itibaren şehre sahip olan Karamanlı, Dulkadırlılara ait bir kısım bina kitabeleri, vakfiyeleri de Karamanoğullarının Timur adına bastırdıkları para bulunmaktadır.¹⁴

Osmanlı Dönemi'ne gelince çeşitli kaynaklarımız tabii artmaktadır. Bu döneme ait tarihler, kitabeler ve Kanuni zamanında Kayseri'de basılan son sikkeden başka 15. yüzyıldan başlamak üzere şehirde yapılan emlak ve vakıf tahrirleri, şer'i mahkeme sicilleri, vakfiyeler, fermanlar, beratlar bize zengin kaynakları sunmaktadır.

Kayseri, Fatih zamanında 1464 yılından itibaren Karamanoğullarından alınarak Osmanlılara geçmiştir. Bu geçiş sadece şehrin merkezinde olmuştur. Şehrin yakın doğu arazisi Yavuz Sultan Selim tarafından, buralara sahip Dulkadıroğullarının ortadan kaldırılması ile Osmanlılara geçmiştir. Fatih Dönemi'nde Osmanlılara geçen Kayseri'de H 887, M 1482/83 tarihinde ilk emlak ve vakıf tahriri yapılmıştır. Ancak ne yazık ki bu defterler kaybolmuştur. Bu defter daha sonraki yapılan tahrirlerde "Defter-i Köhne" diye anılmaktadır. Bundan sonra başlayan 1484, 1500, 1570, 1584 tarihli defterleri, Büyükşehir Belediyesinde Kültür ve Sanat danışmanlığı yaptığımız dönemde, tamamını bu konuda uzman, üniversite elemanları ve uzmanlara yayın-

¹¹ Kerimüddin Mahmud-ı Aksarayi, Müsameretü'l- Ahbar, çev. Prof. Dr. Mürsel Öztürk, Ankara 2000.

¹² Çayırdağ, Kayseri Köşk Medrese, E.Ü Sanat Tarihi Sempozyumu 2002.

¹³ Kayseri'de İki Emir Ailesi, Vakıflar Dergisi, S. 27.

¹⁴ Çayırdağ, Kayseri'de Kitabelerinden.

latmış bulunuyoruz. Yine 1500 ve 1584 tarihli Kayseri Vakıf tahririni, Vakıflar Bölge Müdürlüğümüz zamanın yayınlatmıştık.¹⁵

Kayseri'den Ankara'ya Milli Kütüphane'ye gönderilmiş olan Şer'iyye Sicillerinin mikrofilmleri, üniversitede görevli olduğum dönemde Erciyes Üniversitesine, Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmalar Merkezi (KAYTAM)'a getirilmiş, bunlar üzerinde yüze yakın yüksek lisans ve doktora yapılmıştır.

Bu defterler gerçekten bir şehir için çok önemli tarihi kaynaklar olmaktadır. Tabi bunlar dışında Başbakanlık arşivinde Kayseri ile ilgili binlerce evrak ve diğer defterler bulunmaktadır.

Şehirle ilgili önemli diğer bir tarihi kaynak vakfiyelerdir. Kayseri'de Selçuklu Dönemi'ne ait sadece Karatay Kervansarayı hakkında Emir Celaleddin Karatay'ın orijinal vakfiyesi zamanımıza kadar gelebilmiştir.¹⁶ Diğer Selçuklu vakıflarına ait vakfiyelerin tamamı kaybolmuştur. Ancak bu vakıflara ait kayıtlar, Osmanlı tahrir ve vakıf defterlerinde bulunmaktadır. Osmanlı Dönemi'nde Kayseri'de çok miktarda vakıf kurulmuştur. Bunlardan belli başlı dört büyük vakıf hakkında kitaplar hazırlamış ve yayınlamıştık (18). Gerçekten vakfiyeler yazıldıkları tarihte Kayseri'nin aynası gibidirler. Tarafımızdan yayınlanan Osmanlı Dönemi'ne ait Kadı Mahmud Vakıfları, Nasrullah-zâde Hacı Mehmet Efendi Vakıfları, Gavrem-zade Hacı Abdülkadir Ağa Vakıfları ve Güpgüpzade Hacı Mustafa Vakıflarını inceleyen kitaplarımız, dönemin Kayseri'sini bize aktarmaktadır.

Erciyes Üniversitesinde görevli olduğum dönemde üniversiteye naklettiğimiz Özel İdare Arşivi'ndeki, çoğunluğu 1873 tarihli tahrir defterleri ile Vezir Hanında ortaya çıkan çok miktardaki vakıf ve diğer birimlere ait tahrir defterleri ve değişik belgeler, Kayseri'nin 18. yüzyıl ve daha eski hafızasını oluşturmaktadır. Bunların bazıları yayınlanmıştır.¹⁷

¹⁵ Prof. Dr. Mehmet İnbaşı 1484,1500,1570 Tarihli Defterleri, Prof. Dr. Refet Yinanç ve Prof. Dr. Mesut Elibüyük 1584 tarihli defteri, Seyit Ali Kahraman 16. Yüzyılda Karaman Eyaleti Vakıf Tahririni, bu program dâhilinde yayınlamışlardır.

¹⁶ Yasemin Demircan (Özırmak) Tahrir ve Evkaf Defterlerine Göre Kayseri Vakıfları, Kayseri, 1992.

¹⁷ Bilhassa Hüseyin Cömert tarafından yapılan, Kayseri, Talas, Gesi gibi yayınlar, evrakın cüzi bir kısmının ilk araştırmalarıdır.

ESKİ ÇAĞLARDAN GÜNÜMÜZE KADAR KAPPADOKYA VE KAYSERİ’DE DİNÎ İNANÇLAR

Halit Erkiiletlioğlu

Araştırmacı

Antik dünyanın insanları tabiat şartlarının oluşturduğu afetlerle karşılaştıkları zamanlarda, tabiattan elde ettikleri bereketli ürün sonrasında veya doğum, ölüm ve hastalık gibi durumları kendilerine izah edemediklerinde, ayrıca istek ve emellerinin gerçekleşmesi dileğinde bulundukları durumlarda ve bunlara benzeyen hallerde çaresiz kalıp, insanüstü güçlere inanmak ihtiyacını hissetmişlerdir. Bu ihtiyaç ise, insanların her konu için ayrı bir tanrı tasavvuru geliştirmesine ve bu tanrılara inanmasına sebep olmuştur. Böylelikle “politeizm” (çok tanrıcılık) doğmuştur. Eski çağ insanının hayatıyla bütünleşen bu inanç şekli, birçok dünya toplumunda binlerce yıl varlığını sürdürerek, tek tanrılı kutsal dinlerin doğmasına kadar devam etmiştir. Tabii ki bölgemizde ve şehrimizde de yaşayan kavimler için de bu genel inanç kuralları geçerlidir.

Kayseri çevresindeki en eski yerleşim yeri Kültepe denilen bölgede bulunan Hitit merkezi Kaniş-Karum’dur. Devletlerini kuruncaya kadar uzun süre yerli halkla iç içe yaşayan Hititler hiç şüphesiz onların din ve inançlarının büyük oranda etkisi altında kalmışlardır. Buradaki yerli halk ölümünden sonra da hayatın devam ettiği inancı ile mezarlarına birçok ölü hediyeleri koymaktaydılar. Ancak Asur’dan Kaneş şehrine

gelen tüccarlarla birlikte onların tanrılarını da inanç sistemlerine dâhil ettikleri anlaşılmaktadır.

Kaneş Şehrinde Asurlu Tanrılar

Güneş Tanrısı Şamaş	Yerli Tanrılar
Tanrı Adad	Savaş Tanrısı
Su Tanrısı Ea	Av Tanrısı
İki Yüzlü Tanrı Usmu	Tanrı Pirva
Batının Tanrısı Amurru	Eşek Üstündeki Tanrı
Ejderli Tanrı Marduk	Domuz Koşulu Kağnıdaki Tanrı
Koruyucu Tanrı ¹	

Hititler'in, dinî inançları konusunda bölgede çıkan tablet, idol vs. gibi objeler bize önemli bilgiler ulaştırmaktadır. Kaneş ile Asur arasında yapılan anlaşmanın başında himayesi istenen tanrıların isimleri sayılmaktadır. Bunlar arasında Mezopotamyalı tanrılardan Fırtına Tanrısı Adad, Ay Tanrısı Sin, Güneş Tanrısı Şamaş yanında Kaneş ülkesinin tanrıları olarak da tanrılaştırılmış Aşkaşıpa Dağı (Erciyes) ile Tanrıça Kubaba zikredilmektedir. Kaneş'in baş tanrısı ise şehir tanrısı ANNA'dır. Klasik Dönemler'de adı Argaios olarak da kutsallık vasfını koruyan Erciyes'in tarih öncesi dönemlerden beri büyük tanrılardan biri olarak tapınım gördüğü anlaşılmaktadır.

MÖ 1200 yıllarında Hitit Devleti'nin yıkılmasıyla Kaneş kenti önemini kaybeder ve MÖ 11.-9. yüzyıllarda Erciyes'in alçak tepelerinde başlayan yaşam, Mazaka adıyla şehirleşmeye başlar. Daha sonra kuzeydoğudan Kafkaslar, batıdan da Boğazlar üzerinden gelen birtakım göçmenlerin bölgemizde hâkimiyetleri artar. Doğudan gelenlere Muşki, Batıdan Makedonya'dan gelenler ise Bryg ya da daha çok Frig adını taşıyorlardı. Yavaş yavaş Orta Anadolu'ya doğru harekete geçen bu akım, Kızılırmak'ın doğusunda Boğazköy, Alishar, Alacahöyük, Kültepe-Kaneş ve Göllü Dağ'da yoğunlaşır.²

Frigler hem erkek hem de dişi çok sayıda tanrıya tapmaktaydılar. En önemli tanrıları ise, Ana Tanrıça Kybele ile Güneş Tanrısı Sabazios ve Ay Tanrısı Men'di. Kybele, Frigler için Doğa Tanrıçası, hatta doğanın bizzat kendisiydi.³ Ayrıca MÖ 8. yüzyıl ile 6. yüzyıl arasında, tanrıçalarının tapınaklarını temsil etmek üzere, yapılmış olan kaya

¹ Prof. Dr. Fikri Kulakoğlu sunumundan.

² Ebru Parman, Orta Çağ'da Bizans Dönemi'nde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri, T.C. Anadolu Üniversitesi yayını, Eskişehir 2002, s. 15.

³ Hasan Tahsin Uçankuş, Tarih Öncesi Çağlardan Perslere Kadar Anadolu, KB. Yayınları, Ankara 2000 s. 569.

yapılarına çok büyük emek veriyorlardı. Frigler tanrıçalarını o kadar benimserler ki, tüm devleti onun mülkü sayıyorlardı. Tanrıçalarının adına yaptıkları tapınaklarda dikkate şayan dinsel törenler yapıyorlardı. Anadolu'da yoğun olarak Pagan Tanrı ve tanrıçaların günlük hayata ve insanlara etkileri, ilişkileri, kehanetleri birçok bulundu açıkça görülmektedir. Bu konuda Pagan dinlerin Anadolu'daki çeşitliliği üzerine en değerli yorumu yapan Antik yazar Strabon: "Frigler genel olarak Tanrıça Rea'ya taparlardı. Değişik adlar vererek tanrıların anası Angdissis, Büyük Frigya tanrıçası Kybele de başlıca tanrılarıydı."⁴ demektedir. Muhtemeldir ki o dönemlerde Mazaka ve diğer yakın yerleşim yerlerinde yaşayan insanlar da yerli tanrıların yanında bu tanrı ve tanrıçalara da tapmaktaydılar.

Klasik Dönemde'ki adıyla Kappadokya denilen bu bölgede, MÖ 9. yüzyılın ikinci yarısından 8. yüzyılın sonlarına kadar, Geç Hitit krallıklarından Tabal olarak anılan bir devletin batıda Tyana'dan (Kemerhisar) doğuda Milid (Malatya) bölgesine kadar hâkim olduğunu görmekteyiz.

Tabal topraklarında da Hititler'den beri Ana Tanrıça Kubaba (Kybele) özel konumunu muhafaza etmektedir. Belki de en eski ve uzun süreli tapınım gören tanrıça bu olma-

Kral Kurti'nin Adak Taşı

lıdır. Ana tanrıça kültü ile ilintili olarak "Ma" kültü de Kapadokya'da varlığını göstermektedir. Harhara-Harki (Erciyes) ile beraber görülen simgelerin çeşitliliğine bakarak bu kültü tek bir tanrıya bağlamanın doğru olmayacağı kabul edilebilir.

Tabal Krallığı, II. Sargon (MÖ 722-705) Dönemi'ne

gelindiğin de Asur'a bağlı bir eyalet halindedir.⁵ II. Sargon, MÖ 718 yılında Orta Anadolu'ya yaptığı bir seferde Kral Sinuhtu'lu Kiakki'yi yeminini bozduğu gerekçesiyle

⁴ Strabon, Geographica, Coğrafya, Anadolu XII, XIII, XIV. Kitaplar, (çev. A. Pekman) İstanbul, 1987.

⁵ Grayson, A.K., (1987), "Assyrian Expansion Into Anatolia in the Sargonid Age (744-650 B.C.)", XXXIV. Assyriology Cong. T.T.K, s. 131, 136.

itham ederek görevden almış, yerine Tyana (Kemerhisar) merkezli ve Kayseri'yi de içine alan topraklara hükmetmek üzere Atuna/Tuna kralı Kurtis'i getirmiştir. Geç Hitit Krallıkları arasında Tabal Krallığı, günümüzdeki Kayseri, Niğde, Nevşehir ve Aksaray illeri dolaylarına egemendi.

Erciyes'te tanrısını arayan ve ona sunu yapan, Kral Kurtis'in (MÖ 717-713) diktirdiği bir önemli taş yazıtta; Erciyes'in en eski adı olan HARHARA kelimesi geçmekte, bölgede ceylanların varlığından ve dönemin kralı Kurtis adından bahsedilmektedir ve ayrıca önemli olarak Erciyes kutsanmaktadır.

Hisarcık köyü, Gürle Mevkii Toptepesi olarak bilinen bölgede doğal bir düz kaya yüzeyi üzerine yazılmış başka bir yazıt da ilk olarak 1901 yılında Waldemar Belck tarafından rapor edilmiştir. Luvi hiyeroglifi ile yazılmış iki satırlık yazıt, Harhara⁶ Dağına (Erciyes Dağı) sunulan bir adak hakkındadır ve son satırında Kurtis ismi okunmaktadır.⁷

Transliteration	Translation
1. § 1 <i>di-ma-aš/i-mi *273-gi-ri-i-aš p²-ni-ia [SOL-ma/i + ra/i-mi-ia</i>	I (am) Warpiris(?) the Sun-blessed
2. § 2 <i>a-ma/i-mi [MONS-di-ia [di + ra/i-da + ra/i-na 9²-ia (GAZELLA)</i>	I celebrated Mount Harhara nine
<i>i + ra/i-ma/i-a-i [di-da</i>	times(?) with an ibw-gazelle.
§ 3 <i>9-di-ia ha-ma/i-a-i [di² ANNUS-ma-i-a-i [REL-di [di-i</i>	And when(?) the "year's ninth"
3. § 4 <i>[ma/i-da + 9-ia [i + ra/i-ma/i-a-i] ...ma/i²-da</i>	comes,
§ 5 <i>a-ma/i [di-ma/i² [di-da + ra/i-da² PUGNUS/PUGNUS-di [di-ma/i-na</i>	(so) I ... ed you nine times(?) with
<i>[di-a-i + ra/i-da-ma [di + ra/i-da-al SERVUS-aš-ma</i>	an ibw-gazelle.
	I shall make your SISARALI-
	Kurtis's servant: ...

8

“Ben Güneş’in kutsadığı Warpiris, Harhara Dağı’nı dokuz kere İrwa-gazeli (ceylan) ile kutsadım. Ve ne zaman yılın dokuzuncusu gelirse,...im gibi dokuz kere İrwa-gazeli ile SISARALI Kurtis’in hizmetkarı yapacağım.”⁸ (Kayseri Arkeoloji Müzesinde)

Bu dönemde Erciyes Dağı, 3916 metre yüksekliği ile Orta Anadolu Bölgesi’nin en yüksek dağı olmasının yanı sıra, tarih boyunca büyük ilgi odağı olarak bir dinî merkez konumundadır. Harhara adıyla anılan ve bizzat kendisi tanrı kabul edilen ya da tanrıların mekanı olan volkanik Erciyes’in, Hitit Dönemi’nde ve sonrasında da

⁶ Bu isimdeki Harh kökü çivi yazısı Hititçede “Harhis (Beyaz)” sözcüğü ile uyumludur.

⁷ Hawkins, J. D. *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Vol 1*, Berlin, 2000: 483-85, 496-97 and pls. 268-69, 277.

⁸ Hawkins, John David, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Volim I*, Inscriptions of the Iron Age.

⁹ Erkiiletlioğlu Halit, *Kutlu Dağ Erciyes, Melikgazi Bel. Yay. Kayseri 2022.*

saygı ve tapınım görmeye devam ettiğini ve tanrıların Panteon'u¹⁰ olarak inanıldığını görmekteyiz. Başka bir ifadeyle, yerli kültürün başlıca örneği olan Harhara (Argaios-Erciyes) çok önemli bir inanç sembolü olup hem bir Baş Tanrı hem de Yemin Tanrısı konumundadır. Bu vesileyle Hititler'de erken dönemlerde kültü bilinen ve Aşkaşıpa olarak adlandırılan sonra da Hargas– Harhara Dağı veya Grekçede “Beyaz Parıltı”lı Dağ” anlamına gelen Argaios’un aynı dağ olduğu konusunda ortaya atılan görüşler tatmin edicidir. Erciyes Dağının kendisine ait bir kültü sahip oluşuna dair bir diğer kanıt ise doruktan birkaç metre aşağıda 15 m uzunluğunda insan eli ile yapılmış bir tüneldir. Zira bu yükseklikte ve Erciyes’in haşın hava şartları ortamında bir tünel dinî ayinlerin yapılması dışında başka bir maksat için yapılmış olamaz. Bütün bu özellikleriyle Hititlerin ve Taballar’ın “Yemin Tanrısı” listelerinde adı geçmektedir.

MÖ 6. ve 4. yüzyıllarda Anadolu’ya hâkim olan Perslerin Anadolu’daki en büyük satraplık alanı olarak Kapadokya’yı yapılanmaya dâhil etmeleri ve satraplık merkezi olarak da Erciyes’in önündeki Mazaka’yı tercih etmelerinin belki de en büyük sebeplerinden birisi Zerdüştlük ve “Ateş Kültü” biçimindeki dinsel inançlarından kaynaklanmaktaydı. Bu bakımdan Volkanik Erciyes Dağı bölgesi bu kült için en uygun yerlerden biri olmalıydı.

Magus (ateş yakıcı) adı verilen pek çok İranlı rahip de bu bölgeye yerleşmişti. Kayseri ilinin doğusunda bir ilçe olan Bünyan çevresinde bulunmuş ve Ankara’da Anadolu Medeniyetleri Müzesinde teşhir edilmekte olan bir Ateş Sunağı üzerinde bu rahiplerin kabartmaları gözükmemektedir.

¹⁰ Panteon, Eski Yunanlıların ve Romalıların bütün tanrılarına ayırdıkları mekan, en büyük tapınaklarına verdikleri ad. Çok tanrılılıkta bir ulusun, bir halkın bütün tanrıları.

Bünyan Sunağı (56,5x37x29,5 cm)¹¹

Grek yazarları Pers kutsal alanlarına “Pırhétée” ateş kültü rahipleri’ne de “Pırhée” yani “Ateş Yakıcı” demişlerdir. Ancak Erciyes ile birlikte görülen simgelerin çeşitliliği Harhara kültünü belirli ve tek bir tanrıya bağlamanın doğru olamayacağını da göstermektedir. O halde bölgenin dinî anlamda yaşadığı en büyük etkileşim, MÖ 546 yılından itibaren Pers hâkimiyetine girmesiyle birlikte bu imparatorluğun inanç sistemini Kappadokya halkının kolaylıkla kabul etmesidir. Bu dönemden itibaren yerli kült, Pers Tanrıları ile tanışarak bütünleşir. Onların Ahura Mazda, Mithra gibi tanrıları da özellikle Dağ Tanrı Argaios ve Zeus ile bir tutulmaya başlar. Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemleri’nde de Pers etkisinin devam ettiği açıkça görülür.

Perslerin aşk ve bereket tanrıçası Anahita, eski Doğu dinlerinin tamamına yakın bir bölümünde yer alan Büyük Tanrıça’nın almış olduğu şekillerinden biridir. Hellenlerin büyük tanrıça Kybele ile aşk ve güzellik tanrıçası Aphrodite ile eş değerde tuttukları Anahita’nın dinî ayinleri, büyük ışık tanrısı Mithra’nın dinsel törenleriyle birlikte yapılırdı. İnanışlarına göre; Mithra, bir bakireden veya bir kaya, ağaç ya da yumurtadan çıkan bir tanrı olup, ışığın tanrısı ile karanlığın tanrısının aracısı idi. Bir boğa olan ilk doğan canlıyı kurban etmiş ve hayvanın kanından bütün canlı yara-

¹¹ Bu ateş sunağı, 1915-1920 yılları arasında Bünyan Sultanhanı köyü yakınlarında bulunarak Ankara’daki Anadolu Medeniyetleri Müzesi’ne gönderilmiştir.

tıklar meydana gelmişti. İnsanlığın kurtuluşu da boğa kurban edilmesi ile mümkün olabilecekti. İnsanlığı kötülüğe karşı savunan Mithra, İlyas'ın ateşten arabasından pek farklı olmayan dört atlı bir güneş arabası ile göğe yükselmiş, "Yenilmez Güneş Tanrısı Mithra" sıfatını alarak Güneş ile birleşmişti. Geniş yaylaların da tanrısı olan Mithra'nın on bin gözü, bin kulağı ve bin duyusu vardır. Mithra kültünde tapınak olarak Mithraeum denilen doğal ya da mağara biçiminde oluşturulan tapınaklar kullanılmakta idi. Buna örnek olarak Kayseri'nin Yahyalı ilçesinin eski adı Farasa olan Çamlıca köyünde bulunan ve birkaç basamakla inilen mağara gösterilmektedir. Adı geçen mağarada Farasa Kitâbesi olarak bilinen bazı yazılar bulunmuştur. Aramice ve Grekçe yazılan bu metin; "Magaphernos'un oğlu Ariaramneia kentinin strategosu (yöneticisi veya ordu lideri) Sagarios, Mithra için mazdaist ayin yaptı." olarak çevrilmiştir. Bu kült daha sonra MS 2 ve 3. yüzyıllarda özellikle Anadolu'da görev yapmakta olan Roma askerleri arasında çok yaygınlaşacaktır.

O halde uzun yüzyıllar boyunca Pers hâkimiyeti altında kalan Kappadokya halkının Perslerin dinî inanışlarından da etkilenmiş olmaları sosyolojik bir gerçektir. Mesela Perslerin büyük tanrısı "Ahura Mazda'yı" bile Grek tanrısı "Zeus" adıyla anıyorlardı. Devletin Mazdeizm denilen bu resmî din anlayışında, Ahura Mazda yeri göğü yaratan en büyük tanrı olarak görülüyordu. Bu inanışta tapınak kültü olmamakla beraber büyük şehirlerin önemli yerlerinde ve özellikle de yüksek dağ başlarında kurdukları sunaklarda tanrılarına öküüz, at ve diğer hayvanları kurban ettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim MS ilk yüzyılın başlarında Kayseri'de darp edilen son kral Archelaus'un sikkelerinde ve ondan sonraki yine burada basılan Roma eyalet sikkelerinde Argaios (Erciyes) önemli bir kült merkezi olarak yerini almış ve bu sikkelerin hemen hepsinde bir sunak ve ayin merkezi olduğu anlaşılan zirvesindeki mağara özellikle belirtilmiştir.

Caesarea paralarının arka yüzlerindeki Argaios'un zirvesinde gösterilen ay ve yıldız motifleri ile kutsal mağaranın Mithra'yı mı temsil ettiği ya da Zeus veya Ahura Mazda'yı mı sembolize ettiğini tartışmak gerekir.

Tarihçi Herodot Anadolu'daki Pers inançlarını şöyle anlatmaktadır: "Perslerin göreneklerine gelince, işte bildiklerim şunlardır: Tanrı heykeli, tapınak, sunak yapmak gibi şeyler bilmezler; hatta yapanlara deli derler, bu sanırım, onların tanrılara, Grekler gibi insan biçimi yakıştırmış olmamalarından ileri gelir. Sonradan Arphrodite'ye tapmayı da öğrendiler, bu da onlara Asur'lulardan ve Araplardan geçmiştir. Arphrodite'ye Asur'lular Mylitta, Araplar Alilat, Persler Mithra derler.

Dinleri Zeus’a kurban kesmeyi gerektirir; kurbanları dağ başlarında keserler ve Zeus dedikleri de tanrısal gök kubbedir. Güneşe, aya, toprağa, ateşe, suya ve rüzgâra da kurban adarlar. Başlangıçtan beri kurban kestikleri tanrılar bunlardır.

Kurban kesmek için sunak yoktur, ateş de yakmazlar. Kurbanın üzerine kutsal su saçmak, flüt, giyim kuşam, arpa tanesi gibi şeyleri bilmezler. Tanrılardan birine bir kurban kesmek isteyen kimse, kurbanı temiz bir yere götürür, başına, genellikle mersin dalından bir taç koyar, kurban hangi tanrı için kesiliyorsa, o tanrının adını anar. Kurban kesenin tanrısal yardımı sadece kendisi için istemeye hakkı yoktur. Bütün Persler için ve özellikle kral için dua eder; bütün Persler için dua ederken kendisi de bunun içindedir. Sonra kurbanı parçalar, etleri pişirtir, yere yumuşak otlar, özellikle yonca serer, etleri bu yaygının üzerine koyar. O, bunları koyunca, yanında ayakta duran bir Mag, tanrıların soy zincirini anlatan dinsel bir hava okur, -bu dinsel hava, kendi anlattıklarına göre böyledir- din, bir Mag olmadan kurban kesmeyi yasak etmiştir.¹² Erciyes’in Perslerin bu ayinleri için ideal bir ortam oluşturmaları, Mazaka’nın da o dönemde daima Kappadokya’nın başkenti olmasını sağlamıştı.

Daha sonra Helenistik Dönemler’de ve son Kappadokya Kralı Archelaos la beraber Erciyes’in betimleniş biçimleri arasında yıldız, ay ve kartal gibi gerek güç sembolize eden hayvan tasvirleri gerekirse gök cisimleri kullanılmıştır. Bu tür göksel karakterler zamana göre Zeus, Helios, Serapis gibi tanrıları da içine alan simgesel betimlemeler olduğu kadar, doğu tanrılarında Mithra’yı da içine aldığını kabul edebiliriz. Serapis kültürünün varlığı konusunda her ne kadar elimizde yazılı kaynak bulunmasa da Kayseri’nin Roma eyaleti olduğu İmparator Tiberius’la birlikte Kayseri’de darbedilmiş sikkelerde görülen “Serapis’i elinde Argaios’u agalma¹³ olarak tutuyor” tasviri gibi sikkeler betimlemeleri bunun açık kanıtlarıdır. Bu sonuçlara göre Erciyes’in (Argaios) kutsallığının su götürmez olduğu ve bu özelliğini değişik kültürlerin ve kültürlerin etkisi ile de yüzlerce yıldır koruduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır.¹⁴

Kappadokya halkının önceleri Hint-Avrupa ırkına mensub Pelasgian denilen ve Yunanistan veya Ege Denizi’nde yaşayan antik kabilelerinden oluşurken daha sonra

¹² Herodot Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. 559, İstanbul, Ocak, 2002, s. 61-64

¹³ Agalma; eski kült heykellerine verilen ad.

¹⁴ T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bilim Dalı Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Tabal Bölgesi Tarihi (MÖ I. Binyılın İlk Yarısında Tabal Krallığı’nın Siyasal ve Ekonomik Tarihi) Selim Pullu 97/2502970439 s. 84.

özellikle Syria'dan ve İran'dan gelerek ülkeyi işgal eden kavimler ile karışarak kozmopolit bir halk halinde olması dinî inanışlarına da yansımaktadır. Zira inanışlarının eski ve Friglerinkine yakın yerli bir din olan ve dünyanın en eski dinlerinden sayılan ana tanrıça Ma'ya kültüne göre; "Hayatın ışıktan meydana geldiği, dünyanın sonrasının olmadığı, yine ışığa dönüş yapılacağı yani bütün mevcudatın bir olduğu ve ölümle birlikte o bire dönüş yapılacağı, Ana Tanrıça Ma'nın hayatın kaynağı olduğu ve dönüşün yine ona olacağına" inanılmaktadır. Tanrıçanın dişi bir kişiliği olup, bir de eşi rolündeki Adra vardır. Bu dişi ve erkek kişilikleri güneş ve ay temsil eder. Bu din Anadolu'da ilk yerleşik hayata geçenlerle birlikte var olmuştur ve bin yıllarca varlığını sürdürmüştür. İlk çağlarda adına tapınaklar yapılan ana tanrıça daha sonra diğer dinlerin ortaya çıkması ve baskıcı kimliklerini dayatması neticesi bazen gizlenmiş ve bazen de yeni dinlerle sentezler oluşturmuştur.

Geyik figürü (H. E. Koll)

Luvalar, Frigler, Sümerler, Truvalılar, Kappadokyalılar ve hatta Roma bile bu dinin etkisine kalmıştır. Perslerin Mecusiliğinin (ateşpereslik) karışımı bir din olduğu anlaşılmaktadır.

Hellenistik Dönemde Kappadokya'da güçlü dinî ritüellerin yaşandığı ve varlığını bildiğimiz üç tapınak devletinden en önemlisi Ma'ya adanmış Komana idi.¹⁵ Komana, aynı zamanda rahipler tarafından yönetilen bir polis yani şehir merkezi olup, yönetici rahip, kral tarafından seçiliyor ve kraldan sonra en yetkili konuma sahip oluyordu. Komana Tapınak Devleti'nde çevredeki birçok verimli toprak rahipler ve çalışanlar tarafından işleniyordu. Tapınağın gelirleri, yılda iki kere düzenlenen dinî ayinlere katılan konukların çılgın şenliklerinde bıraktıkları büyük meblağlarla sağlanıyordu.

Ma'nın kelime anlamı anne olmasına rağmen, özellikleri onu savaşçı bir tanrıça olarak ön plana çıkarır. Sıfatları arasında aniketos yani "yenilmez", ve nikephoros yani "zafer getiren" kelimesi bulunur ki Ma Tanrıçası, Hellen Tanrıçası Nike ile aynı özellikleri taşımaktadır. Sikkeler üzerindeki tasvirlerinde de bu özellikleriyle yer

¹⁵ Komana Tapınak Devleti, bugünkü Sarız kazasının Şar köyündedir.

almıştır. Bellona, MÖ 1. yüzyılda, yine Anadolu'nun kent ve ana tanrıçası Ma ile eş tutulmuştur. Simgesi miğfer, kılıç, mızrak ve meşaledir. Buradaki ana tanrıça tapınağı, yüzyıllardan beri kraliyet derecesinde saygı görmüştür ve Kappadokyalılar, Romalılar Ana Tanrıçayı Savaş Tanrıçası Bellona olarak adlandırıp, savaşlardan önce adaklar adayıp kurbanlar kesiyorlardı.

Komana Tapınak Devleti, Helenistik Dönem'de sahip olduğu yarı özerk statüyü Roma Dönemi'nde de sürdürmüş olduğu düşünülebilir. Romalılar Ma'yı Bellona ve daha sonra Virtus ile bağdaştırıyor ve özellikle de kültün egzotik özelliklerini (trans hali, kehanet vb.) çekici buluyorlardı.

Genel bir bakışla yerli Ana Tanrıça Ma, Kappadokya panteonunda ilk sırayı alır. Bu Bereket Tanrıçasının bir görevi de ormanlardaki vahşi hayvanların sahibi olmasıdır. Bu sebeple avcılar ona dişi geyik kurban ederler ki bu kutsal sahne ilk dönem Kappadokya sikkelerine de yansımıştır.

Strabon'un bildirdiklerinden Pontus Bölgesi'ndeki Komana Tapınak Devleti ile Kappadokya Komanası'ndaki seremonilerin, eğlencelerin ve rahiplerin sosyal statüsünün birbiri ile aynı olduğu anlaşılmaktadır. Strabon, Pontus Komanası'ndaki bir takım kültüsel geleneklerden bahseder. Yılda iki defa tanrıçanın kült heykeli tapınaktan dışarı çıkartılır. Tapınak başrahibi bu süre içerisinde kraldan sonra gelen toplumsal pozisyonunu vurgulamak amacıyla yönetici tacı taşır. Seremoni ve kutlamaların Kappadokya Komana'sı ile aynı stilde icra edildiği özellikle vurgulanır. Tanrıçanın dışarı çıkartılma döneminde her bölgeden gelen kadın ve erkeklerin katıldığı oldukça aşırılıkların yaşandığı büyük bir şenlik yapılır. Strabon'un bahsettiği tapınak kuralları ve geleneklerinden belki de en önemlisi onun döneminde domuz eti tüketiminin hem kutsal alanda hem de Ma'nın bulunduğu şehirde yasak olmasıdır.

Kappadokya Komanası'nın günümüzdeki yeri Şar köyü olup, Pontus'ta bulunan Komana'nın Zile (Zela) ile Niksar arasında yer alan Gümenek olduğu tahmin edilmektedir.

Kappadokya Satraplığı ve Krallık Dönemi'nin ilk zamanlarında "Mihr" de yaygın olarak tapınım görmekteydi. Mihr, Mithra'nın Farsça karşılığı olup, "güneş" anlamından başka "dost ve arkadaş" anlamları da taşıyor ve bu pagan tanrıya hem güneş ve hem de sevgi tanrısı olarak tapılıyordu. Yani bir yandan Helios ile diğer taraftan da Apollon ve Hermes'e benziyordu. Ancak MÖ üçüncü yüzyıl başlarına gelindiğinde

kültür ve dinî inanışlar bakımından Pers etkisindeki Kappadokya ve çevresindeki ülkelerde artık Mithra sevgi ve güneş tanrısı olmaktan çıkıp, gücün dostu, askerlerin yenilmez tanrısı haline gelmişti.

Mithra inanışından daha da önemli olarak Antik Çağ'da ateş kültü, Darius I zamanından itibaren bütün Kappadokya hatta Pontus ve Armenia halklarının tamamının benimsendiği bir temel inanıştı. Özellikle de Kappadokya'da Argaios (Erciyes) gibi volkanik dağlar ve çevreleri bu inanışın temel merkezleri konumundaydı.

Bu kültürün verilerinin MS 4. yüzyıla kadar uzandığı düşünüldüğünde Argaios'un, Anadolu'daki en erken ve uzun süreli dağ kültürlerinden birini oluşturduğu açıkça görülür. Dağ Tanrı olarak Argaios kültürünün en önemli kanıtı ise Caesarea sikkeleridir. İlk defa Arkhelaus zamanı sikkelerinin arka yüzünde tasvir edilmeye başlanır. Erken örneklerde Argaios betimi tek başına, zirvesinde kartal ile ya da dört sütunlu tapınak ile beraber yer alır. Tiberius ve Claudius zamanına ait kısıtlı örnekler dışında Nero zamanına kadar Argaios betimli sikke bulunmaz. Nero Dönemi'nden sonra ise tek başına yapılan Argaios tasviri, Faustina, Lucilla, I. Maesa, I. Mamea Dönemleri dışında tekrarlanır. Ancak Nero'dan sonra tüm dönemlerde Argaios, birçok farklı simge ile sikkeler üzerinde betimlenmiştir. Zeus'un atribusu olan kartal motifi ise Arkhelaus, Commodus, Marcus Aurelius, Severus Alexander ve III. Gordianus Dönemi sikkelerinde görülür. Titus ve daha sonra Domitianus ile birlikte ilk defa görülen motif, Argaios zirvesindeki çelenktir. Kutsiyetin ifadesi olan çelenk, Hadrianus, Antoninus Pius, Lucius Verus, Septimus Severus, Macrinus, Elagabalus, Severus Alexander, III. Gordianus Dönemi sikkelerinde de görülür. Traianus Dönemi Caesarea sikkelerinde ilk olarak, Argaios zirvesinde, zirvenin her iki yanında birer tanrıça figürü bulunur. Traianus zamanından itibaren sikkelerin arka yüzünde Argaios ile beraber altın olduğu örnekler yapılır. Daha sonraki dönemlerde devam eden bu sikkelerde girland ve/veya kartal motifleri de vardır. Bu sikkeler Tranquillina Dönemi'ne (III. Gordianus) kadar devam eder. Hadrianus Dönemi'nde ise alışılmışın dışına çıkan motif, Argaios'un zirvesindeki tek veya üç yıldızdır. Hadrianus'tan sonra Faustina J., Lucilla, I. Paula, I. Maesa, I. Maamea ve Tranquillina (II. Gordianus) Dönemleri dışında tek yıldız ya da üçlü yıldız grubu örnekleri sikkelerde yer alır.

Argaios ile beraber tasvir edilen iki ya da dört sütunlu tapınak örnekleri I. Mamea ve I. Paula zamanına kadar sikkelerde yer alır. Septimus Severus Dönemi'nde Argaios zirvesinde tanrıçaları simgeleyen (üçü sağda olmak üzere) dört figür vardır. Bu tas-

virin bir başka örneği Iulia Domna ve Caracalla zamanındaki sikkelerde karşımıza çıkar. Argaios zirvesinde üç figürlü örnekler ise ilk olarak Elagabalus sikkelerinde bulunur. Bunlar, zirvede yan yana üç figür ya da biri zirvede ikisi her iki yanda olmak üzere tasvir edilmişlerdir. Iulia Maesa Dönemi'nde ise aynı betimin tekrarlandığı görülür. Arkhelaus Dönemi'nden itibaren sikkeler üzerinde çok sayıda farklı simge ve betimler ile ortaya çıkan Dağ Tanrı Argaios, bölgenin kutsal yapısının nümizmatik kanıtını oluşturur. Bu sikkeler üzerindeki doğulu, batılı ve yerli özellikler Kappadokya'daki kült çeşitliliğini ve inancın biçimlenişini göstermesi bakımında önemlidir. Kappadokya'da Zeus Argaios Kültü Caesarea sikkelerinin de açıkça gösterdiği üzere Argaios, bölgenin dağ tanrısı ve başlıca kultüdür. Bu inanca Antik Dönem yazarları da tanıklık etmiştir. MS 2. yüzyıl yazarı Maximum Tyrius, "Bu dağ, Kappadokyalılar için tanrı, yemin ve heykeldir (...)" diyerek Argaios'un çok yönlü tapınımına işaret eder. MS 3. yüzyıl yazarı Solinus ise "Kappadokya halkının, tanrının Argaios'ta oturduğuna inandığını" yazar. Sikkelerin verdiği bilgilerin yanı sıra, her iki yazarın aktarımları, Argaios'un tek başına tapınımına değil, kendisi ile beraber bir başka tanrıya (ya da tanrılara) işaret etmektedir. Bu dağ kültürünün gösterdiği senkretik yapı içerisinde baş tanrı Zeus da yerini almıştır.¹⁶

O halde Kappadokya bölgesinde Pers Dönemi'nden başlayarak ve Roma Dönemi'ni de içine alarak devam eden geniş zaman diliminde en önemli inanış muhakkak ki Argaios (Erciyes) kultüdür. Solinus'un Kappadokya halkının tanrının Argaios'ta oturduğunu belirtmesi ve sikkeler üzerinde resmedilen Erciyes'in üzerinde tanrı Zeus'i temsil eden kartal, ay ve yıldız sembollerinin yer alması¹⁷ bu bilginin en önemli kanıtlarıdır.

¹⁶ Hakman Meral, A. G. Tez, s. 131-134

¹⁷ Baydur, s. 125-126

Zirvesinde başından ışınlar saçan Zeus olan bir tartı ile yine zirvesinde kartal olarak tasvir edilmiş Zeus olan Erciyes Heykeli

O dönemde adına Ariadne¹⁸ denilen Erciyes Dağı'nın eteğine Orophernes'ten önce yapıldığı tahmin edilen iki veya dört sütunlu bir de Zeus Polioukhos Tapınağı bulunduğu bilinmektedir. Ayrıca Kappadokya paraları üzerinde özellikle IV. Ariarathes'ten itibaren Savaş ve Barış Tanrısı Athena ve Zafer Tanrısı Nike bol miktarda kullanılmıştır.

Kappadokyalılar çok tanrılı bir dine sahipti. Ay Tanrısı (Farnak), Ana Tanrı (Ma), Yer Tanrısı, Güneş Tanrısı gibi bilinen ve bugün bilinmeyen pek çok tanrıya inanırlardı. Kappadokya Komanası ve Pontus Komanası (Gömenek) kutsal şehirlerdi. Ana Tanrı Ma Tapınağı Komana'daydı.

O dönemde ateş kültürünün yanında Roma'da görülen imparator kültü henüz Kappadokya'ya girmemişti. Hellen-Roma hâkimiyeti devrinde Kappadokyalılar yabancı tanrıların isimlerini alarak kendi ilahlarına verirlerdi. Bu sebeple sikkelerde Argaios (Erciyes) üzerinde görülen ve Pers inancında çok önemli bir yere sahip olan ay, yıldız veya güneş motifleri çokça kullanılarak Roma hâkimiyeti döneminde bile devam edegelmiştir. Kappadokyalılar, Uzun asırlar Hitit, Med ve Pers hâkimiyeti altında yaşadıkları için bütün bu medeniyetlerin etkisi altında kalmaları gayet tabî idi.

¹⁸ Hakman Meral, A. G. Tez, s. 113 (Mitolojide Minos kralının kızının adı.)

Özellikle etkisi altında kaldıkları Pers inanç ve kültürünün Ariarathes IV'ün Hellenleşme politikası ile kısmen değişime uğradığını her iki kültürün harman olduğunu anlamaktayız. Bu değişimin en önemli göstergesi de sikkeler olmuştur. Başşehir Mazaka'da Hellenistik Dönem'de Zeus Polioukhos, Apollon Patroos ve Fortuna tapınaklarının varlığını ve bu yapıların şehrin tamamen Hristiyanlaştığı 4. yüzyılda Hristiyanlar tarafından yıkıldığını bilmekteyiz. Zira Pagan Roma İmparatoru Iulianus bu sebepten şehrin ve varoşlarının kiliselerine ait tüm para, mal ve mülke el konulmasını, bu kaynaktan elde edilecek yaklaşık yüzotuzbeş kilo altının hazineye katılmasını, ayrıca tüm din adamlarının askere alınarak valinin emrine verilmesini emrederek şehri ağır bir biçimde cezalandırmıştır.¹⁹ Yine dönemin sikkelerinde bu tapınakların resimlerine rastlamaktayız.

Grek mitolojisinin en önemli kaynaklarından biri olan Hesiodos'un "Theogonia" (Tanrıların Doğuşu) isimli eserinde²⁰; Tanrı, birçok defa yıldırımları ile yeryüzünü titreten, bulutlarda gümbürdeyen; aynı yazarın "İşler ve Günler" isimli eserinde ise; bulutları devşiren Zeus olarak anılır.

Zeus inancı, Kappadokya bölgesinde Hititler Dönemi'nden beri varlığı bilinen "Dağ Tanrı Argaios kültü" ile Arkhelaus zamanından itibaren kendini göstermeye başlamıştır. Sikkeler, yüzük taşları, bronz ve mermer dağ heykelleri ile bu dağ tanrı inancı, bölgeye hâkim olmuştur. Argaios, ayrıca Tyche, Apollon gibi tanrılara da ev sahipliği yapar. Demek ki bölgenin başkenti Caesarea merkezli olarak belirlenen Zeus- Argaios

Ariarathes V'in (MÖ 163-130) sikkesinde Athena ayakta ve elinde Nike'yi tutuyor

¹⁹ Hakman, s. 112

²⁰ Hesiodos, *Hesiodos Eseri ve Kaynakları*, çev. Sabahattin Eyüboğlu, Azra Erhat, Ank. TTK Yayınları 1977, s. 460-505

kültü, bölge halkının en önemli dinî inanışıdır. Zeus'un bölgedeki tahtının Argaios Erciyes) olduğu anlaşılmaktadır.

Zeus'la birlikte çok tapınılan tanrıça ise Athena'dır. Hellen mitolojisinde akıl, sanat, strateji, barış ve savaşın tanrıçasıdır. Roma mitolojisinde Minerva diye anılır. Babası Tanrıların başı Zeus, annesi ise Zeus'un ilk karısı olan Hikmet Tanrıçası Metis'tir. Sembolleri, kalkan, mızrak, zeytin dalı ve baykuş olan Athena da Kayseri'de darbedilen Roma sikkelerinde yer alır.

Kappadokya'da IV. Ariarathes'in Hellenleşme adımlarından ilki, eskiden Pers mitolojisine uygun basılan sikkelerdeki tasvirleri kullanmayarak Hellen Tanrı ve tanrıçaları ile donatılmış sikkeler basılma geleneğini başlatması olmuştur. Bu gelenek son Kral Archelaus'a kadar devam etmiştir.

Yine Kapadokyalıların taptıkları önemli bir tanrıça da Nike'dir. Hellen mitolojisinde zafer tanrıçasıdır. Özellikle Pers Savaşları'ndan sonra halkın ilgi ve sevgisini kazanmıştır.

Nike, heykel ve paralarda çoğunlukla kanatlı olarak yer almıştır. Roma mitolojisindeki karşılığı Victoria'dır. Kappadokya paralarında Nike'nin sembolleri IV. Ariarathes'in Hellenleşme politikaları ile birlikte yer almaya başlamıştır. Son Kral Archelaus'a kadar hemen her sikkede Athena'nın elinde Nike tasvirini görmekteyiz.

Hellenleşme Dönemi'nde Kappadokyalılar'ın diğer bir tanrıçaları da Tyche'dir (Tike). Hellen mitolojisinde iyi ya da kötü yanıyla şans, baht, talih gibi insan ve şehir hayatının önceden bilinmesi mümkün olmayan kavramları Tyche'nin yönettiğine inanılıyordu. Bu sebeple her kişinin ve her şehrin kendine ait bir tychesi vardı. Şehir Tanrısı olarak kentlerin talihini ve genel olarak refahını belirleyen bu şans tanrıçası idi. MÖ den itibaren eski tanrıların kültü gerilemeye başlayınca Tyche'ye sadece "Şehir Tanrısı" hüviyeti ile inanılmaya devam edildi. Şehir darphanelerinde basılan sikkelerde baş-

larında şehir simgesi olan bir taçla görüntülenirdi. Nitekim Son Kappadokya Kralı Archelaus'un (MÖ 36-MS 17) ve Roma İmparatoru Severus Alexander'in (MS 222-235) Kayseri'de darbedilen sikkelerinde Argeus kültü ile birlikte bu tanrı görülmektedir.

Başlangıçta putperestliği yani çok tanrıcılığı devlet dini haline getirmiş bulunan Doğu Roma İmparatorluğu'nda Hz. İsa'nın 12 havarisinden biri olan Pavlus (Paul), Suriye, Kilikya, Anadolu, Efes, Kayseri, Filibe, Selanik ve Pire'ye giderek bu bölgelerde Hristiyanlığın ilk tohumlarını atması ve Paul ile Tarsus'ta yaşamış olan Barnabas gibi Hristiyan öncülerinin MS 41 yılında Hristiyanlığı yaymak için Konya ve Kapadokya'yı dolaşmaları bu yayılmada önemli bir rol oynadı. Hristiyanlık, önceleri devletin sürekli mücadele ettiği ağır baskılar uyguladığı ve zulmettiği, onların kiliselerini yıktığı bir tehdit olarak görüldüğü halde onun benimsenmesi asla önlenemedi.

Bu baskılara karşı Anadolu'da ilk Hristiyanların bir kısmı, büyük şehirlerden köylere ve gizli vadilere göç etmeye başladılar. Kayseri ve çevresinin önemli bir din merkezi haline geldiği 4. yüzyılda, Kayalık, Göreme ve çevresini keşfeden Hristiyanlar, Kayseri Piskoposu da olan Basil'in (Vasilios) inançlarını benimseyerek kayalar içinde manastır hayatını başlattılar. Yine Hristiyanlığın Kapadokya ve Konya'da yayılması sırasında bu yeni dini kabul edenlerin takibe uğraması, inanmayanlar tarafından öldürülme korkusu, Hz. İsa'ya inananları dağlık bölgelerde mağaralarda kaya oyuklarında ibadete zorlamıştır.

Bölgede günümüze kadar gelen ve kayaların oyularak içlerinin Hristiyanlığın kutsal olaylarının resmedildiği tablolarla süslendiği Soğanlı, Ürgüp, Göreme ve Ihlara'daki alanlar, Bizans İmparatorluğu'nun zulmünden kaçan pek çok Hristiyan için hem mabet hem de barınılan yaşama ortamları olmuştur.

Bizans yıllarında, Hristiyanlara karşı işkenceler son buldu ve tüm Bizans İmparatorluğu'nda dini özgürlükler genişledi. Bu ortamda Kapadokya'da Hristiyanlığın temel kurallarını koyan önemli din adamları ön plana çıktı. Büyük Vasilios (Kayseri piskoposu), Nissalı Grigorios (Nissa piskoposu), İlahiyatçı Grigorios (Konstantinopolis Başpiskoposu), Konyalı Amfilohios (Konya episkoposu) gibi. Kilisenin bu kural koyucu pederleri, Hristiyan halka barış ve adalet yolundan ayrılmamaları, çeşitli sapkınlıklara meyletmemeleri, eğitim ve ahlaka yönelmeleri gibi konularda yardımcı oldular. Bu tarihlerde Kappadokya da Hristiyanlık için önemli anıtlar, kiliseler ve manastırlar yaptırıldı.

V. yüzyılın başlarından itibaren Kappadokya bölgesi de bölünmeden önce doğru inanç olarak belirlenmiş olan ve Ortodoksluğu devletin resmî dini kabul etmiş bulunan Bizans'ın yedi piskoposluğundan biri olarak varlığını sürdürdü.²¹ Bu düzenlemelerden sonra Hristiyanlık kurumsallaştı ve devlet dini haline geldi. Ama bu sefer de uzun yüzyıllar boyunca eziyet gören mağdur ve mazlum Hristiyanlar ise zalimleştiler ve önceki pagan (çok tanrılı) dinlerin bütün izlerini yok etmek üzere tapınaklarını yaktılar, yıktılar veya kiliseye çevirdiler. Bu arada Kapadokya Krallığı ve Roma Dönemleri'nde daima metropolit (dinî merkez=büyük şehir) olan Kayseri'deki büyük tapınaklar tamamen yok edildi.

Hristiyanlık açısından MS 3. yüzyıl Roma İmparatorları'nın ve Roma halkının büyük çoğunluğunun henüz Hristiyanlığı kabul etmeyip, hâlâ eski çok tanrılı dinlere inandıkları dönemdir. Az sayıda Hristiyanlaşan kişiler de bizzat devlet tarafından takip ediliyor ve çoğu zaman yok ediliyordu. Özellikle İmparator Diokletianus Dönemi'nde en büyük Hristiyan kıyımı yaşandı. Başkentini Roma'dan Nikomedia'ya taşıyan bu imparator, MS 298 yılından başlayarak on yıl boyunca özellikle de Kapadokya bölgesinde Hristiyanlara korku ve dehşet saldı. O dönemde öldürülenler, azizlerin hayatını anlatan kitaplarda zikredilmekte ve hâlen kiliselerde anılmaktadır. Bunlara dini literatürde "martyr" yani din şehidi deniliyordu. Roma rejiminin bütün bu baskı ve işkencelerine rağmen çoğu İskenderiye okullarında eğitilmiş; Thaumaturgus, Gregorius (213-270), Caesarealı Aleksandr ve Firmilians gibi ilahiyatçılar, Kapadokya babalarının öncüsü olarak Ortodoks Hristiyanlık inancını Kapadokya'ya taşıdılar.²²

Bizans yıllarında, MS 313'te İmparator Büyük Konstantin'in himayesiyle Hristiyanlara karşı işkenceler son buldu ve tüm Bizans İmparatorluğu'nda dini özgürlükler genişledi. Başka bir deyişle, Büyük Konstantin; Milano Fermanı'nı yayınlayarak, İznik Konsili'ni toplayarak ve orduya Hristiyanlığı sokarak imparatorluğun dinini paganizmden Hristiyanlığa çevirmiştir. Artık Jüpiter'in, Apollon'un yerini Hz. İsa ve Meryem Ana alacaktı. Bu ortamda Kapadokya'da Hristiyanlığın temel kurallarını koyan önemli din adamları ön plana çıktı. Büyük Vasilios (Kayseri piskoposu), Nissalı Grigorios (Nissa piskoposu), İlahiyatçı Grigorios (Konstantinupolis Başpiskoposu), Konyalı Amfilohios (Konya episkoposu) gibi. Kilisenin bu kural koyucu pederleri, Hristiyan halka barış ve adalet yolundan ayrılmamaları, çeşitli sapkınlıklara meylet-

²¹ M.V. Levchenko, Bizans, çev. Erdoğan Berktaş, İst. 1979, s. 13

²² Pekin Faruk, Kapadokya, İletişim Yay. İstanbul 2014, s. 400

memeleri, eğitim ve ahlaka yönelmeleri gibi konularda yardımcı oldular. Bu tarihlerde Kapadokya’da Hristiyanlık için önemli anıtlar, kiliseler ve manastırlar yaptırıldı.

Ancak Kappadokya bölgesi Bizans’ın hâkim olduğu uzun yıllar içinde merkezin deb-debe ve zenginliğinden uzak kaldı. Halk yoksulluk ve cehaletten kurtulamadı. Çağın eğitimini verebilecek okullar açılmadı. Kappadokyalılar’ın dilleri de başkentteki soylulara göre kaba ve basit görülüyordu. Bu sebeplerle Kappadokya’nın Hristiyan dünyasındaki teolojik etkisi zamanla azalmış oldu.

Kayseri Ermeniler açısından da önem taşımaktadır. Zira Kayseri’de büyüyen ve burada eğitim görerek evlenen Krikor (Grigor) Lusavoriç (MS 288-301), Gregoryen mezhebinin kurucusu ve Ermeni Kilisesi hiyerarşisinin tarihteki ilk episkoposu olarak başpiskopos Gevontinos tarafından takdis edilmiştir. MS 288-301 yıllarında kurulmuş bulunan Gregoryen Mezhebinin kuruluş yeri olan Kayseri’de halen mevcut bulunan tek faâl kilise “Surp Krikor Lusavoriç” adını taşımaktadır.

O dönemde Kayseri, etkili bir Hristiyanlık merkezi olan Kayseri’de²³ Sofya isimli bir analık tarafından iyi bir Hristiyan olarak yetiştirilen Lusavoriç, Kayseri’den çıkıp ülkesine giderek burada İncil yolunu yaymaya başladı. Bu tarihlerde Ermenistan halkının dini, bir yanda Ermeni–Frig unsurlarının ve belki Urartu kalıntılarının, diğer yandan İran panteonundan alınma unsurlardan ve inanışlardan oluşuyordu.

MS 288 yılında Hüsrev’in oğlu, Ermeni kralı III. Dırtad (Tridat) Fridates’in, yakalandığı “domuz ya da likantropi hastalığını²⁴” tedavi ederek kralın güvenini kazandı ve kral başta olmak üzere prensleri, orduyu Hristiyan etti. Ancak bu aristokrasiden yani tepeden gelen din değiştirme işi halk tarafından benimsenmedi ise de Kirikor’un (Grigor) un büyük gayretleri ile zamanla amacına ulaştı ve binlerce insan Hristiyanlığı kabul etti. Kral’ın da bu süreci hızlandığı anlaşıyor.

Lusavoriç bu başarılarından sonra III. Dırtad’ın ülkesindeki bütün beyleri Hristiyanlığın büyük merkezi olan Kayseri’ye getirdi. Zira Kayseri Hristiyanlık biliminin

²³ Grousset Rene, Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi, İstanbul 2005 s. 118

²⁴ Halk anlatımına göre bu hastalık domuza dönüşme olarak adlandırılmaktaydı ve bu yüzden heykel sanatında Dırdad, domuz şeklinde görüntülenmektedir. Ya da kendini “kurt” zanneden insanların yaşadığı psikolojik bir hastalığa verilen isim olarak da bilinmektedir. Orta Çağ’da “Kurt Adam” olarak tarif edilen hastalığı bugünkü tıp literatürü “Anti sosyal kişilik bozukluğu” adı ile belirtmektedir.

öğretildiği Anadolu’nun en büyük dinî merkezi idi.²⁵ Kendisi de hükümdarın tahsis ettiği altınla süslü iki tekerlekli ak katırların çektiği bir araba içinde şehre girdi. Kayseri’de toplanan ve birçok piskopostan oluşan bir ruhani meclis, Krikor’un dinî rütbesini yükseltmek ve ona piskoposluk görevini vermek için karar aldılar. Böylece Krikor Lusavoriç, Kayseri başpiskoposu Leontius tarafından takdis edilerek Ermeni kilisesinin “Kathogikosu” (milletin temsilcisi) rütbesini aldı. Hatta Krikor’un Kayseri’ye bu ikinci gelişinin dönüşünde yanında Zenop Klag (Muş Tarihi Yazarı) başta olmak üzere pek çok Kappadokyalı keşişi de Ermenistan’a götürerek kabul ettirdiği Hristiyanlık, Ermenilerin devlet dinî haline gelmiştir. Bu sebeple Krikor’a “Lusavoric” yani “nur saçan=aydınlatıcı” unvanı verilmiştir.

Yeni dinin yayılması ile ülkedeki Zerdüşt tapınakları bir bir yıkılmış ve yerine “Ecmiyazin Kiliseleri” kurulmuştur. Krikor Lusavoric’in Kayseri Başpiskopos’u Leontius tarafından Kayseri’de takdis edilmesi Kayseri’yi Ermenilerin gözünde kutsal bir şehir haline getirmiştir.

Dördüncü yüzyılın başları ise Caesarea halkının tamamen Hristiyanlaşarak manastır ve keşişlerin yaygınlaştığı ve dinî hayatın geliştiği devirdir. Bu yüzyılın ikinci yarısında Hristiyanlığa hizmet bakımından en önemli kişi şüphesiz Kayseri Piskoposu Basileios’tur (Vasileios). (MS 329-379) Basileios, doğup yaşadığı Caesarea’ya MS 363 yılında rahip olarak atanmış ve 370 yılında da Caesarea metropoliti Eusebios’un ölmesi üzerine Gregory ve babasının çabaları ile başpiskopos seçilmiş bir din adamı idi. MS 370 yılında Caesarea piskoposu olarak bu görevini ölünceye kadar devam ettirdi. Piskoposluğu sırasında kilise teşkilatının düzenlenmesi ve kilise iç kurallarının konmasında öncülük ederek büyük şöhret kazandı. Özellikle de kilise törenlerinin sırasını değişmez kurallara bağladı. Bunun sonucunda kiliselerde yalnızca insan sesiyle söylenen ilahi türü, ilahi besteleyen şairler arasında gelişti. Ayrıca kendisi Ortodoksluğa karşı en büyük tehdit olarak gördüğü “Arius’culuğu”²⁶ şiddetle reddeden bir akımın lideri idi. Bu sebeple de Ortodokslar onu “büyük” sıfatı ile anmaktadırlar.

Başpiskopos Basileios, Caesarea kapıları önüne büyük bir hastane ve öksüzler yurdu yaptırdı. Bu yapı başlı başına bir külliye niteliğinde idi. İçinde kilise, piskopos sarayı,

²⁵ Türkiye Ermeni Patrikliği, Kayseri ve S. Krikor Lusavoriç Kilisesi, İstanbul 1986 s. 34

²⁶ Arius’culuk: MS 318 yılında İskenderiye Kilisesi piskoposu Arius’un “İsa’nın Baba ile aynı özden olmadığını ve bu sebeple İsa Mesih’in tanrı olamayacağını” iddia eden ve Hristiyanlığın “Baba-Oğul ve Kutsal Ruh” inancına ters düşen bir akımdır.

rahip evleri, misafirhaneler ve bir cüzam hastanesi bulunmakta idi.²⁷ Hastanede cerrahi ve enfeksiyon hastalıkları konularında uzmanlaşmış hekimler bulunuyordu. Öksüzler yurdunda ise sağır, dilsiz kör ve felçliler barındırılıyordu. Aşdişad kurallarına göre bu külliye de halk, aile içi evlilik yapılmaması, ölü hayvan eti yenilmemesi ve regl olan kadına yaklaşılmaması konularında eğitiliyordu.

Ancak Kappadokya Hristiyanlığında halkın eski İran “Maj” lar kültürüne bağlı olması sebebi ile bazı değişiklikler olmuştur. Halkın inançlarında Pagan dininden birçok emareler bulunmaktadır.²⁸

Daha sonraki yüzyıllarda Roma ve eyaletlerinde müthiş bir Hristiyanlaşma ve dindarlık başladı. 5. yüzyılda Atina’da putperest bir filozofun kızı olarak dünyaya gelmiş bulunan İmparatoriçe Eudokia, bahtsız geçen saray hayatından sonra Kudüs’e yerleşti. Eudoxia burada bir taraftan kilise ilahileri yazarken bir taraftan da kutsal emanet toplama merak ve modasını başlattı. Anadolu’da bulunan azizlerin eşya ve vücut kalıntılarına sahip olma yarışı başladı. Mesela Aziz Mamas’ın bir parmağına sahip olan Langers şehri ahalisi, doğal olarak bu azizin hayatını geçirmiş olduğu Kappadokya’daki Kayseri’yi ziyaret ediyorlardı.²⁹

Malazgirt Meydan Savaşı sonrasındaki bir süreç içinde şehir nüfusunun, Türklerin yerleşmesine kadar Hristiyan unsurlardan teşekkül etmiş olduğu ancak Ermeni ve Rumlardan oluşan şehrin, zamanla Türk hüviyetini kazanırken gayrimüslim unsurların da sayılarının azalmasına rağmen din değiştirmeden varlıklarını sürdürdükleri anlaşılmaktadır.

Anadolu Türkleşmeye başlayınca Kayseri ve çevresinde hâkimiyet kuran Dânişmendli Beyliği ve özellikle de Kayseri’yi başkent yapan Beyliğin üçüncü Meliki Muhammed Gazi Dönemi’nde Kayseri tam bir İslam şehri olmuştur. Ulu Camii ve Külük (Gülük) gibi iki muhteşem İslam abidesi ile donatılmış, her türlü sarhoşluk veren içki yasaklanmıştır. Kayseri’nin İslamlaşmasında biz merkezli bir kardeşlik ve dayanışma ortamı oluşturan Ulu Camii, bu görünüş ve hacmiyle Dânişmendli devletinin o günlerdeki mali kültürel ve mimari zenginliğini gösteriyordu. O aynı zamanda güç ve bağımsızlık göstergesiydi.

²⁷ William M. Ramsay, Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası (çev. Mihri Bektaş), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1960, s. 461

²⁸ E. Kirsten, Kapadokya’nın İlkçağda Sosyal Yapısı, V. Türk Tarih Kongresi, Ank. 12-17 Nisan 1956, s. 60-62

²⁹ Runciman, s. 33

Anadoluda ki bu fütihat ve uygulamaları sebebiyle dönemin Abbasî Halifesi tarafından da çeşitli hediye ve unvanlarla taltif edilmişlerdir. Daha sonra Türkiye Selçukluları da meşruiyetlerini Abbasi Halifelerinden alarak Sünnî akideye bağlılıklarını gösteriyorlar ve bastırdıkları sikkelerde kendi dönemlerindeki Abbasî Halifesi'nin adını özellikle belirtiyorlardı.

II. Kılıçarslan Dönemi'nde Danişmendli Beyliği'nin Türkiye Selçukluları Devleti'ne katılmasıyla daha hoşgörülü bir yönetim tarzı hâkim oldu. Mesela I. Gıyaseddin Keyhüsrev Bizanslı Manuel Maurozomes'in kızını alarak Devlet Raziye Hatun ismini vermiş, yine I. Alâeddin Keykubad Kalanderos (Alâiye) Kalesi hâkimi Kirvard'ın kızı ile evlenmiş ve Mahperi Hatun (Hunat Hatun) adını verdiği bu eşinin dinine, kendisi ölünceye kadar müdahale etmemiştir. Mahperi Hatun'nun oğlu olan II. Gıyaseddin Keyhüsrev de Gürcü prensesi Tamara (Gürcü Hatun) ile evlenerek bastırdığı sikkelerin üzerine eşini temsilen güneş resimleri koydurmuştur. Diğer birçok Selçuklu Sultanı Dönemi'nde sikkeler, çiniler, yapılar ve diğer bazı objeler üzerinde bol miktarda hayvan ve insan resmine rastlanmaktadır.

Halkın büyük bir kısmı Türk olmakla beraber mahalleleri ayrı olmak üzere bir miktar Rum ve Ermeni bulunuyordu. Gayrimüslimlerin bulunduğu mahalleler: İslim Paşa, Hasünlü, Samur, Neseb Hatun, Tac-ı Kızıl, Ekidere, Bahçebaşı, Bahçe, Batman, Büyükoduncu, Caferbey, Çakoloz, Çivicibektaş, Dadırharpur, Gürcü, Fırıncı, Hacı Kasım, Hacı Mansur, İsağa, Karakürkçü, Keklik, Kıcıkapı, Konukboğan, Köyyıkan, Mermerli, Merkepçi (Mürekepçi) Mustafa Necip, Rum Sultan, Rumyan, Sasık, Selaldı, Sisliyan, Sultan, Süleyman, Şarkıyan, Şuturban, Tavukçu, Varsak'dır.

Gayrimüslimlerin bir kısmı da şehre yakın kasaba ve köylerde yerleşmiş idiler. Mesela Talas, Zincidere, Germir, Gesi, Efkere gibi Selçuklular zamanında Hristiyanlar büyük bir serbestlik içinde yaşamaktaydılar. Yine Haârizm-Şahlar'dan Celâleddin Mengüberti'ye karşı H 627-M 1230 tarihinde Yassıçemen Zaferi'ni kazanıp, Kayseri'ye dönen Alâeddin Keykubad'ı papazlar da karşılamaya geldiler. Sultan bunların arasına girdi. Çan çalmalarına ve ilâhiler okumalarına izin verdi.³⁰ O tarihlerde Kayseri'de bir Ermeni piskoposunun bulunduğu, kilise toplantı zabıtlarından anlaşılmaktadır.³¹ Hatta diğer İslam ülkelerinde Yahudi ve Hristiyanlar, Müslümanlardan farklı kıyafet

³⁰ Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İst. 1971, s. 74

³¹ Cahen, s. 211.

ve ayakkabı giymeye mecbur edildikleri halde Selçuklu Devleti böyle bir uygulama yapmıyordu. Bu hususu hoşgörü ve akla önem veren mutasavvıf Muhyiddin-i İbnü'l Arabî bile yadırgayarak Sultan İzzeddin Keykâvus'a bir mektup yazmıştı. Mektupta; “Sana çanları kaldırmak, imansızlığı gidermek, yurdunda Müslümanlığın ününü yüceltmek, kâfirlerin koymuş oldukları töreleri kaldırmak gerektir. Müminlerin ulusu Hz. Ömer, dinî ayrı tebaa için şunları buyurmuştur: Yabancı dine inananlar, kentler çevresinde kilise, manastır, bekâr papaz yurtları yaptırtmasınlar, yıkılmış olan tapınaklarını yenilemesinler, çocuklarına Kur'an öğretmesinler, Allah'a ortak koştuklarını açığa vurmasınlar. Müslümanlarla hısımlık etmek isterler ve Müslümanlara saygı göstererek derneklerinde oturmak dilerlerse onlara yer verin. İslam olmayanlar, kılık ve kıyafetlerinde, şapkalarında, sarıklarında, papuçlarında, tıraşlarının biçiminde Müslümanlara benzemesinler. Müslüman adlarını ve künyelerini almasınlar. Eyerli atlara binmesinler. Kılıç kuşanmasınlar, silaha dair hiçbir şey taşımasınlar. Arap yazısı ile mühür kazdırmassınlar, şarap satmasınlar. Kendi büyüklerine saygı göstersinler. Bellerine zünnar bağlasınlar. Müslümanların yolları üzerinde haç gezdirmesinler ve kitapları yüksek sesle okumasınlar. Cenazeleri Müslümanlardan ileri geçmesin, çanlarını yavaş sesle çalsınlar, kiliselerinde yüksek sesle okumasınlar konulan bu yasaklara aykırı yürürlerse onlar için zimmet yoktur.”³² diyerek gayrimüslimlere verilen serbestliği tenkit etmektedir. Ancak Sultan bu görüşleri dikkate almayarak hoşgörü politikasına devam etmiştir.

Türkiye Selçukluları Dönemi'nde Kayseri'de Ahilik, Mevlevilik ve Bektaşilik gibi dergâh ve tarikatlar yaygın ve aktif olarak teşkilatlanmışlardı. Anadolu'da Babailik adı altında Baba İlyas ve Horsani tarafından kurulan oluşum, II. Keyhüsrev Dönemi'nde oldukça yaygındı. Baba İshak'la beraber yürütülen bu hareket bir tarikat veya mezhep olmaktan ziyade temelinde Eski Türk inanç ve geleneklerini taşıyan, Şiilik ve yerli birtakım inançlarla birleşmiş senkretik bir sistemdi. Ayrıca Evhadüddin-i Kirmanî ve Ahî Evren hem de Seyyid-i Burhaneddin'in Kayseri'deki faaliyetleri önemli örnekler olarak karşımıza çıkar.

Osmanlı Devleti Dönemi'nde demografik yapı olarak Kayseri'nin bazı mahalle ve köylerinde Rum ve Ermeni halk olmakla beraber Müslümanların sayısı çok daha fazla olduğundan daima bir İslam şehri olarak kalmıştır.

³² Doğan Avcıoğlu, Türklerin Tarihi, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1968, s. 2022

Kayseri nüfusu, 1523 yılında %81'i Müslüman ve %19'u Gayrimüslümlerdi. Bu tarihte 38'i Müslüman, 3'ü Ermeni 1'i Rum ve 1'i de karışık olmak üzere 43 mahalle ve 3 cami, 20 mescit bulunuyordu. 16. yüzyılın sonlarında 1584 yılında nüfusun %78 i Müslüman-Türk, %22 si ise gayrimüslüm idi.

Karaman vilayeti içinde Ermeniler sadece Kayseri, Niğde ve Tarsus'ta yaşıyorlardı. Osmanlı belgelerine göre bu bölgeye sisten (Adana Kozan) göçen ve 1584 Kayseri Mufassal Defteri'ne göre; takriben 675 Ermeni hânesi olarak tespit edilen 6.000 Ermeni yaşamaktaydı. Ermeni başpiskoposluk makamı Kayseri şehrindeydi. Buraya en yakın makam; Sivas, Tokat, Maraş ve Ankara şehirlerinde bulunmaktaydı. Kayseri Başpiskoposluğu'nun Niğde, Konya ve İsparta üzerinde velayeti vardı. Kayseri'deki bu Ermeni yerleşimi İstanbul'un fethinden sonra Kayseri Ermenilerinin İstanbul'a göçürülmesine rağmen küçük bir azınlık olarak devam etmiştir. Ermeni Başpiskoposu gibi, Rum Başpiskoposu da Kayseri'de oturmaktaydı.³³ Kayseri zimmilerine, bu yüzyıllarda, Osmanlı yöneticilerince geniş bir dinî hoşgörü tanınmıştı. Kayseri'de olan ibadethanelerinde serbestçe ibadetlerini yapıyor, hatta din ve mezhep değiştirmeleri bile fazla tepkiye sebep olmuyordu. Mesela bazı Ermeniler'in Ortodoksluğa veya İslamiyete geçtikleri görülmekte idi. Bazen de Ortodoks Rumların Gregoryanlık mezhebine veya yine Müslümanlığa geçtikleri oluyordu. Din değiştirme ve özellikle de İslamiyeti seçme durumunda, Kayseri şer'î meclisi İslam hukukuna göre basit bazı kuralları uygulardı. İsmi değiştirilir, sünnet ettirilir, ramazan ayı boyunca oruç tutturulurdu. Kendisine hediye ve iş garantisi verilmez fakat bazı kolaylıklar sağlanırdı. İslâmiyeti seçen kişi genellikle evi ve ailesi ile olan irtibatını keser ve daha da ilerisi Hanefi hukukunun mühtedi müslümanların zimmi akrabalarından miras almamasını öngörmesi sebebi ile oldukça mağdur olurdu.³⁴

19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti'nin zimmilere verdiği bazı yeni hakların da Kayseri'deki yansımalarını görmekteyiz. Mesela 1889'da Fener Patrikhanesi Kayseri Metropolit'i'ne Zencidere Manastırı'nda bir Ruhban Okulu'na resmî izin çıkarttırır. Bu okulun hedefi ise Kayseri Metropolitliği'ne bağlı dinî kurumlara bilgilili papazlar yetiştirmektir. Yine Amerikan Board Derneği tarafından misyoner faaliyetler yapmak üzere Osmanlı Devleti sınırları içinde bazı okul ve dispanserler açılması kararı gereğince Kayseri'de ilk faaliyet Amerikan Misyoner Örgütü ABCFM (Amerikan Board of

³³ Erdoğan, M. Akif, I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, Kayseri 1997, s. 73

³⁴ Erdoğan, A.G.B., s. 74

Commissioners for Foreign Missions) tarafından 1854 yılı Haziran ayında J. N. Ball ve W. A. Farnsworth'ın kurduğu istasyonda başlatılmıştır. Bu dönemde Kayseri'de sadece 20 Protestan bulunduğu ve daha sonraki çalışmalarda bu kişilerin temel oluşturduğu anlaşılmaktadır. Faaliyetler, 1878 yılına gelindiğinde Kayseri'ye bağlı 25 alt istasyona ulaşmıştır. Talas Koleji (Talas American School for Boys), daha ziyade Ermeni ve Rum çocuklara eğitim vermek amacıyla kız, ardından da 1883 yılında erkek okulu öğretime açıldı. 1967 senesinde de faaliyetine son vermiştir.

Günümüzde 1.447.107 nüfuslu şehrimizin büyük ekseriyeti Müslümanlardan oluşmaktadır. Pek az miktarda Hristiyan bulunmakta olup, Ermeni ve Rum asıllı vatandaş ise belki birkaç aileden ibarettir. Hâlen şehir merkezinde Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi açık olmakla beraber senede bir gün Kayseri dışından gelen Ermenilerin yaptığı ayinin dışında bir faaliyeti bulunmamaktadır.

Kaynakça

Avcıoğlu, Doğan, Türklerin Tarihi, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1968, s. 2022

Erdoğan, M. Akif, I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, Kayseri 1997, s. 73

Erkiletlioğlu, Halit, Kutlu Dağ Erciyes, Melikgazi Bel. Yay. Kayseri 2022

Grayson, A.K., (1987), "Assyrian Expansion Into Anatolia in the Sargonid Age (744-650 B.C), XXXIV. Assyriology Cong. T.T.K, s. 131-136.

Grousset, Rene, Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi, İstanbul 2005, s. 118

Hawkins, J. D. *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions, Vol 1*, Berlin, 2000: 483-85, 496-97 and plts. 268-69, 277.

Heredotos, Heredot Tarihi, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. 559, İstanbul, Ocak, 2002, s. 61-64

Hesiodos, *Hesiodos Eseri ve Kaynakları*, çev. Sabahattin Eyüboğlu, Azra Erhat, Ank. TTK Yayınları 1977, s. 460-505

Kirsten, E., Kapadokya'nın İlkçağda Sosyal Yapısı, V. Türk Tarih Kongresi, Ank. 12-17 Nisan 1956, s. 60-62 Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İst. 1971, s. 74

Levtchenko, M.V., Bizans, çev. Erdoğan Berktaş, İst. 1979, s. 13

Parman, Ebru, Ortaçağda Bizans Döneminde Frigya (Phrygia) ve Bölge Müzelerindeki Bizans Taş Eserleri, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2002, s. 15

Pekin, Faruk, Kapadokya, İletişim Yay. İstanbul 2014, s. 400

Strabon, Geographica, Coğrafya, Anadolu XII, XIII, XIV. Kitaplar, (çev. A. Pekman), İstanbul, 1987.

T.C. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bilim Dalı Eskiçağ Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Tabal Bölgesi Tarihi (MÖ I. Binyılın İlk Yarısında Tabal Krallığı'nın Siyasal ve Ekonomik Tarihi) Selim Pullu 97/2502970439, s. 84

Uçankuş, Hasan Tahsin, Tarih Öncesi Çağlardan Perslere Kadar Anadolu, KB. Yayınları, Ankara 2000, s. 569

Türkiye Ermeni Patrikliği, Kayseri ve S. Krikor Lusavoriç Kilisesi, İstanbul 1986, s. 34

William M. Ramsay, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası (çev. Mihri Bektaş), Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, 1960, s. 461

KAYSERİLİ BAŞKÂTİBZÂDELER ÂİLESİ VE AHMET EMİN GÜVEN BEYEFENDİ

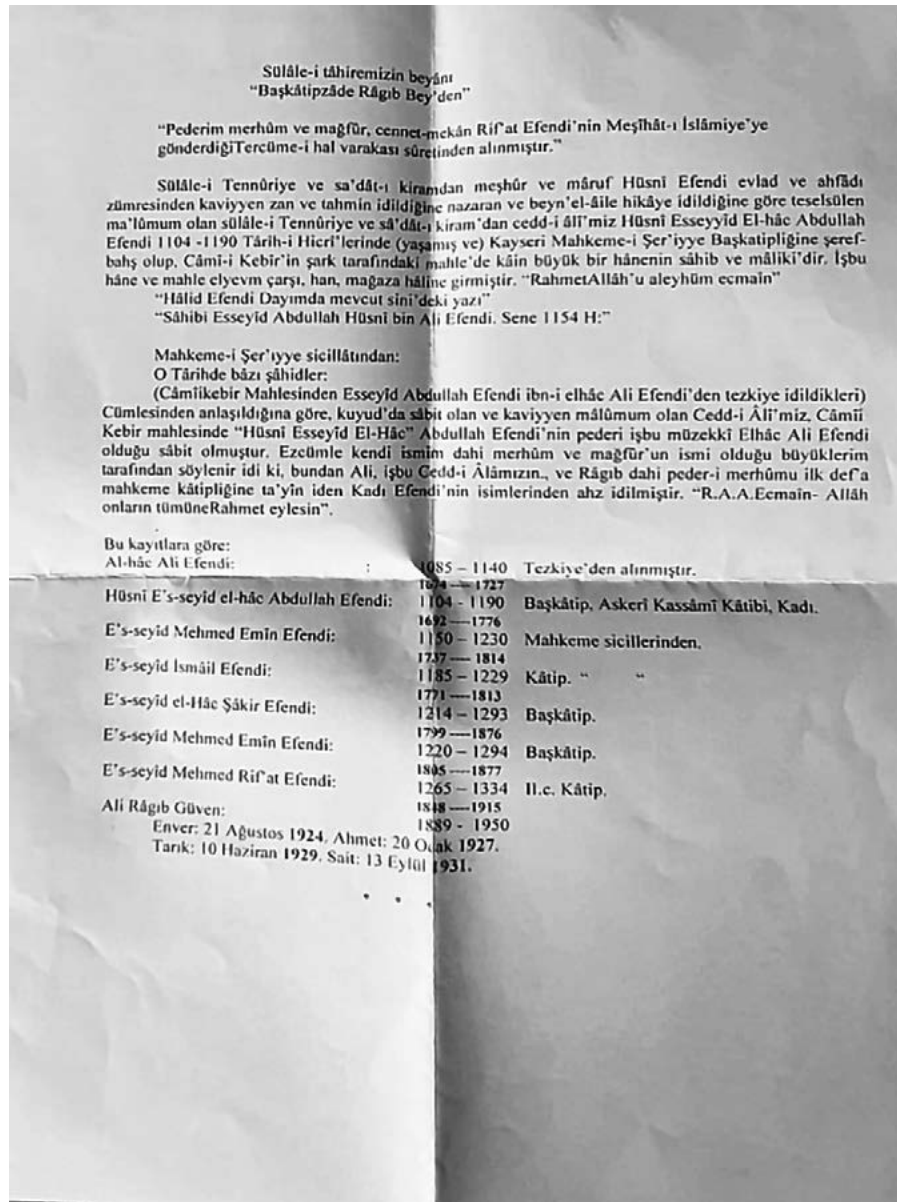
Prof. Dr. Atabey Kılıç

Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Kayseri

Tarih boyunca Anadolu'nun ve Selçuklu, Osmanlı Devletlerimizin en önemli şehirlerinden olan Kayserimiz, Cumhuriyet Dönemi'nde de her bakımdan kendini göstermeyi başarmış, tarihî ve kültürel yönden de ayrıca dikkat çekmiş şehirlerimizin arasındadır. Takip edebildiğimiz tarihî seyri içerisinde Kayserimizin Seyyid Burhâneddîn, Dâvûd-ı Kayserî, Kadı Burhâneddîn, İbrâhîm-i Tennûrî gibi mühim şahsiyetlere sahip olduğuna şahit oluruz. Bununla birlikte, şehrin hatırlı isimlerinden oluşan köklü aileleri de ayrıca dikkat çeker. İsmi zikrettiğimiz son büyük şahsın soyundan gelmekte olan Başkâtibzâdeler de Kayserimizin köklü âileleri arasında şerefli yerini almıştır. Soyları meşhur Mesnevi şerhi Ankaravî İsmâîl Rûsûhî-yi Ankaravî ve Şeyh İbrâhîm-i Tennûrî Hazretlerine dayanan bu asil ailenin şeceresi, aile efrâdından olan muhterem Ahmet Emin Güven Bey tarafından bilhassa babası Râgıb Bey'in verdiği bilgilere ve başka vesikalara dayandırılarak şöyle verilmektedir:

“el-Hâc Ali Efendi, Hüsnî Es-seyyid el-Hâc Abdullah Efendi, Es-seyyid Mehmed Emîn Efendi, Es-seyyid İsmâîl Efendi, Es-seyyid el-Hâc Şâkir Efendi, Es-seyyid Mehmed Emîn Efendi, Es-seyyid Mehmed Rif'at Efendi, Ali Râgıb Güven; Enver, Ahmet, Tarık ve Sait'dir.”¹ Merhum Ahmet Emin Güven Bey tarafından bize elden teslim edilen aşağıda da örneğini sunduğumuz, bilgisayara aktarılmış belgede âile soy kütüğünün, “**sülâle-yi tâhire**” başlığı altında verilmesi ise oldukça dikkat çekicidir:

¹ Hususi kütüphanemizde bulunan ve aşağıda görüntüsünü paylaştığımız evraktan.

Sülâle-i tâhiremizin beyânı

"Başkâtîpîzâde Râgîb Bey'den"

"Pederim merhûm ve mağfûr, cennet-mekân Rif'at Efendi'nin Meşîhât-ı İslâmiye'ye
gönderdiği Tercüme-i hâl varakası sûretinden alınmıştır."

Sülâle-i Tennûriye ve sâdât-ı kiramdan meşhûr ve mâruf Hüsni Efendi evlâd ve ahfâdı zümresinden kaviyyen zan ve tahmin idildiğine nazaran ve beyn’el-âile hikâye idildiğine göre teselsülen ma’lûmum olan sülâle-i Tennûriye ve sâdât-ı kirâmdan cedd-i âlî’miz Hüsni El-hâc Abdullah Efendi 1104-1190 Târîh-i Hicrî’lerinde (yaşamış ve) Kayseri Mahkeme-i Şer’iyye Başkâtipliğine şeref-bahş olup, Câmi-i Kebîr’in şark tarafındaki mahallede kâin büyük bir hânenin sâhib ve mâlikidir. İşbu hâne ve mahalle elyevm çarşı, han, mağaza hâline girmiştir. “RahmetAllâh’u aleyhüm ecmaîn”

“Hâlid Efendi Dayımda mevcut sini’deki yazı”

“Sâhibi Esseyid Abdullah Hüsni bin Ali Efendi. Sene 1154 H:”

Mahkeme-i Şer’iyye sicillâtından:

O Târihde bâzı şâhidler:

(Câmi-i Kebîr Mahallesinden Esseyid Abdullah Efendi ibni Elhâc Ali Efendi’den tezkiye idildikleri) cümlesinden anlaşıldığına göre, kuyud’da sâbit olan ve kaviyyen ma’lûmum olan Cedd-i Âlî’miz, Câmi-i Kebîr mahallesinde “Hüsni Esseyid El-Hâc” Abdullah Efendi’nin pederi işbu müzekkî El-hâc Ali Efendi olduğu sâbit olmuştur. Ezcümle kendi ismim dahi merhûm ve mağfûr’un ismi olduğu büyüklerim tarafından söylenir idi ki, bundan Ali, işbu Cedd-i Âlâmızın ve Râgıb dahi peder-i merhûmu ilk def’a mahkeme kâtipliğine ta’yîn iden Kadı Efendi’nin isimlerinden ahz idilmiştir. “R. A. A. Ecmâin- Allâh onların tümüne Rahmet eylesin”.

Bu kayıtlara göre:

Al-hâc Ali Efendi: 1085- 1140 Tezkiye’den alınmıştır. 1674 ---1727

Hüsni Es-seyyid el-hâc Abdullah Efendi: 1104 – 1190

Başkâtip, Askerî Kassâmî 1692 ---1776

Kâtibi, Kadı Es-seyyid Mehmed Emîn Efendi: 1150 – 1230

Mahkeme sicillerinden.1737 ---1814

Es-seyyid İsmâil Efendi: 1185 – 1229

Kâtip. 1771 --- 1813

Es-seyyid el-Hâc Şâkir Efendi: 1214 – 1293

Başkâtip. 1799 --- 1876

Es-seyyid Mehmed Emîn Efendi: 1220 – 1294

Başkâtip. 1805 --- 1877

Es-seyyid Mehmed Rif'at Efendi: 1265 – 1334

II, c. Kâtip. 1848 --- 1915

Ali Râgıb Güven: 1889 – 1950

Enver: 21 Ağustos 1924. Ahmet: 20 Ocak 1927.

Tarık: 10 Haziran 1929. Sait: 13 Eylül 1931.

Bu kayıtlardan da anlaşılacağı üzere, Başkâtibzâdeler'in soyu Şeyh İbrâhîm-i Tennûrî Hazretlerine dayanmaktadır. Sâdât-ı kirâm'dan, yani Hz. Peygamber neslinden geldiklerini de yine bu belgeye göre söylemek mümkündür. Ayrıca, Ahmet Emin Güven Beyefendi, sohbetlerimizde ve sık sık yaptığımız telefon görüşmelerinde, sülalelerinin/soylarının bir taraftan da Şârih-i Mesnevî Ankaravî Hazretleri'ne dayandığını defalarca söylemiştir.

Biz, bu yazı çerçevesinde ailenin dikkat çeken ve eser bırakan birkaç ferdi hakkında maddeler halinde bilgi vermeye çalışalım.

1. Başkâtibzâde Râgıb Bey

a. Hayat Hikâyesi:

Oğlu, muhterem ve merhum Ahmet Emin Güven Bey'in ifadeleriyle: “*Râgıb Bey, 21 Aralık 1889 tarihinde Kayseri’de doğmuştur. Babası Mahkeme-i Şer’iye ikinci kâtibi ve ataları Emin Efendizâdeler olarak anılan aileden Rif’at Efendi’dir. Annesi, meşhur müfti Hacı Enver Efendi’nin kızı Sâdiye Hanım’dır. İlk bilgileri aile muhitinden aldıktan sonra Pîşekarzâde Hacı Mustafâ Efendi’nin yönettiği mahalle mektebine devam etmiş, daha sonra da sırası ile 1897’de “Ahmed Paşa” ilkokulunu, 1901’de “Kayseri Rüşdiyesi” (ortaokul) ve 1907’de “Kayseri İdadisi” (lise)’ni iyi ve pek iyi derecelerle bitirip diploma almıştır. 1910 yılına kadar aile büyükleri yanında ticaret işleri ile uğraşmış, bu arada öğrenme ve bilgi edinme tutkusunu tatmin etme olanakları aramaktan da geri kalmamıştır. Arâbî ve Fârisî öğrenimi için dayıları Mehmed Said (Şâir Kâmî) ve Hâlid Tapkan Hocaefendilere, dînî ve felsefî bilgiler için dedesi*

Müfti Hacı Enver Efendi'ye devam etmiştir. "Yazışma usülleri" öğrenmek için de altı ay kadar "Meclis-i İdare Başkatibi" Ahmed Nazif Efendi'ye devam etmiştir. Bu yaşamının son bir yılını da Kayseri "Hâtuniyye" medresesinde hücre-nişin (yatılı) talebe olarak geçirmiştir. 1911 yılında dedesi Hacı Enver Efendi'nin teşvikleri ile yüksek tahsil için İstanbul'a gitmiştir. (Aralık 1910)

İstanbul, Irgat Pazarı'nda "Kara Mustafa Paşa", Direklerarası'nda "Kuyucu Murad Paşa", Bayâzî'te "Râbî-i Süleymâniye" medreselerinde üç yıl zamanın ileri gelen hocalarından muhtelif dersler okumuş, Mayıs 1913 tarihinde "Medresetü'l-Kuzât" giriş imtihanını kazanarak buraya devama başlamıştır. Olağanüstü bir başarı ile birinci sınıfa geçip, ikinci sınıfa devam ettiği sıralarda, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle 13/26 Ağustos 1330/1914 tarih ve 1737 numaralı 9. Kolordu Emirnâmesi ile askere çağırılmıştır. Bundan sonraki askerlik hayatı şöyledir:

28 Şubat 1915'e kadar İstanbul kışlalarında ihtiyat zabıt namzeti "Yedek subay adayı" talim, terbiyesi ve 4849 sicil no. ile mezuniyetle mülâzım-ı sâni namzedi "asteğmen adayı" olarak Kafkas Cephesi'ne İstanbul'dan hareket.

26 Nisan 1915, Erzurum'a ulaşım ve 10. Kolordu, 32. Fırka, 94. Alay, 2. Tabura tayin.

30 Nisan 1915, Kıtaya ve fiilen harbe iştiraki ve Rus ordusu ile çarpışmalar.

8 Temmuz 1915, Ruslara esareti Makaryef ve Sibirya Grasnüyarsk'ta esaret hayatı.

17 Haziran 1920, Sibirya'dan Türkistan'a müteveccihan hareket ve 29 Ağustos 1920'ye kadar Taşkent'te kalış.

5 Kasım 1920, Afganistan'da Kâbil'e muvasalatı ve Kâbil'de Afgan ordusunu teşkilatlandırma hizmeti.

29 Ekim 1922, Kâbil'den yurda dönüş için ayrılış.

19 Aralık 1922, İstanbul'a muvasalatı ve iki aylık izinle Kayseri'ye gidişi.

27 Mart 1923, İstiklal Harbi'ne iştiraki ile Garb Cephesi'ne iltihakı. 30 Temmuz 1923 terhisi.

14 Mart 1925, Kürt isyanına celbi, Karacadağ-Mirbadin-Kamerseki çarpışmaları.

18 Haziran 1925 terhisi.

19 Ekim 1934, Deneme Seferberliğine celbi.

27 Eylül 1941, İkinci Dünya Savaşı, Kayseri Hava Haber Verme komutan v.ne celbi. 30.6.1942 terhisi.

İstiklal Madalyası ve Afgan Liyakat Nişanı sahibidir."²

Özetleyecek olursak Başkâtibzâde Râgıb Bey, 1915-1941 yılları arasında yedek subay adayıdır. Rus ordusu ile çarpışma neticesinde Rus esareti yaşamış, İstiklal Harbi'ne iştirâk etmiş, İkinci Dünya Savaşı neticesinde İstiklal Madalyası almıştır. Ayrıca, Afgan Liyâkat Nişanı sahibidir.

Râgıb Bey ile ilgili ilave bilgileri herhangi bir müdahalede bulunmadan yine oğlu Ahmet Emin Güven Bey'in kaleminden aktaralım:

"Râgıb Bey, 1923 yılı Ağustos'unda, Kayseri'nin Kale mahallesinden Nazif Beyzâdelerden Ahmed Bey'in "Sûriye cebhesinde şehid" kızı Behiyye Sâfûre Hanım'la

² Güven, Ahmet Emin, Kayseri'de Yazma Mecmualar (ve Muhtevalarından Seçmeler), Erciyes Üniversitesi Yayınları No: 125, Kayseri 2000, XLII-XLIII. s.

evlenmiş, bu evliliklerinden dört oğul evladı sahibi olmuştur. Ömrünün kalan kısmını çocuklarının yetiştirilmesi ve geçim kaygısı ile geçirmiş bulunan Râgıb Bey, muhasebecilik mesleğinde de uzman bir kişi idi. Bazı devlet kuruluşlarında ve özel sektörde muhasebe müdürlükleri, kısa bir müddet de serbest ticaret yapmış, bu nedenlerle Sivas, Diyarbakır, Burdur, Ankara, Niğde, İstanbul vs. illerimizde bulunmuştur. Hiçbir vaktini dahi boşa harcamamış, tutulduğu ve dört yıl kadar çektiği menhûs bir hastalıktan fırsat bulduğu zamanlarında bile Kayseri'nin tarihî ve kültürel yapısı üzerinde araştırmalar yapmış, kendi hayat hikayesi ile birlikte bunları kaleme almaya çalışmıştır. Hastalığı bu çalışmaları mükemmel olarak tamamlamasına mani olmuş ise de, tuttuğu notlar, verdiği kısa bilgiler, gösterdiği kaynaklar, gerek kendi hayat hikayesini, gerekse Kayseri'nin kültür yapısı üzerinde bir kısım derlemeler yapıp yayımlamamda en büyük ve sahih olan temeli teşkil etmişlerdir.

Râgıb Bey, büyük bir bilgi birikimine sahip ve tahsil hayatında öğrendiği Arapça, Farsça ve Fransızca'yı, esaret hayatında öğrendiği Almanca, Macarca ve Rusça ile Türkçe'nin Çağatay, Tatar, Kırgız lehçelerini konuşup yazacak derecede bilen bir kimse idi. Zaten pek zeki bir yaratılışa sahip olan Râgıb Bey, pek mükemmel genel kültürü ile memleketinde sık sık bilgisine ve tecrübesine müracaat edilen, "Râgıp Ağa" lakabıyla temayüz etmiş saygın simalardan biri idi. Yıllarca biriktirip meydana getirdiği kütüphanesinden "türli nedenlerle zayi olanlar haricinde" kalanlar, tarafından 12.9.1956 tarih ve 127 No. ile Milli Kütüphane'ye bağışlanmıştır.

Bu nitelikleri ile edebiyatta da söz sahibi olabilecek bir bilgi birikimine sahip idi. Konuşmalarını, mektuplarını, öğütlerini, düşüncelerini hep manzum olarak ifade etmeye çalışırdı. Memleket ileri gelenlerinin çağrıldığı bir toplantıda, yakınlarınınca "Râgıp Ağa" hitabıyla büyük ilgi gösterilmesi, o toplantıda bulunan lise edebiyat öğretmeni Nazlı (zannederim Nazlı Gasparlı) Hanım'ın dikkatini çekmiş ve sebebini bizzat kendisinden sorduğunda oracıkta:

Ne hâris-i câh u gınâ ne Râgıb-ı medh ü senâyız

Hâce-i ilm ü hünere üstadlanır ammâ ki ağâyız

Cevabını almış ve bunu büyük bir zevk ile ertesi gündeki edebiyat dersimizde bizlere aktarmıştı. Ne yazık ki, sonradan tashih edilmek üzere hep irticâlen söyleyip yazdığını

Fotoğraf: Şeyda Göllü

mühimce bir miktar olan bu parçalardan birini dahi tashih edemeden 29 Ekim 1950 tarihinde vefat etmiş ve “Seyyid Burhaneddin” kabristanındaki aile mezarlığında toprağa verilmiştir.”³

b. Eserleri:

Ahmet Emin Güven Beyefendi’nin beyan ettiği üzere Râgıb Bey, *“Bu kadar yıpratıcı bir ömrün müsaade ettiği zamanlarını da o, çok sevdiği ilim ve irfan yolunda ve Kayseri tarihi ve kültürü üzerinde çalışmalar yaparak geçirmiş ve çalışmalarını da üç ayrı mecmua ile bir dosya muhteviyatı oluşturacak kadar yazılı perakende evrakta toplamıştır.”*⁴

Fotoğraf: Şeyda Göllü

Kayseri kültürü ve tarihi üzerine paha biçilemez kıymette çalışmalar yapmış olan Râgıb Bey, oluşturduğu üç ayrı mecmûadan *“İlkini kısa Kayseri tarihine, han, hamam, mescit, medrese ve eski yapıları ile kendi hayatını (çocukluğu, öğrenimi, İstanbul yüksek tahsil dönemi, askerlik, harp, esâret anıları vs.) ailesini ve yakınları olan şairleri tanıtmaya hasretmiştir.”*⁵ Ahmet Emin Güven Bey’in, ileride bahsedeceğimiz değerli çalışmaları da kendi ifadesiyle bu mecmualardan derlemedir: *“Şair Hüsnî, Hakkî, Enver, Kâmî, Emîn, Rüşdî b.g. biyografilerine ve eserlerinden örneklere ve tuttuğu ışıkla araştırmalarımı yönlendiren özelliğine bu mecmua yoluyla ulaştım.”*⁶ Bu mecmua 25-26 Temmuz 2017 tarihlerinde gerçekleştirdiğimiz İzmir ziyaretimizde

³ age., XLIII-XLV. s.

⁴ age., XLV. s.

⁵ age., XLV. s.

⁶ age., XLV. s.

Ahmet Emin Güven tarafından şahsıma teslim edilmiştir.

Başkâtibzâde Râgıb Bey'in hazırladığı diğer mecmua da Kayseri kültür ve tarihi merkez olmak üzere edebiyat ve tarihimiz için çok değerli bir kaynaktır. Ahmet Emin Güven Bey'in ifadesiyle: *"İkincisini, liseyi bitirdiği zamanlarında 'Usûl-i Kitâbet' öğrenmek maksadıyla, stajyer olarak devam ettiği merhum Ahmed Nazîf Efendi'nin Mir'ât-ı Kayseriyye ve Meşâhir-i Kayseriyye adlı eserindeki Kayseri yöresel kültür değerlerinde vâki eksiklikleri tamamlamak kasdiyle meydana getirmiştir. Bilhassa biyografileri hakkında ulaştığı bilgileri, çocuklarına kaynak vererek bir kısmını da kendi bilgisine dayanarak, bu mecmûada vermiştir."*⁷ Burada bahsedilen eser, çalışmış olduğumuz ve ismini muhtasar diye tavsif ettiğimiz mecmuadır.⁸ 2010 yılında Ahmet Emin Güven tarafından Prof. Dr. Atabey Kılıç'a teslim edilmiş, adı geçen hususi kütüphânesinde bulunmakta olup yayınlanmak suretiyle ilim âleminin ve ehlinin istifadesine sunulmuştur.⁹

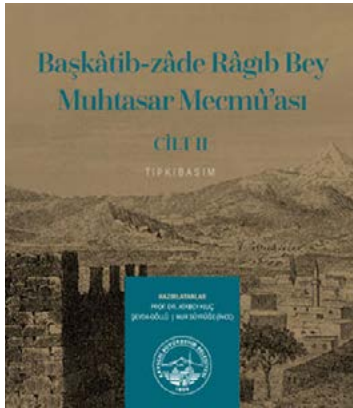
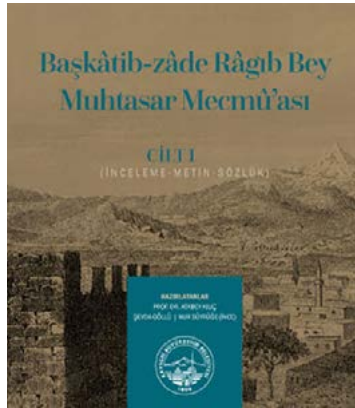
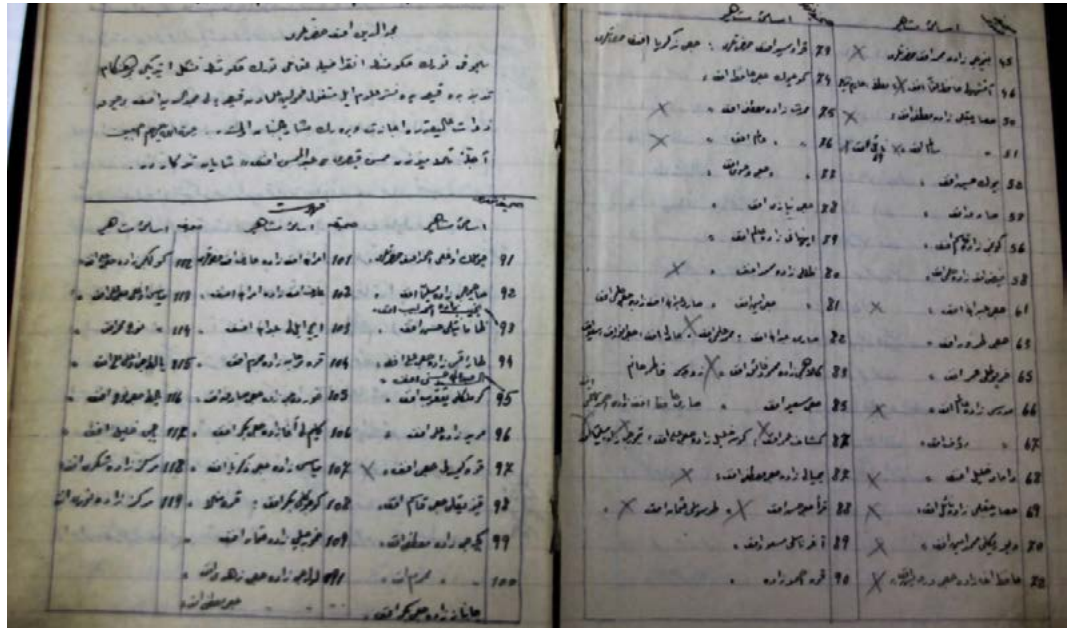

Kayseri yerlisi veya taşralısı için son derece önemli bir soy kütüğü menba'ı olan üçüncü mecmua da Râgıb Bey'in kendi el yazısıyla kaleme alınmış *değerli bir Kayseri asîlzadeleri şeceresidir*. Bu eserde Râgıb Bey'in belli aileleri esas alması da ayrıca bir inceleme konusudur. Ahmet Emin Güven Bey'in cümleleriyle, *"Üçüncüsünü tamamen Kayserili olan*

⁷ Güven, Ahmet Emin *Kayseri'de Yazma Mecmualar*, XLV. s.; Prof. Dr. Atabey Kılıç, Ş. Göllü, N. Süyriğe, Başkâtibzâde Râgıb Bey Muhtasar Mecmû'ası Cilt I (İnceleme-Metin, Sözlük), Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri Nisan 2020, 23-24. s.

⁸ Bkz.: Prof. Dr. Atabey Kılıç, Ş. Göllü, N. Süyriğe, Başkâtibzâde Râgıb Bey Muhtasar Mecmû'ası Cilt I (İnceleme-Metin, Sözlük), Cilt II Tıpkıbasım, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri Nisan 2020.

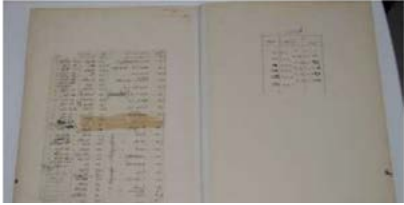
⁹ age., 24.

ailelerin şecerelerine (soyağacı) ayırmış, Şeyh İbrâhim-i Tennûrî'den (XV. yy. başları) itibaren kendi zamanına (1949-50) kadar, Şeyh İbrâhim Tennûrî soyundan gelen dağılımı ve diğerlerini, Vakıfnâmeler, siciller, resmî kayıtlar, özel mecmualar vs.ye dayanarak tesbit etmiş, çok az da

olsa yanlarında kısa bilgiler vermiştir.”¹⁰ Bu mecmua da 25-26 Temmuz 2017 tarihlerinde gerçekleştirdiğimiz İzmir ziyaretimizde Ahmet Emin Güven tarafından şahsıma “Her türlü tasarruf hakkı zât-ı âlîlerinize âittir. Bu eseri koruyup ilim âlemine takdim

¹⁰ age., XLV. s.

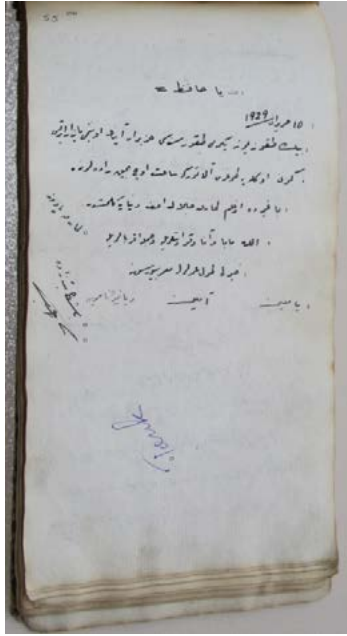
edecek, neşrini yapacak tek kişi sizsiniz.” gibi iltifatkâr ifadeler ile teslim edilmiştir.

Râgıb Bey’e ait bir mecmua daha bulunmaktadır. İçerisinde özellikle Eminefendi-zâdeler

/ Başkâtibzâdeler ailesine dair bilgilerin ve mektup örneklerinin yer aldığı mecmua, 15 Ekim 2017 tarihli İzmir ziyaretimizde Ahmet Emin Güven tarafından Prof. Dr. Atabey Kılıç’a teslim edilmiş, eserin görüntüleri alınıp tavsifi yapıldıktan sonra kendilerine iade edilmiştir. Bu mecmua’nın ailesine âit olduğunu ve tek başına şahsi tasarruf hakkının bulunmadığını özellikle belirten Ahmet Emin Güven Beyefendi’nin

ricası üzerine, eserin metni çıkarılmaya, üzerinde gerekli incelemeler yapılmaya çalışılmaktadır.¹¹

¹¹ Bkz. Atabey Kılıç, “Çukurlu Zimmiyye/Hristiyan Anesti Hanım’ın İslâmla Müşerref Olup Fâtma İsmi Alışına Dâir Bir İhtidâ İ’lâmı Üzerine”, Şehir Kültür Sanat Dergisi, Kayseri 2020, 30-33. s.; Ayrıca iki ayrı öğrencimize eser iki parçaya ayrılmak sûretiyle yüksek lisans tezi olarak verilmiştir. Bu çalışmalardan birisi, Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Birimi (BAP) bünyesinde proje hâline de getirilmiştir. Fatma Güngör, Başkâtibzâde Râgıb Bey Âile Mecmû’ası (İnceleme-Metin-Tıpkıbasım), (Danışman: Prof. Dr. Atabey Kılıç), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kayseri; Büşra Göçer, Kayserili Başkâtibzâde Râgıb Bey Aile Cönkü. (55b-104b vr.), (İnceleme- Metin- Sözlük- Tıpkıbasım), (Danışman: Prof. Dr. Atabey Kılıç) Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kayseri. (Bu çalışma, Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından SYL-2022-12037 kodlu proje ile desteklenmiştir)

Bu mecmuada, Râgıb Bey, sadece Kayseri ile ilgili evrakı derlememiş, ailesi ile ilgili önemli kayıtları da düşmüştür. Meselâ çocuklarının doğum hâdisesini aylı günlü zikretmiştir. Bu kayıtlardan birini, mecmû'anın 55a varağında bulunan Târik Celâl'in doğum kaydının verildiği kısmı örnek olarak aşağıya alalım:

55a Yâ Hâfız

10 Hâzîrân 1929

Biñ tokuz yüz yigirmi tokuz senesi Hâzîran ayınıñ onuncı pâzâr irtesi

günü öğleye toğrı alaturka sâ'at üç buçuğ râddelerinde bağçede oğlum Târik Celâl Efendi dünyâya gelmiştir.

Allâh baba ve ana ve qarındaşlarıyla ve cümle akrabâlarıyla Târik Yavuz

hayırlı tûl-i 'ömrlerle mu'ammer buyursun

âmin yâ Mu'in ve yâ hayre'n-nâşirin

Başkâtib-zâde

Râgıb

Bunların dışında kalan perâkende malûmâtı hâvî evrâkı ise Ahmet Emin Güven'in *"Kendisine ait olanlarla başkalarına ait toplama belgeleri ise bazılarını önemine binaen I. ve II. cilt mecmualarındaki ilgili yerlerine yapıştırmış diğerlerini birkaç zarf içerisinde muhafaza etmiştir. İçlerinde "Vânî"nin Hac menzillerini anlatan manzumesinin 14 beyitlik Arapça takdim bölümü gibi çok önemli olanlar vardır."*¹² ifâdelerinden de anlaşılacağı üzere ayrıca muhâfaza etmiştir.

Râgıb Bey'in arkadaşı Râsih Bey'e yeni yıl için yazdığı 1929 târihli bir mektubu da tarafımıza emânet edilen perâkende evrâk arasında bulunmaktadır. Örnek olması için bu mektubun görüntüsünü ve transkripsiyonlu metnini de aşağıya alıyoruz:

929 sene başı münâsebetiyle muhterem Râsih Beğ :

Pek büyük bir luğf ile yazılmış hâkda "sâl-i nev mübârek bād"

¹² Ag.e., XLV. s.

İşbu yılda her günün rüşen olsun ey ‘ālî-cenāb
 Kudumuñla şereflendi niçe şahrā vü beyābān u ülkeler
 Bu yılda himmetünle Sivas şehri şübhesiz olur,
 ma‘mūr u ābād

Serāpā geşt ü güzār eylediñ sen berķ gibi
 Geçdigiñ yirlerde hezārān demir yol eylediñ icād
 Ķal‘ idüp kūh u cibālî bir rāh-ı müstakīm açdñ hele
 Millet-i ma‘şūmeye rehber oldñ Bāb-ı Sa‘ādet itdñ küşād
 Türk ili görmemiş bir merd ki destin ħtalar
 Māderiñ ihdā eylemiş millete, sen gibi ħayırlı bir evlād
 Lāyık degil mi Rāsihā, artık bir ħadeħ atmak saña
 Cām-ı Cem pür idüp nūş eyle cānım, şerefle ber-mu‘tād
 Fī 1 Kānūn-ı şānī 29

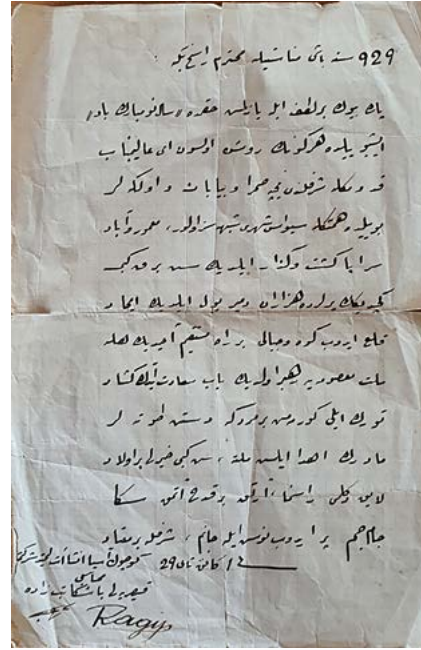
Ķüçük Asya İnşā‘āt Limited Şirketi

Muħāsibi

Ķayseriyyeli

Başkâtib-zāde Rāğıb İMZA

Askerî hizmetleri, esâret yıllarındaki metâneti, Millî Mücâdele yıllarındaki üstün gayret ve emekleri tartışmasız meziyetler olmasının yanı sıra, Türk kültür ve târihi için özellikle de Kayserimiz edebiyat, sanat ve nesli için paha biçilemez kıymette eserler veren, hattâ yazdığı mecmû‘alar ile belki son tezkirecilerimizden, tezkire geleneğini devam ettiren son şahsiyetlerden olduğunu, “şehir tezkiresi sâhibi”¹³ diye de tavsîf edebileceğimiz Râğıb Bey’in kabri Asrî Mezarlık olarak da bilinen Kayseri Şehir Mezarlığı’nda birinci kapıda, ikinci adada yer almaktadır. (Kılıç vd., 2020: 21-24)¹⁴

¹³ Prof. Dr. Atabey Kılıç, “Mecmû‘a Tasnifine Katkı: Şehir Mecmû‘aları veya Tezkire Benzeri Mecmû‘alar ve Bu Kalemden Olmak Üzere Kayserili Başkâtib-zâde Râğıb Güven Bey Mecmû‘aları”, 2. GAP Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Kongresi, Şanlıurfa 4-6 Mayıs 2018; (baskı): İstanbul 2018, 5-41. s. <https://avesis.erciyes.edu.tr/yayin/373a3f04-7d20-4331-a560-79674c466001/mecmua-tasnifine-katki-sehir-mecmualari-veya-tezkire-benzeri-mecmualar-ve-bu-kalemden-olmak-uzere-kayserili-baskatib-zade-ragib-guven-bey-mecmualari>

¹⁴ Prof. Dr. Atabey Kılıç, Ş. Göllü, N. Süyriğe, Başkâtib-zâde Râğıb Bey Mecmuası Cilt I (İnceleme-Metin, Sözlük, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri Nisan 2020, ss. 21-24.

2. Ahmet Emin Güven Bey :

a. Hayat hikâyesi:

Tam bir asîlzâde ve Kayseri Beyefendisi olarak bildiğim, her bakımdan bir kültür âbidesi, örnek insan, numûne-i imtisâl gördüğüm, nezâketi, zarîf ifâdeleri, tertemiz fasîh Türkçesi ile hayranlık uyandıran mükemmel bir münevver olarak tanıdığım Ahmet Emin Güven Bey, kendi hayat hikâyesini şöyle aktarmaktadır: “20 Ocak 1927 Kayseri doğumluyum. Müftülük, Nakîbü’l-Eşrâflık, Tapu, Vakıf gibi kurumların arşivlerindeki kayıtlarına göre ailem beş yüzyılı aşkın bir zamandan beri Kayseri-lidir. Çocukluğum Kayseri’de geçti. Babam merhum Râgıb Bey’in işleri dolayısıyla ilkokul birinci sınıfı Ankara’da “Necatibey İlk Okulu”nda, ikinci sınıfı “Burdur Gâzi İlkokulu”nda, üçüncü ve dördüncü sınıfları Kayseri’de “Cumhuriyet İlkokulu”nda, beşinci sınıfı da İstanbul’da “Kadırga İlkokulu”nda okuyup me’zun oldum.

1941 yılında Ortaokul ve Lise’yi Kayseri Lisesi’nde tamamlayıp, 1947 yılında me’zun oldum. Bu arada tatil zamanlarında Kayseri Tayyare Fabrikası Birinci Kısım Atölyeler Mühendisliğinde kâtip olarak memûriyette bulundum.

Mezûniyet sonrası İstanbul’a gidip Hukuk Fakültesi’ne kayıt oldum. Bir yıl kadar Fakülte’ye devam etmiş isem de, babam merhumun hastalığı nedeniyle hukuk öğrenimini terk edip Kayseri’ye âilemin yanına geri döndüm.

1950 yılı sonlarına doğru Spor ve Gençlik Bakanlığı İl Müdürlüğüne bağlı olarak Ekim 1951’e kadar Erciyes Dağ Evi’nde müdürlük yaptım. Ve o yıl babam vefat etti.

Artık askerlik zamanım gelmiştir. Şubeme müracaat ettim. Yapılan nazarî-amelî yoklamalar sonucu Motorlu Nakliye Sınıfı’na ayrılarak İzmir Gâziemir Motorlu Nakliye Okulu’na gönderildim. 31 Ekim 1957 târihinden itibaren gerekli kurstan sonra İstanbul Hoşdere 61.ci Tümen Oto Bölüğü’nde Ulaştırma 34.cü dönem Asteğmen olarak göreve başladım. Görev sonu 30 Nisan 1952’de terhis edildim.

O yıllar merhûm Süleyman Demirel Su İşleri Genel Müdürü idi. Memleketimizde de Sarıyer, Seyhan ve Kayseri’de “Ürgüp Damsa Barajı” yapımları başlamıştır.

Ben de işsiz kalmamak, bir meslek sahibi olmak arzusuyla bu barajlarda çalışmak için Bayındırlık Bakanlığı Su İşleri 32’ci Şube Müdürlüğüne başvurudum. Kısa bir

müddet yevmiyeli olarak çalışmam sonucu durumu kabul gördüğünden “Zemin Mekaniği Uzmanı” yetiştirilmek üzere önce Ankara Karayolları laboratuvarında staj görmeye, sonrasında da İstanbul Teknik Üniversitesi Zemin Mekaniği kürsüsü emrine gönderildim. Muvaffakiyetli bir staj sonu -”Bayındırlık Bakanlığı Su İşleri Reisliği 13.3.1953 Tarih, Sayı: 8-IV/3107 teşekkür ve tebrikleriyle Şûbeme -”Su İşleri 32.ci Şûbe”- iade edildim ve Damsa Barajı’nda göreve başladım.

Bu sıralar Toprak Barajlar sisteminin Amerika’da Missisipi River Comision isimli kurul tarafından yürütüldüğünü öğrenince yüksek lisans için durumumu anlatan bir dilekçe ile mürâcaat ettim. Şahsen yaşam koşullarım gereği tarafıma âit olmak üzere öğrenim isteğim kabul edildi. Vakit geçirmeden durumu o zaman Süleyman Demirel’e arz ettim. “(Benim bu konuda yetişmiş tek elemanımsın müsaade edemem)” cevabını alınca, henüz edindiğim mesleğimden istifa edip ayrılarak ticaret hayatına atıldım.

*1980 yılına kadar sürecektir bu dönemde 12 yıl Ankara Ticaret Borsası Başkanlığı, Ankara Ticaret Odası Denetim ve Bütçe Komisyonu Başkanlıkları, TOBB’ni temsilen bir dönem Türk Standartları Enstitüsü Yönetim Kurulu Mâlî üyeliği, ayrıca ICC kolektifüyesi sıfatıyla Belgrat, Manilla, Rio de Janeiro, Viyana, Orlando Uluslararası toplantılarda bulundum. Yine TOBB’nin İsveç, Libya, Irak ve Pakistan eşdeğer ve ilgili makamlarıyla A.T.B. Başkanı sıfatıyla temsilen bulundum. İstanbul’da Sastaş A.Ş. ve Ankara’da Ankara Değirmencilik A.Ş. gibi kurumların mâlî müşavirliğinde bulundum. 1983 yılından itibaren bu gibi uğraş ve sıfatlarımdan ayrılarak emeklilik yaşantıma başladım. Bu süreçte boş durmadım. Küçük yaşımdan beri merak ederek öğrendiğim “Eski yazıyı okuma, yazma bilgimi çürütmek için tamâmen fahrî olarak, Cumhuriyet öncesi Türk Kültürü, özellikle Kayseri yöresel kültürü üzerine araştırmalara başladım.” **18 Ocak 2016 İzmir**¹⁵*

Kendi cümleleri ile hayat hikâyesine eklenebilecek belki bâzı farklı bilgiler olabilir ama biz kendilerinin sunumu ile yetinelim.

Ahmet Emin Güven Beyefendi, kardeşleri ile ilgili de şu bilgileri sıralamaktadır: “Dört kardeşten en büyükleri ortaokuldan sonra babamın hastalığı nedeniyle muhtelif işlerde çalışmaya başladı. Onun küçüğü Ahmet Emin (göbek adı: Yıldırım)

¹⁵ Kendi yazdığı ve bize emânet ettiği hayat hikâyesinden.

Güven'dir. Lise hayatımda (Kayseri Lisesi) eski yazıya edebiyat hocam İzzet Bey'in, hevesimin devamını ve öğrenebileceğimi söylemesi üzerine merak saldım. Üçüncü oğlu Tarık Celâl Güven'dir. Mülkiyyeyi bitirip hâriciyyeci olmuştur. Almanya'da ve birkaç devlette bu görevi îfâ etmiştir. Dördüncü, en küçük oğlu Said Nadir Güven'dir. Askerî okulları tercih etmiş, general rütbesinde görev yapmış ve tuğgeneralken emekli olmuştur. (Kılıç vd, 2020: 9)

b. Vefâtı

Ahmet Emin Güven Bey, 19 Şubat 2021 Cuma günü İzmir'de tedavi gördüğü Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi Hastanesi'nde hayatını kaybetti. Böylece 94 yıl 30 gün süren dünyâ hayâtı yolculuğu da sona ermiş, arkasında onlarca değerli eser, şerefli bir mâzî ve binlerce seven bırakarak âhirete intikâl etmiştir.

“Kendi arzusuyla” gazetelere verilen vefât ilanı şu şekildedir:

“VEFAT

ÜNSÜZ ÜNVANSIZ

MANSİBSİZ MAKAMSIZ

NE AYANDAN NE EŞRAFTAN

SADECE BİR İNSAN

KAYSERİDEN

AHMET EMİN

GÜVEN

Vefat etmiştir

Dileriz Ulu Yaratanın acımasına mazhar olur

Bu ilan kendi arzusuyla verilmiştir”

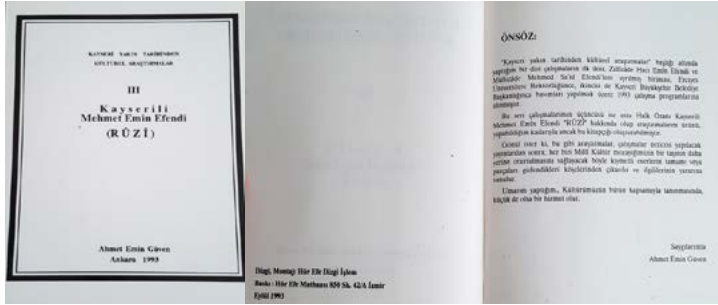
İzmir'e âit yerel bir gazeteden

c. Eserler ve çalışmaları:

Muhterem Ahmet Emin Güven Beyefendi'nin Kayseri kültürü, tarihi ve edebiyatı için paha biçilemez. Bugün herhangi bir âlimin üstesinden gelip de neşre cesâret edemeyeceği etse dahi hitâma erdiremeyeceğini düşündüğümüz onlarca eseri vardır. Güven Beyefendi, Kayseri'ye olan aşk derecesindeki sıkı bağı münâsebetiyle bu neşirlerin pek çoğuna "Kayseri Yakın Tarihinden Kültürel Araştırmalar" ismini vermiştir. Erciyes Üniversitesi neşri olanların mühim bir kısmına editörlük yapmak şerefine de nâil olduğum bu eserlerin bir araya getirilip bir külliyat hâlinde neşri ve ilim âleminin istifâdesine sunulması, bu fânî dünyâdaki en samîmî dilek ve niyâzlarımızdandır.

Ahmet Emin Güven Bey'in kisve-i tab'a bürünmüş eserlerinin bir listesini ve bâzılarının görüntüsünü aşağıya alıyoruz:

1- GÜVEN, Ahmet Emin, *Kayserili Mehmet Emin Efendi (Rûzî)*, Kayseri Yakın Tarihinden Kültürel Araştırmalar III, Ankara 1993.

_____, *Müfti Zâde Mehmed Sa'îd Efendi (Sa'îd-Kâmi)*, Kayseri Yakın Tarihinden Kültürel Araştırmalar II, Ankara 1993.

_____, *Zillî Zâde Hacı Emin Efendi*, Kayseri Yakın Tarihinden Kültürel Araştırmalar I, Erciyes Üniversitesi, Yay., Kayseri 1994.

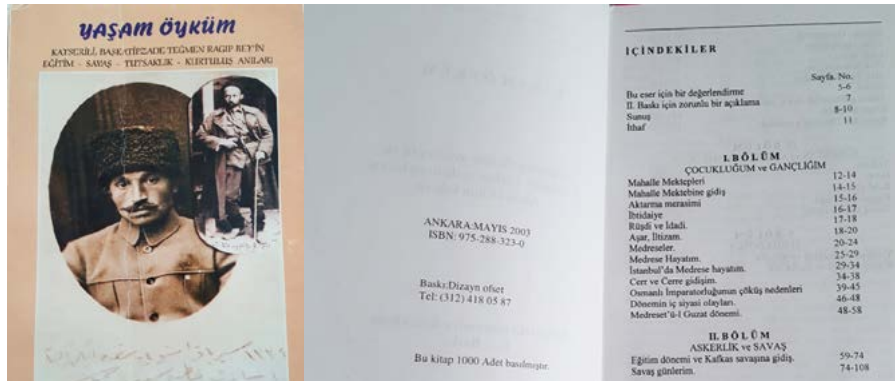
_____, *Şâir Hisarcıklızâdeler*, Kayseri Yakın Tarihinden Kültürel Araştırmalar VI, Erciyes Üniversitesi, Yay., Kayseri 1999.

_____, *Kayseri’de Yazma Mecmûalar, (ve muhtevalarından seçmeler)*, Kayseri Yakın Tarihinden Kültürel Araştırmaları VII, Erciyes Üniversitesi Yayınları No: 125, Kayseri 2000.

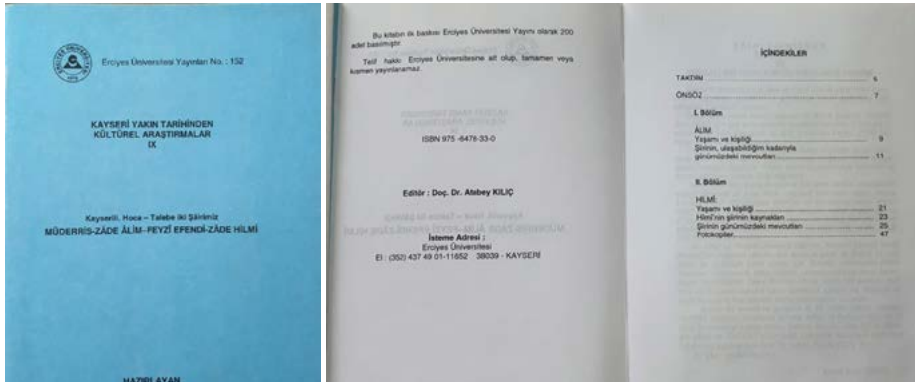

_____, *Şâir Belîğ Abdurrahman Hilmi Bin Ali Nisârî Kayserili*, Erciyes Üniversitesi, Yay., Kayseri 2001.

_____, *Yaşam Öyküm (Kayserili, Başkâtıpzade Teğmen Ragıp Bey’in Eğitim-Savaş-Tutsaklık-Kurtuluş Anıları)*, II. c. Baskı, Baskı Dizayn Ofset, Ankara 2003.

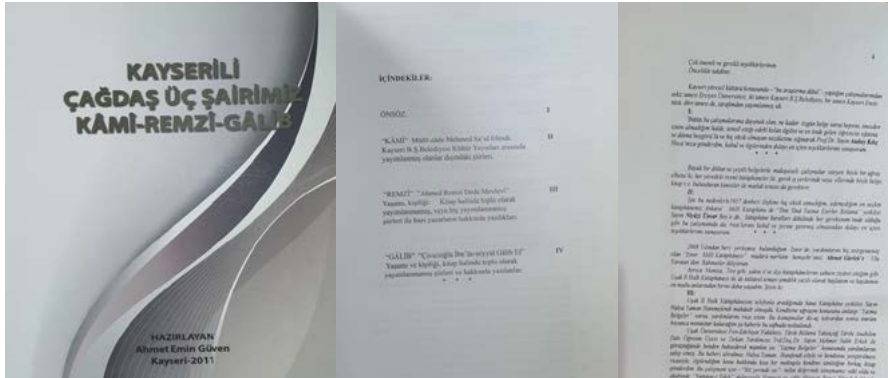
_____, *Kayserili Hoca-Talebe İki Şâirimiz Müderris-zâde Âlim Fevzî Efendi Zâde Hilmi*, Erciyes Üniversitesi, Yay, Kayseri 2006.

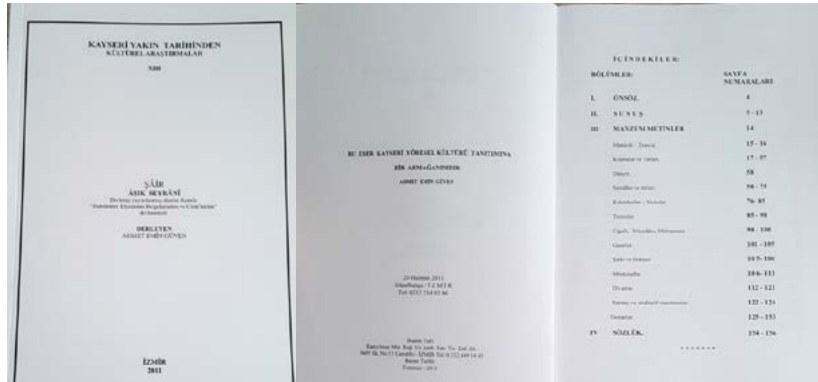
_____, *Kayserili Şeyh İbrahim Efendi ve Mecmû'a-i Eş'ârı*, Kayseri Yakın Tarihinden Kültürel Araştırmalar XI, Kayseri Enstitüsü Derneği Yayınları Genel Yayın Nu: 11, İzmir 2009.

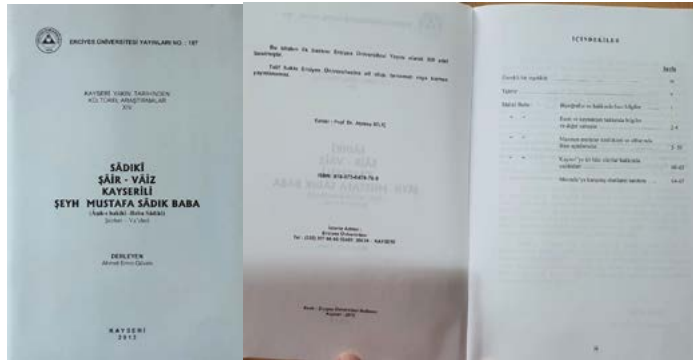
_____, *Kayserili Çağdaş Üç Şairimiz Kâmî-Remzî-Gâlib*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2010.

_____, *Şâir Âşık Seyrânî*, Kayseri Yakın Tarihinden Kültürel Araştırmalar XIII, İzmir 2011.

_____, *Sâdıkî Şâir-Vâiz Kayserili Şeyh Mustafa Sâdık Baba Şiirleri-Va'zleri*, Kayseri Yakın Tarihinden Kültürel Araştırmalar XIV, İzmir 2013.

_____, *Âşık Dertli*, Kendi Kültür Yayını, 2013.

_____, *Şeyh M. Sâdık Baba*, Erciyes Üniversitesi Kültür Yayını, 2013.

_____, *Son Armağanım*, Erciyes Üniversitesi Kültür Yayını, 2015.

3. Tarık Celal Güven:

Uzun yıllar devlet ve ticâret kademelerinde mühim vazîfeler icrâ eden ve âileden gelen bir kâbiliyete sâhip olan Tarık Celâl Güven Bey'in "Kayserili Bir Ticaret Ataşesinin Anıları" adlı hâtıra kitabı, zevkle okuyacağınız her bakımdan dolu bir eserdir. Tarık Bey'in akıcı bir üslûpla anlattıkları arasında, Kayseri'de Hüseyin Ertürk Hoca'nın öncülüğünde teşkilâtlanmış Genç Oğuzlar Birliği hakkında bilgiler de bulunur. Bu kısımda, özellikle ağabeyi Ahmet Emin Güven Bey'in de pek bilinmeyen bir yönünü bulmak ilgi çekicidir: "Merdivenlerden çıktık, kapılar açıldı-kapandı, nihayet bir yerde durduk. Ağabeyim "Şimdi gözünü açıyorum" dedi ve

açtı. Kayseri'de sofa dediğimiz büyücek bir salon, iki yanında 40-50 cm. yüksekliğinde oturulacak sedirler. Sedirde ortada, lisede benim de hocam olan edebiyat öğretmeni Hüseyin Ertürk, sağında ve solunda yirmi civarında çoğu lise son sınıf, bir-ikisi lise ikinci sınıf öğrencileri oturmakta. Sofanın ortasında, Türk Bayrağı örtülmüş büyücek bir masa, masanın üzerinde Kuran-ı Kerim ve bir tabanca. Ben büyük bir heyecan ve şaşkınlık içerisindeyim. Hüseyin Ertürk hocam "Tarık, aramıza hoş geldin, bir elini Kuran-ı Kerim'in diğer elini tabancanın üzerine koy ve benim söylediklerimi aynen tekrar et" dedi ve başladı: "Bu andan itibaren Genç Oğuzlar Birliği teşkilâtına katılmış bulunuyorum. Örgütümü, hayatım pahasına da olsa ifşa etmeyeceğime, memleketim için ölümü bile göze alacağıma, komünistleri yaşatmayacağıma namusum, şerefim ve dinim üzerine yemin ederim."

*Bu andım ile ben, o zamana kadar adını hiç duymadığım bu örgüte katılmış oldum. Örgütün amacı özetle, komünizmle savaşmak ve Türkiye'nin gelişip güçlenmesi için çalışmak bu uğurda her türlü gayreti ve tehlikeyi göze almak. Bizim Türk Milliyetçiliği görüş ve anlayışımız kafatasçı değil, Türkiye'nin gelişmesi ve güçlenmesi için çalışmak ilkesine dayanıyordu. Bu amaçla, 50 milyon nüfuslu, kalkınmış güçlü bir Türkiye'yi gerçekleştirdikten sonra da kökenimiz Orta Asya'daki ırkdaşlarımıza el uzatmak olacaktı."*¹⁶

¹⁶ Tarık Celâl Güven, Kayserili Bir Ticaret Ataşesinin Anıları, Türk Dış Ticaret Vakfı Yayını, Ankara 2018, 59. s.

Sonuç

2022 yılında sunduğumuz ve makâle olarak da yayımlanan bir tebliğimizde “Daha önceki pek çok çalışmamızda da belirttiğimiz üzere Ahmet Emin Güven Bey’in emânet-i olan mecm’ûalardan muhtasar olanı Kayseri Büyükşehir Belediyesi’nin lutf u keremiyle bir iki yıl önce iki cilt hâlinde basılmıştı. Ahmet Emin Bey’in, “Ölmeden önce bu eserin basıldığını görmeyi çok arzuluyorum.” diyerek nerede ise her hafta telefon açarak sorduğu, ne zaman neşredileceğini öğrenmeye çalıştığı, bu arada sık sık da ilgililerine sitemlerde bulunduğu bu hikâye, Rabbimize binlerce kez şükür ki Beyefendi’nin vefâtından önce tam da salgın başlangıcında nihâyete erdi de içimizde bu dünyâyâ dâir bir menhus ukde daha kalmamış oldu. Hânelerine gidip bizzat teslim etmeyi çok istediğimiz bu neşir, ne yazık ki kendilerine ancak posta yoluyla ulaştırılabildi. Fakat, telefon görüşmemizdeki sevincini hissetmek, teşekkürlerini duymak gerekirdi yapılan işin kendileri ve şehrimiz açısından ehemmiyetini kavramak için. Muhterem damatları Tanju İpek Beyefendi’nin naklettiğine göre, Ahmet Emin Bey, bu iki ciltlik neşri, her zaman elinin altında tutmuş, her kim ziyârete gelirse uzun uzun ve etrâfıca bahsetmiş, gözleri dola dola yapılan işin ne derece büyük olduğunu ifâde etmiş. Fakire ettiği duâlar, şu kısa ömrün en bereketli kazançlarından olsa gerek... Mekânları cennet olsun kendilerinin, muhtereme eşlerinin, babaları merhum Râgıb Bey’in ve hânedan geçen cümle güzel insanların...”¹⁷ cümlelerini kullanmıştık. İnsan ilişkilerinin alt üst olduğu, siyâset denilen arenanın vefâ, dostluk, harbî ve hasbî oluş gibi meziyetleri züccâkiye dükkânına girmiş filcesine perîşân ettiği ülkemizde, muhtemel ki hiçbir menfaat gözetmeden dile getirdiğimiz bu samîmî dilek ve niyâzlarımız, sâfiyâne görülecektir. Fakat vefâ beşere değil, insân-ı kâmile yaraşır bir haslettir inancımıza göre. Dilemek, fukarâdan; takdîr ve tensîb, Rabbimizdendir. Ola ki siyâset hây u hûyunda muğberr olan gönüllere Rabbimiz hidâyet vermek diler de hak tecellî eder. İnaniyoruz ki “olanda hayır vardır; bizler bilmeyiz.” Bu güzel âile için şehrimizde yâdigâr bâbından, vefâ örneği olabilecek bir ismin bulunmaması, onlara hâlel getirmeyecektir muhakkak... Bütün asâletleri ile hâlen hayatlarını kendilerine yakışır şekilde mütevâzı tarzda sürdüren bu zarîf ve kadirşinâs âile efrâdından hiç değilse birinin ismi, şehirde bir cadde, park veyâ kültür merkezine verilse târîh sayfalarında istediği kadar reklam yapsın birkaç yıl sonra adı sanı bile anılmayacak zevâtâ olsa olsa bir ecir olarak hisse verir, aksi tutum mevcut gidişâtın tescilinden ve hatâ defterinin daha da doldurulmasından başka bir şey ifâde etmeyecektir zannındayız.

Allâhu a’lem bi’s-savâb...¹⁸

¹⁷ Prof. Dr. Atabey Kılıç, “Bir Büyük Kültür Âbidesi: Ahmet Emin Güven”, İhlamur Akademisi I. Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu (Fethiye 28-30 Ekim 2022); Bir Büyük Kültür Âbidesi: Ahmet Emin Güven”, Türk Dili ve Edebiyatı İncelemeleri, İdeal Kültür ve Yayıncılık (İhlamur Akademisi) 86-111. s., İstanbul 2022.

¹⁸ Bu çalışmanın önce tebliğ, sonra makâle olarak ortaya çıkmasında büyük katkıları olan sevgili ve çok değerli lisans, yüksek lisans ve doktora öğrencim Şeydâ Göllü Hanımefendi’ye ne kadar teşekkür etsem azdır.

AMERİKAN BOARD'UN KAYSERİ TEŞKİLATLANMASI¹

Prof. Dr. Gülbadi Alan

Erciyes Üniversitesi, gulbadi@erciyes.edu.tr

Giriş

Araştırma, Amerikan Board² misyonerlerinin Kayseri ve civarındaki faaliyetlerinin teşkilatlanma esaslarının ortaya konmaya çalışıldığı bir çalışmadır. Bu nedenle Kayseri ve civarında yürütülen faaliyetlerin ayrıntıları üzerinde durulmadan sadece Kayseri istasyonunda Amerikan Board'un hangi yerleşim merkezlerinde, nasıl bir teşkilatlanma yaptığı, bu yapı içerisinde hangi faaliyetlere önem verdiği, yerleşim yerlerinde yürütülen faaliyetlerde hangi ölçüleri temel aldığı ve bu çalışmalarda kimlerin görev aldığı istatistiki bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Araştırmanın üzerine kurgulandığı kaynaklardan birincisi, *Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions* (PABCFM) ismiyle çalışmada yer alan mikrofilmlerdir. Amerikan Board örgütünün Osmanlı ülkesinde yürüttüğü çalışmaların belgeleri beş grup halinde mikrofilmlere aktarılmıştır. Bu gruplardan birincisi *The Near East (1817-1916)* adıyla kayıtlı³ 59 mikrofilmden; ikincisi *European Turkey (1829-1909)* başlıklı⁴ kayıtların bulunduğu 21 mikrofilminden; üçüncüsü

¹ Bu çalışma daha önceden "Amerikan Board'ın Anadolu'daki Teşkilatlanması Çerçevesinde Kayseri İstasyonu ve Uç-İstasyonlarının Kuruluşu ve Gelişimi" başlığı ile 2003'te düzenlenen IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu'nda sunulan, aynı başlıkla IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri, (Cilt I, Kayseri 2003) kitabının 41-58. sayfaları arasında yayınlanan çalışmanın genişletilmiş halidir.

² ABD'nin Osmanlı Devleti'nde misyonerlik alanında faaliyet başlatan en önemli ve etkili kuruluşu, Amerika'nın dışa yönelik misyoner örgütü *American Board of Commissioners for Foreign Missions* adıyla 1810'da Boston'da kurulan örgüt olmuştur. Örgüt kısaca *ABCFM* ya da *Amerikan Board* olarak isimlendirilmektedir. O zamanlar modern imkânlarla çalışan ve çok güçlü bir misyoner örgütü olan Amerikan Board'a bağlı misyonerler, Osmanlı ülkesindeki çalışmalarını 1820'de İzmir'de karaya çıkararak başlatmışlardır. Örgütün çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *William E. Strong, The Story of the American Board (An Account of the First Hundred Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions), The Pilgrim Press, Boston, New York, Chicago 1910; Uygur Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika (Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları) Arba Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1991.*

³ Unit 5, Item: (ABC 16), Reel 502-560.

⁴ Unit 5, Item: (ABC 16.9), Volumes 1-20, Reel 561-581.

Central Turkey (1859-1919) adıyla⁵ 36 mikrofilmden; dördüncüsü *Eastern Turkey (1859-1919)* olarak kayıtlı⁶ 36 mikrofilmden; sonuncusu çalışmamızın temel kaynağını teşkil eden ve *Western Turkey (1860-1919)* adıyla⁷ 58 mikrofilmden oluşmaktadır.

Çalışmanın ikinci kaynağı, Amerikan Board'un 1810'dan itibaren düzenli olarak yaptığı yıllık toplantı tutanaklarıdır. Bu tutanakların, Kayseri'de bir istasyon oluşturularak çalışmalara başladığı 1854'ten 1923'e kadar olan sayıları incelenmiştir. Yıllık raporların 1859'a kadar olan sayıları isimlendirilirken her birinin kaçınıcı toplantı tutanağı olduğu *Birinci Yıllık Rapor (First Annual Report)*, *İkinci Yıllık Rapor (Second Annual Report)* şeklinde dış kapak üzerinde açıkça belirtilmiştir. 1856'dan itibaren raporların isimlendirilmesinde dış kapakta kaçınıcı yıllık rapor olduğu belirtilmeden sadece "*Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Year*" ibaresi kullanılmış, raporların kaçınıcı olduğu ibaresi raporların iç kapağında belirtilmiştir. 1908'den itibaren isimlendirmede ufak bir değişiklik daha yapılmış ve ismin başına '*The*' ibaresi eklenerek "*The Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Year*" şekline dönüşmüştür.

Yıllık raporları isimlendirmede 1859, 1860 ve 1861 yıllarına ait raporlarda iç ve dış kapakların her ikisinde de raporların kaçınıcısı olduğuna dair bir bilgi yer almamaktadır. Genel gidişatta 1858'e ait rapor, *kırk dokuzuncu* rapordur. Bu nokta dikkate alındığında 1859 raporu *ellinci*, 1860 raporu *elli birinci*, 1861 raporu *elli ikinci* rapor olması gerekmektedir. 1862'den itibaren yeniden iç kapakta raporların kaçınıcı olduğu ibaresi yer almaya başlamış ancak genel gidişatta 1862 raporunun *elli üçüncü* rapor alması gerekirken *elli ikinci rapor* olarak kaydedilmiştir. Bu durumda yukarıda belirtilen üç yıla ait raporlardan biri boşta kalmaktadır. Yıllık raporların isimlendirmesinde ortaya çıkan bu sorunlar dikkate alınmadan genel olarak dipnotlarda önce "*Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions.*" Basım Yeri (Boston) Yıl şeklinde, daha sonra da *Annual Report*, Yıl ve sayfa numaraları verilmiştir. Ayrıca birden fazla yıllık raporun aynı dipnotta kullanımı esnasında bir defaya mahsus *Annual Report* ibaresinden sonra (;) ile ayrılarak Yıl ve sayfa numaraları verilmiştir.

⁵ Unit 5, Item: (ABC 16.9.5), Volumes 1-26, Reel 640-675.

⁶ Unit 5, Item: (ABC 16.9.7), Volumes 1-28, Reel 676-720.

⁷ Unit 5, Item: (ABC 16.9.3), Volumes 1-48, Reel 582-639.

Amerikan Board Teşkilatlanması ve Kayseri

Amerikan Board örgütünün erken sayılabilecek bir dönemde çalışma başlattığı yerlerin başında Osmanlı Devleti topraklarının büyük bir kısmını da kapsayan Batı Asya (Yakındoğu ve Balkanlar) gelmektedir. Örgüt bölgede faaliyetlerine, 1819'da Malta'da ilk istasyonunu kurarak başlamıştır. Bu dönemde siyasi zorluklardan dolayı Osmanlı topraklarının herhangi bir noktasında bir misyoner ikamet yeri kurması pek mümkün olmamıştır. Ancak ülke topraklarına, İzmir limanından 1820'de giriş yapan iki misyoner Levi Parsons ve Pliny Fisk ile ilk adımını atmış⁸ ve ilk istasyonunu Beyrut'ta kurmuştur. Bunu 1831'de İstanbul'da kurulan ve Osmanlıda topraklarında yürütülen çalışmaların merkezi haline getirilen istasyon takip etmiştir. İlerleyen dönemlerde çalışmalar ülkenin içlerine doğru yayılmaya başlamış ve farklı zamanlarda farklı isimlerde misyonlar teşkil edilmiştir.

Amerikan Board, 1835'te Osmanlı ülkesinde üç misyon bölgesi oluşturmuştur. Bunlardan birincisi; en önemli istasyonları Beyrut, Sayda, Abeih ve Trablus olan *Suriye-Filistin Misyonu*'dur.⁹ İkincisi misyoner William Goodell'in¹⁰ İstanbul'da bir istasyon açmakla görevlendirilmesi sonucunda 1831'de tek istasyonlu bir misyon olarak teşkilatlandırılan İstanbul Misyonu'dur.¹¹ Üçüncüsü ise İzmir, Bursa, Trabzon ve Sakız Adası'nın istasyonlarını oluşturduğu *Küçük Asya Misyonu*'dur. Ancak 1839'da İstanbul Misyonu ve *Küçük Asya Misyonu* birleştirilmiş, *Türkiye Misyonu* adını almıştır. 1849'da misyonun ismi, *Ermeni Misyonu* olarak değiştirilmiş ve İstanbul, İzmir, Bursa, Trabzon, Erzurum ile Antep şehirleri bu misyonun merkez istasyonlarını teşkil etmiştir. Misyonun adının değiştirilmesinin en önemli sebebi, bölgeye Rufus Anderson'un 1844'te yapmış olduğu teftiş gezisinin ardından Rumlara yönelik faaliyetlerin durdurulmasına karar verilerek Ermenilerin çalışmalarda daha

⁸ The Missionary Herald, Vol.XVII, 1821, s.1.

⁹ Bu misyonda çalışmalar, 1870'e kadar Amerikan Board'a bağlı olarak sürdürülmesine rağmen, aynı yıl bir başka Protestan misyoner örgütü olan *The Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church* örgütüne, bir sözleşme ile devredilmiştir. Sözleşmede, bölgede Amerikan Board adına çalışan misyonerlerin yeni örgüt bünyesine katılması kararlaştırılmıştır. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Abdul Latif Tibawi, *American Interests in Syria 1800-1901*, Clarendon Press, Oxford 1966.

¹⁰ 14 Şubat 1792'de doğmuş, eğitimini tamamladıktan sonra 1820'de Amerikan Board adına misyoner olarak atanmış ve 19 Kasım 1822'de evlenerek Aralık 1822'de Malta'ya, 16 Kasım 1823'te Beyrut'a gelmiştir. 1828-1831 tarihlerini Malta'da geçirmiş, ardından 9 Haziran 1831'de İstanbul'a görevlendirilmiş ve 27 Haziran 1865'e kadar burada misyonerlik faaliyetlerine devam etmiştir. 17 Şubat 1867'de ülkesinde hayatını kaybetmiştir. <http://www.dlir.org>.

¹¹ Joseph Leon Grabill, *Protestant Diplomacy and the Near East, Missionary Influence on American Policy 1810-1927*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1969, s.9.

ön plana çıkarılmasıdır.¹² Böyle bir karar alınmasında, Rumlar arasındaki faaliyetlerin pek olumlu sonuçlar vermemesinin payı büyüktür.

Ermeni Misyonu'nun hızlı bir şekilde gelişme göstermesi ve kısa süre içerisinde merkez istasyonlara bağlı dış istasyonların sayılarının artması, örgütü misyon bölgelerinde yeni bir düzenleme yapmaya zorlamıştır. Neticede 1856'da teşkilat yapısı tekrar değiştirilmiş ve *Ermeni Misyonu*; *Kuzey Ermeni Misyonu* ve *Güney Ermeni Misyonu* olarak yeniden ikiye ayrılmıştır. *Kuzey Ermeni Misyonu* sınırları içerisinde İstanbul, İzmir, Trabzon, Erzurum, Tokat, Sivas, Kayseri, Arapkir, Harput ve Bahçecik merkez istasyonları ve bu istasyonlara ait 30 kadar dış istasyon yer almıştır.¹³ *Güney Ermeni Misyonu*'na ait istasyonlar ise Antep, Maraş, Urfa, Antakya ve Halep şehirleri olarak belirlenmiştir. 1857 rakamlarına göre bu merkez istasyonlarına bağlı 12 dış-istasyon teşkilatlandırılmıştır.¹⁴ 1860'ta bu misyonların sayısı üç ile sabitlenmiştir: merkezi İstanbul olan *Batı Türkiye Misyonu*, merkezi Harput olan *Doğu Türkiye Misyonu*, merkezi Antep ve Maraş olan *Merkezi Türkiye Misyonu*. Osmanlı ülkesindeki teşkilatlanmaya son nokta 1871'de konmuştur. Bu yıl Eski Zağra'da yapılan toplantı ile İstanbul'un batısında yer alan topraklar, merkezi Samokov olacak şekilde *Avrupa Türkiyesi Misyonu* adı altında teşkilatlandırılmıştır.¹⁵

Bu misyon bölgeleri 1924'te *Türkiye Misyonu* adıyla yeniden tek bir bölge olarak birleştirilmiş ve İzmir, İstanbul, Bursa, Erzurum, Antep, Sivas, Merzifon, Adana, Diyarbakır, Maraş, Urfa, Talas (Kayseri), Harput; Bitlis, Tarsus, Van, Selanik-Yunanistan, Atina-Yunanistan, Halep-Suriye çalışmaların misyonerler tarafından yürütüldüğü istasyonlar olarak belirlenmiştir.¹⁶

Kayseri, Trabzon-Mersin arasında çekilen çizginin batısında kalan ve gerek kapsadığı alan gerekse çalışan sayısı yönünden Osmanlı ülkesindeki en büyük misyon bölgesi olma ve Doğuda Karadeniz sahillerindeki Trabzon'dan Anadolu'nun merkezi Sivas ve Kayseri'ye Akdeniz'den Mersin'e, Ege'den İzmir'e kadar uzanan düzensiz bir coğrafik

¹² Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, s.75.

¹³ Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (PABCFM), Reel 522, No:27.

¹⁴ PABCFM, Reel 522, No:46.

¹⁵ Osmanlı ülkesinde yürütülen misyonerlik çalışmalarının teşkilat yapısı için bkz. Rufus Anderson, The History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches, Boston 1872; Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika; Gülbadi Alan, Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları, TTK Yayınları, Ankara 2015.

¹⁶ Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Boston 1924, s.57-60.

sınır özelliğine sahip *Batı Türkiye Misyonu* sınırları içinde yer almıştır. Bölgenin kapsadığı alan içerisinde 10.000.000 nüfus yaşamaktadır. Bir başka önemli özelliği de merkezi olan İstanbul'un, Osmanlı Devleti'nin başşehri ve aynı zamanda bütün dünya Müslümanlarının dini merkezi olmasıdır. Bu bölge içindeki teşkilatlanma, 1900'lerin başında 7 istasyon ve 102 uç istasyon ile tamamlanmıştır.¹⁷

Bu yapılanma içinde Kayseri, 1848'de misyonerlerin dikkatini çekmiş ve çeşitli kaynaklardan Amerikan Board Diyarbakır, Urfa, Kilis, Malatya, Maden, Harput, Maraş, Adana, Tarsus, Arabkir ile birlikte Kayseri'de kendi çalışmaları için umut vaat eden bir yapının olduğunu tespit etmiştir.¹⁸

Bir yıl sonra İstanbul, Bebek, Bursa, İzmir, Trabzon, Erzurum, Antep'in birer istasyon olarak teşkil edildiği Ermeni Misyonu'nda Kayseri, iki yerli yardımcının görev aldığı bir dış istasyon haline getirilmiştir. Misyonların dış istasyonlarla ulaşım kolaylığı dikkate alınarak Kayseri'de çalışmaların, İstanbul'un gözetiminde yürütülmesi kararlaştırılmıştır. Bu kararın alınmasında aynı yıl İzmir'de görev yapan Thomas Pinckney Johnston'un¹⁹ Kayseri'yi ziyaretin ardından şehirle ilgili verdiği bilgiler etkili olmuştur.²⁰ Bu bilgiler içerisinde şehir ve civarındaki nüfusun yapısı dikkate alınmıştır. O dönemde Kayseri'de 10.000 civarında, dört ya da beş bitişik köyde ise 5.000'den fazla Ermeninin yaşadığı, hatta bir günlük yolculuk mesafesinde şehir etrafında 20.000 Ermeni nüfusun bulunduğu üzerine vurgu yapılmıştır.²¹

Amerikan Board, 1854'te Ermeni Misyonu'nun bir istasyonu haline getirilen ve 1860'ta Batı Türkiye Misyonu sınırlarına dâhil edilen Kayseri ve civarındaki çalışmalarını Osmanlı topraklarındaki teşkilatlanma esasları çerçevesinde yürütmüştür. Bu esaslar çerçevesinde Kayseri istasyonu, kendisine bağlı uç istasyonlar²² şeklinde teşkilat-

¹⁷ PABCFM, Reel 596, No:377; Reel 617, No: 17.

¹⁸ Annual Report, 1849, s.113.

¹⁹ Thomas P. Johnston, 28 Ekim 1808'de dünyaya gelmiş, 1832'de Union Seminary'den mezun olduktan sonra aynı yıl Marianne C. Howe ile evlenmiş, eşiyle birlikte 12 Aralık 1833'te Boston'dan yola çıkarak İstanbul'a, ardından 6 Haziran 1835'te Trabzon'a gelmiştir. 1844'te sağlık sorunları nedeniyle İzmir'e nakledilmiş, 1853'te görevi bırakarak ülkesine dönmüş ve 30 Mayıs 1883'te hayatını kaybetmiştir. Johnston hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gülbadi Alan – Ayşegül Kuş, *Amerikan Board Kaynaklarında Trabzon (1830-1923)*, Serander Yayınları, İstanbul 2021, s.68-71.

²⁰ Annual Report, 1850, s.100, 102, 106; 1851, s.68. Mr. Johnston tarafından Kayseri'ye yapılan ziyaretle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. *The Missionary Herald*, Vol. XLVII, 1851, s.78-81.

²¹ Annual Report, 1851, s.22.

²² Misyon bölgeleri yönetsel alt birim olarak istasyonlara, istasyonlar da uç istasyonlara ayrılmışlardır. Uç istasyonlar kasaba ve köylerde, yerli Hristiyanlar arasından seçilen bir yardımcının yönetiminde kurulan birimlere verilen addır. Amerikan Board'un Osmanlı topraklarındaki teşkilatlanması hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*.

lanmıştır. Kayseri istasyonuna bağlı uç istasyonların seçimi, teşkili ve çalışmaların yürütülmesi sırasında bazı önemli esaslar dikkate alınmıştır.

Uç istasyonların seçimi sırasında dikkate alınan en önemli ölçütlerden biri, yerleşim yerlerinin Kayseri'yle ulaşım kolaylığı ve yakınlığı olmuştur. 17 Eylül 1862'de Amerikan Board'a bağlı bir misyoner olarak Anadolu'da çalışmalar yapan Harrison G. O. Dwight²³, Merzifon'dan yazdığı bir mektupta, Tokat'ın Sivas ile ulaşımının kolay olmasından dolayı Sivas'a; Yozgat'ın da aynı gerekçe ile Kayseri'ye bağlanmasının uygun olacağını bildirmiştir. Dwight'ın bu uyarısı Amerikan Board yetkilileri tarafından dikkate alınmış, 1862'de kendi başına bir istasyon olan Yozgat ve buraya bağlı uç istasyonlardan bazıları, Kayseri istasyonuna bağlı birer uç istasyon haline getirilmişlerdir.²⁴

Ancak Niğde'nin Kayseri'ye bağlı bir uç istasyon haline getirilmesi sırasında bu esas çerçevesinde hareket edilmeye çalışılmasına rağmen aksi bir uygulama ortaya çıkmıştır. 1859'da Kayseri istasyonuna bağlı bir uç istasyon haline getirilen Niğde'nin, merkeze çok uzak olmasından dolayı, *Merkezî Türkiye Misyonu* sınırları içinde kalan Adana'da bir istasyon kurularak buraya bağlanması kararlaştırılmıştır. Bu karar üzerine 1862'nin henüz başında, Niğde Adana'ya bağlanmıştır. Niğde'deki çalışmalar Adana'ya bağlı olarak sürdürülürken bile, burada görev yapan yerli yarıdımının maaşı yine Kayseri istasyonu bütçesinden karşılanmaya devam etmiştir.²⁵ Ancak kısa bir süre sonra Adana'daki çalışmaları yürüten Amerikan Board misyoneri Jackson G. Coffing'in²⁶ ölümü üzerine Niğde'deki çalışmaların yürütülmesinde bazı zorluklar yaşanmıştır. Bu zorlukların aşılmasının tek çaresi Niğde'nin tekrar Kayseri istasyonuna bağlanması olarak görülmüştür. Niğde noktasında yaşanan bu istisnaya rağmen, Kayseri istasyonuna bağlı uç istasyonların teşkili sırasında, uç istasyonların

²³ Harrison Gray Otis Dwight, 22 Kasım 1803'te Conway'de dünyaya gelmiş, 1825'te Hamilton Kolej, 1828'de Andover Semineri'nden mezun olmuştur. 1829'da Elizabeth Barker'le evlenmiş ve 21 Ocak 1830'da Boston'dan Osmanlı ülkesine doğru yola çıkarak 27 Şubat günü Malta'ya gelmiştir. Burada Eli Smith'le 1830-1831 tarihli Anadolu gezisine çıkmıştır. Gezi dönüşünde İstanbul'da misyonerlik çalışmalarına devam etmiştir. 1859-1860 arasında Anadolu, Suriye ve Filistin bölgelerini gezmiştir. 1861'in sonbaharında ülkesine dönmüş ancak 25 Ocak 1862'de bir tren kazasında hayatını kaybetmiştir. <http://www.dlir.org>.

²⁴ PABCFM, Reel 582, No:627; Reel 583, No:330.

²⁵ PABCFM, Reel 582, No:625, 628.

²⁶ 21 Eylül 1824'te dünyaya gelen Jackson, 5 Ocak 1857'de ülkesinden ayrılarak Amerikan Board adına misyoner olarak görev yapmak üzere 2 Mart 1857'de İzmir'e, 1 Nisan 1857'de Antep'e gelmiştir. Buradan 1861'de Haçin'e nakledilmiş, ancak 24 Mart 1862'de öldürülmüştür. <http://www.dlir.org>.

merkezle uzaklık ve yakınlığı dikkate alınarak hareket edilmiş ve Kayseri istasyonuna bağlı uç istasyonların sayısı her geçen gün artarak devam etmiştir.

Yine Kayseri istasyonuna bağlı kurulan uç istasyonlar, bu yerleşim yerlerinde Amerikan Board'un kuruluş tarihinden itibaren faaliyetlerde bulunup bulunmayacağı dikkate alınmadan teşkil edilmiştir. Bazı yerleşim yerlerinde uç istasyon kurulmasına rağmen, buralarda Amerikan Board misyonerleri bir süre herhangi bir çalışma yürütmemiş fakat istenildiğinde yürütülebilecek şekilde teşkilatlanmalarını oluşturmuşlardır. Bunun en güzel örneği Konya, Kediler, Keller, Sarayköy, Boğazlıyan, Akdağ Madeni, Kırşehir, Cücün ve Urnej'de yaşanmıştır. Bu yerleşim yerlerinde herhangi bir çalışma yürütülmemesinin sebebi, buralardaki çalışmaları askıya alarak başka yerleşim yerlerini uç istasyonlar arasına katmak ya da diğer yerleşim yerlerindeki çalışmalara daha fazla ağırlık vermek değil, buralarda çalışacak ve yerleşecek yerli yardımcılarının bulunamaması olmuştur. Bu sorun çözülür çözülmez buralardaki çalışmalar başlatılmıştır. Ancak bu şekilde kurulan istasyonlardan olan Konya'da başlatılan çalışmalar, diğer uç istasyonlara göre biraz farklı bir gelişme göstermiştir. Burada bir uç istasyon kurulmasına rağmen, eleman yetersizliğinden dolayı yürütülemeyen çalışmalar, misyonerlerin müttefiki olan, onlar tarafından kısmen desteklenen ancak Amerikan Board'a bağlı olmayan Cenanyan isimli bir Ermeni tarafından başlatılmış ve devam ettirilmiştir.²⁷

Bunların yanında Amerikan Board misyonerleri, ziyaretler düzenlemedikleri veya uç istasyon kurmayı pek düşünmedikleri yerleşim yerlerinden davet edilmelerine rağmen, şartlar buralarda uç istasyon kurulmasına imkân verecek şekilde gelişmeden teşkilatlanma yoluna gitmemişlerdir. Karaman ve Ereğli bu yerleşim yerlerindendir. Her iki yerleşim yerinden buraların birer uç istasyon olarak teşkilâtlandırılması yönünde davet alınmasına rağmen ancak ilerleyen yıllarda sadece Karaman'da çalışma şartlarının Amerikan Board misyonerleri açısından uygun hale gelmesinden dolayı burada Kayseri istasyonuna bağlı bir uç istasyon kurulmuştur.²⁸

Kayseri istasyonuna bağlı uç istasyonların teşkili sırasında başka bir ölçü de faaliyet başlatılması düşünülen yerleşim yerleri hakkında önceden ayrıntılı incelemeler yapmaya önem verilmesi olmuştur. Yerleşim yerlerine yapılan ziyaretler sonucunda

²⁷ PABCFM, Reel 596, No:694; Reel 606, No:320, 323.

²⁸ PABCFM, Reel 596, No:694; Reel 606, No:320, 323.

edinilen bilgiler ışığında raporlar tutulmuş, merkez tarafından raporlardaki bilgiler değerlendirildikten sonra yerleşim yerlerinin şartlarının olumlu olması halinde uç istasyon açılmasına karar verilmiştir. Meselâ Kayseri istasyonu hakkında 1859-1860 yılları için hazırlanan raporda, Niğde'nin nüfusuna göre hane ayrıntıları verilmiş ve bu bilgiler ışığında burada bir uç istasyon kurulması kararlaştırılmıştır. Aynı şekilde 1866'da uç istasyon kurulacak olan Talas hakkında da ilk bilgiler daha 1860'ın başlarında toplanmaya başlanmış ve bu bilgiler 1859-1860 yılına ait Kayseri istasyonu raporunda yer almıştır. Bu bilgiler çerçevesinde burada ya da Germir'de bir misyoner ailesinin yerleşmesinin gerekli olduğu vurgulanmıştır.²⁹

Ayrıca bir yerleşim yerinde uç istasyon oluşturulmasında, buralardaki halkın misyonerlere karşı tavırları da dikkate alınmıştır. Bu çerçevede Zincidere 1868'de Board misyonerleri tarafından uç istasyon haline getirilmesine rağmen, 1860 yılı temmuz ayında halkından yaklaşık 30 kişinin imzaladığı bir dilekçe ile misyonerlere, kendilerine bir papaz gönderilmesi amacıyla başvuruları, Amerikan Board misyonerlerinin burada teşkilatlanma isteği üzerinde olumlu etki yapmıştır. Bazı yerleşim yerlerinde de bunun tam aksi bir uygulama görülmüştür. Kayseri istasyonu hakkında hazırlanan raporlarda Amerikan Board misyonerleri tarafından hiç ziyaret edilmeyen Tomarza halkının Niğde ve Everek'te yürütülen çalışmalardan olumlu yönde etkilendiklerini tepkileriyle ortaya koydukları belirtilmesine rağmen, burada bir uç istasyon kurulması yönünde herhangi bir girişimde bulunulmamıştır.³⁰

Uç istasyon oluşturulmasında esas alınan bir başka nokta, yerleşim yerlerinde yaşayan azınlık nüfus olmuştur. Hatta azınlık nüfustan hangisi arasında çalışma yapılması gerektiği konuları üzerinde de önemle durulmuştur. Niğde'nin uç istasyon olarak seçimi sırasında şehirde Rum nüfusun Ermenilere göre daha fazla olmasının Rumlar arasında çalışma yürütülmesi yönünde uygun olacağı görüşünün belirtilmesi, yine bu çerçevede Kayseri'nin 75 saatlik batı mesafesindeki yerleşim yerlerinde 700

²⁹ Hazırlanan rapora göre Niğde'nin bu dönemde 1500 Müslüman, 700 Rum ve 120 Ermeni hanesi vardır. Şehrin idarecisi kaymakam ve buraya bağlı 18 kasabanın merkeze uzaklıkları 1 ile 8 saat arasında değişmektedir. Bu yerleşim yerlerindeki toplam Rum nüfusu ise 5770 hane ya da 30,000 kişi olarak verilmiştir. Bölgenin toplam Ermeni nüfusu ise 300 hane civarındadır ve buraları da merkeze 18 saat mesafedeki yerleşim yerlerini içermektedir. Bu Ermeni nüfusunun yarısı şehir merkezi ve Bor'da yaşamaktadır. Bölgede Ermeni nüfusu Rum nüfusa oranla daha az olduğu için Rumlar arasında çalışmak misyonerler için daha cesaretlendirici olmuştur. Niğde hakkında bu şekilde bilgiler verildikten sonra, Konya için de aynı çalışmaların yapılmasının gerekli olduğu vurgulanmaktadır. PABCFM, Reel 582, No:617, 620.

³⁰ PABCFM, Reel 582, No:620.

hanelik Ermeni nüfusunun varlığının vurgulanması buna bir örnektir. Bu nokta esas alınarak, 1861 yılı içerisinde bölgede yapılan ziyaretler sonrasında hazırlanan raporlarda, ziyaret edilen yerleşim yerlerindeki Rum ve Ermeni nüfusu hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir.³¹

Uç istasyonların teşkili sırasında azınlık nüfusların durumları önemsendiği gibi, buna bağlı olarak yerleşim merkezlerinin bulunduğu coğrafi konuma da büyük önem verilmiştir. Bir yerli yardımcı tarafından çalışmaların yürütüldüğü Efke'nin ülkenin her tarafından birçok hacının ziyaret ettiği³² bir yer olduğu, yüzlerle ifade edilebilecek Ermeni hanesine sahip bir kasabanın³³ da dahil olduğu bazı yerleşim yerlerine ulaşmak için gidilen yol üzerinde bulunduğu ve bu yerlere ulaşmak için başka gidiş yolunun olmadığı Kayseri istasyonu hakkında hazırlanan raporlarda özellikle vurgulanmıştır.³⁴

Bu ölçüler çerçevesinde Kayseri istasyonuna bağlı ilk dış istasyonlar birer yerli yardımcı ile çalışmaların başlatıldığı Yozgat ve Everek olarak 1856 yıllık raporunda yer almıştır.³⁵ Ancak takip eden yıllarda bu dış istasyonların sayısı her geçen yıl artmıştır. Yukarıda belirlenen esaslar çerçevesinde Amerikan Board örgütünün, Kayseri istasyonuna bağlı olarak teşkil ettikleri uç istasyonların isimleri ve kuruluş tarihleri şöyle tespit edilmiştir:³⁶

1854: Kayseri,

1855: Yozgat,

1856: Everek (Develi), İncirli,

1857: Ankara,

1858: Germir³⁷, Sungurlu, Muncusun (Güneşli),

1859: Niğde, Efke (Bahçeşehir),

1860: Aksaray, Gemerek, Sarıhamzalı,

³¹ PABCFM, Reel 582, No:618, 626.

³² Bahsedilen bu ziyaret yerinin *Surp Garabet Manastırı* olma ihtimali büyüktür. Çünkü Kayseri hakkında bilgi veren birçok seyyah bu manastır hakkında bilgi verirken, Kayseri'nin 18 km. doğusunda yer aldığını, Ermeniler açısından önem itibarıyla *Eçmiazin* ve *Sis Manastırları* ile aynı derecede olduğunu belirtmektedirler. Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Eravşar, *Seyahatnamelerde Kayseri*, Kayseri Ticaret Odası Yayını, Kayseri 2000.

³³ Sözü edilen bu kasabanın *Darsiyak* veya *Nize* olabileceği tahmin edilmektedir.

³⁴ PABCFM, Reel 522, No: 25; Reel 582, No:619.

³⁵ Annual Report, 1856, s.86, 92.

³⁶ PABCFM, Reel 596, No:393, 416; Reel 607, No:171, 185, 207-208, 259, 291, 323-324, 360, 370, 456-457, 507-508; Reel 617, No:238, 256, 258, 397, 421.

³⁷ Bir dönem burası *Konaklar* olarak isimlendirilmesine rağmen bugün yine *Germir* olarak bilinmektedir.

- 1862:** İstanos,
1863: Çomaklı,
1866: Talas, Eylence, Mağaroğlu
1868: Zincidere, Estefana (Reşadiye),
1870: Rumdiğin (Felahiye),
1872: Karaeyüp
1873: Çakmak,
1875: Ürgüp, Boğazlıyan, Burhan, Cücün,
1877: Aziziye (Pınarbaşı), Bor,
1879: Dendil, Konya
1880: Çelteç, Nevşehir,
1881: Keller, Kediler, Saatli
1882: Menteşe, Denekmadeni, Urnej³⁸,
1883: Gaziler, Kırşehir,
1888: Çepni,
1890: Şarkışla,
1892: Terzili,
1908: Çiftlik (Sakar), Karayakup, Burunkışla,

Listede yer alanlar haricinde Fenese³⁹, İncesu, Kilimci, Bozok (Elmadağ), Tatarpazar-cık, Kayabaşı, Karaman, Sarayköy, Yahlugeçit, Kediler, Küçükköy,⁴⁰ Akdağ Madeni isimli yerleşim yerleri bir dönem istasyon raporlarında uç istasyonlar listesinde yer almasına rağmen, kuruluş tarihleri hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Bu yerleşim yerleri Kayseri'ye bağlı bir uç istasyon olarak bazı yıllara ait raporlarda gösterilmiş, haklarında herhangi bir istatistikî bilgi verilmediği gibi, kuruluş tarihleri de belirtilmemiştir.

Kayseri istasyonuna bağlı uç istasyonların bir kısmında yürütülen çalışmalarda tam bir devamlılık sağlanamamış, dönem dönem durdurulmuştur. Buna bağlı olarak

³⁸ Bu yerleşim yerinin tam olarak neresi olduğu tespit edilememiştir. Ancak belgelerden *Menteşe* civarında bir yerleşim yeri olduğu anlaşıldığı için, bugünkü *Rumkavak* olabileceği tahmin edilmektedir.

³⁹ Bugün aynı isimle *Develi*'ye bağlı bir mahalle.

⁴⁰ Bugün *Kıçıköy* ismiyle *Talas*'a bağlı bir mahalle.

Amerikan Board belgelerinde bu uç istasyonlarda çalışmaların başlangıç tarihi her defasında değiştirilerek yeniden verilmiştir. Kuruluş tarihlerindeki bu farklılığın karışıklığa sebep olmaması için buralarda çalışmaların başlatıldığı ilk tarih esas alınmıştır. Mesela Gemerek'te uç istasyon kuruluş tarihi bir belgede 1860, başka bir belgede 1866 olarak verilmiştir. Ancak 1861'den itibaren burasıyla ilgili bilgileri Kayseri istasyonu hakkında hazırlanan yıllık raporlarda görmek mümkündür. Bu yüzden burası için esas alınan kuruluş tarihi 1860 olarak verilmiştir.

Aynı şekilde Amerikan Board belgelerinde Talas'ın Kayseri istasyonuna bağlı bir uç istasyon halinde kuruluş tarihi olarak 1856 ve 1866 yılları verilmiştir. Ancak Talas'ta bir uç istasyon açılıp açılmaması noktasında ilk incelemeler 1859'da başlamış ve inceleme sonuçları 1859-1860 yılı Kayseri istasyonu raporunda yer almıştır. Bu bilgiler ışığında Talas'ta uç istasyonun kuruluş tarihi olarak, burası hakkındaki bilgilerin ilk olarak Kayseri istasyonu raporlarında yer almaya başladığı, 1866⁴¹ yılı esas alınmıştır.

Ankara hakkında ise kuruluş tarihi olarak 1857 ve 1861 yılları verilmektedir. Kayseri istasyonu hakkında hazırlanan raporlarda burası hakkında bilgiler 1877'den itibaren vermeye başlanmıştır. Ancak Amerikan Board belgelerinde Ankara hakkında ilk bilgiler, 1861'de Bağçecik istasyonuna bağlı bir uç istasyon olarak vermeye başlanmıştır. Ayrıca 1862-1863 yılları arasında da İzmit istasyonuna bağlı bir uç istasyon olarak gösterilmiştir. 1864'te ise Bursa istasyonuna bağlı bir uç istasyon olarak hakkında bilgi vermeye devam edilmiştir. 1865'ten itibaren 1862'de kurulan İstanos ile birlikte 1876'ya kadar Bursa istasyonunun bir uç istasyonu olarak buralara hizmet ulaştırıldığı belgelerden takip edilebilmektedir. Bu bilgiler ışığında, verilen kuruluş yılları arasında açık bir şekilde biri seçilememiş olmasından dolayı Ankara'da bir uç istasyon kuruluş tarihi olarak en erken tarih olan 1857 esas alınmıştır. İstanos'un da kuruluş tarihi hakkında 1862 ve 1865 tarihleri verilmiştir. Burası da Ankara gibi önce başka istasyonlara bağlı olarak kurulmuş, 1877'den itibaren Kayseri istasyonuna bağlı olarak hakkında bilgiler vermeye başlanmıştır. Kuruluş tarihi hakkında kesin bir neticeye varılamamış olmasından dolayı ilk tarih esas alınmıştır.

Amerikan Board belgelerinde bazı yerleşim yerlerinin uç istasyon olarak işgal edildiğinin belirtilmesine rağmen, bu yerler ne uç istasyon listelerinde yer almış, ne

⁴¹ 1866'da uç istasyon haline getirilen Talas hakkında ilk bilgi bir sonraki yılın raporlarında verilmiş ve bir öğretmenin görevli olduğu uç istasyon olarak kaydedilmiştir. Annual Report, 1867, s.57.

buradaki çalışmalar hakkında bilgi verilmiş, ne de kuruluş tarihleri belirtilmiştir. Kayseri hakkında hazırlanan Amerikan Board raporlarında, Efkere'nin 1859 yılı Mayıs ayı içerisinde misyonerlik tabiri ile bir yerli yardımcı tarafından işgal edildiğinin, 1860-1861 yılına ait raporlarda da Efkere'de çalışan yardımcının çekildiği ve çalışmaların durdurulduğunun ifade edilmesine rağmen, uç istasyonların listesinde ismi yer almamış ve hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir.⁴² Ancak 1860 tarihli yıllık raporda ismi, bir yerli yardımcının bulunduğu Kayseri istasyonunun bir uç istasyonu olarak belirtilmiştir.⁴³

Amerikan Board'un dış ülkelerdeki bütün faaliyetler, atamış oldukları misyonerler vasıtasıyla, onların denetimi altında yürütülmüştür. Kayseri istasyonunda da bir istasyon olarak teşkilatlandırıldığı 1854'ten itibaren daima en az bir Amerikalı aile bulundurulmuştur. 1860'lı yılların başında Amerikan Board misyonerleri arasında, bir istasyonda çalışmaların verimli bir şekilde devam edebilmesi için en az iki misyoner ailesi, iki Amerikalı misyoner kadına ihtiyaç olduğu görüşü hâkimdir. Bununla beraber misyonerlerin dağılımı sırasında istasyonların kapsadığı alanların genişliği de ayrıca önem arz etmiştir. Bunun için misyoner atanması yapılmadan önce hangi merkezlerin daha büyük, hangilerinin küçük olduğunun belirlenmesi yoluna gidilmiştir. Bu araştırma sonucunda *Batı Türkiye Misyonu* sınırları içerisinde Kayseri, İzmit, Sivas ve Merzifon'un oldukça geniş merkezler olduğu belirtilmiştir. Bu yüzden de Kayseri ve Merzifon'da ikamet edecek ve buradaki misyonerlik çalışmalarını yürütecek ikişer ailenin bu merkezlere gönderilmesi istenmiştir.⁴⁴

İstasyonda görevli misyonerlerin denetiminde olmak üzere, uç istasyonlarda yürütülen çalışmalarda yerli halktan istifade edilmeye büyük önem verilmiştir. Meselâ diğer uç istasyonlarda olduğu gibi Everek'te de dinî ayinler bir yerli yardımcı tarafından yürütülmüştür.⁴⁵

1860-1912 yılları arasında Kayseri istasyonunda görev yapan Amerikalı ve yerli çalışanların sayısı yıllara göre şöyle gelişme göstermiştir:⁴⁶

⁴² PABCFM, Reel 582, No:619, 625.

⁴³ Annual Report, 1860, s.47.

⁴⁴ PABCFM, Reel 583, No:329-330.

⁴⁵ PABCFM, Reel 582, No:618.

⁴⁶ PABCFM, Reel 582, No:10, 15, 21, 27, 33, 40, 49, 58, 68, 75, 79, 645; Reel 588, 145, 155, 164, 173, 184, 195, 196, 209, 210, 223, 224, 238, 242; Reel 589, No:3-4, 15, 16; Reel 596, No:256, 258,289-290, 276-277, 279, 297, 303-

Yıllar	MİSYONERLER ve YARDIMCILARI									Toplam Amerikalı ve yerli çalışanlar
	Amerikalılar				Yerli çalışanlar					
	Misyoner	Misyoner eşleri	Diğer bayanlar	Toplam	Papaz ya da atanmış	Diğer vaizler	Öğretmen	Diğer yardımcılar	Toplam	
1861	1	1	----	2	----	2	6	6	14	16
1862	1	1	----	2	----	2	4	10	16	18
1863	1	1	----	2	----	2	6	7	15	17
1864	1	1	----	2	----	2	7	5	14	16
1865	2	2	----	4	1	1	12	7	21	25
1866	1	1	----	2	2	----	13	10	25	27
1867	1	1	----	2	2	----	8	4	14	16
1868	2		4	6	1	3	6	5	15	21
1869	2		4	6	2	3	8	7	20	26
1870	3		6	9	3	2	10	8	23	32
1871	3		6	9	4	3	14	7	28	37
1872	3		6	9	4	3	17	5	29	38
1873	3		6	9	3	4	17	8	32	41
1874	3		4	7	1	5	19	4	29	36
1875	3		4	7	3	6	31	14	54	61
1876	3		4	7	4	3	42	21	70	77
1877	3		4	7	5	3	44	22	74	81
1878 ⁴⁷	3		4	7	4	9	37	14	64	71
1879	4		5	9	6	6	39	13	64	73
1880 ⁴⁸	3		5	8	4	5	42	15	66	74
1881	3		5	8	4	6	46	16	72	80
1882	3		5	8	5	6	43	20	74	82
1883	3		5	8	4	2	43	19	68	76

304, 323, 325-326, 335, 338-339, 357-358, 362, 380-381, 393, 416; Reel 607, No:171, 207-208, 259, 272, 291, 360, 323-324, 370.

⁴⁷ 1878 yılına ait bilgiler iki ayrı belgede verilmektedir. Ancak bu iki belge arasındaki bilgilerde bazı ufak farklılıklar bulunmaktadır. Birinci belgede Papaz sayısı 3 olarak verilmesine rağmen, ikinci belgede bu sayı 4 olarak verilmiştir. Birinci belgede öğretmen sayısı 36 olarak verilirken, ikinci belgede bu sayı 37 olarak verilmiştir. Aynı şekilde birinci belgede diğer yardımcıların sayısı 13 olarak verilirken, ikinci belgede bu sayı 14 olarak verilmiştir. Biz burada, en son düzenlenen belge olması sebebiyle, ikinci belgeyi esas olarak aldık. Reel 588, No:223-224; Reel 589, No:56.

⁴⁸ 1881'e kadar Amerikalı çalışanlar sadece Kayseri merkezinde gösterilmiştir. Bu tarihten sonra Talas'ta da Amerikalı çalışanlar çalışmaya başlamıştır.

Yıllar	MİSYONERLER ve YARDIMCILARI									Toplam Amerikalı ve yerli çalışanlar
	Amerikalılar				Yerli çalışanlar					
	Misyoner	Misyoner eşleri	Diğer bayanlar	Toplam	Papaz ya da atanmış	Diğer vaizler	Öğretmen	Diğer yardımcımlar	Toplam	
1884	3	5		8	6	5	42	16	69	77
1885 ⁴⁹	2	3		5	4	7	47	14	72	77
1886 ⁵⁰	3	4		7	4	7	48	12	71	78
1887 ⁵¹	2	2	1	5	4	13	53	8	78	83
1888	2	2	2	6	5	15	46	6	72	78
1889	3	3	2	8	7	19	46	5	77	85
1890	3	3	3	9	8	17	46	3	74	83
1891	3	3	3	9	7	18	44	6	75	84
1892	3	3	2	8	7	17	48	5	77	85
1893	4	4	2	10	5	17	54	4	80	90
1894	4	4	3	11	4	19	53	4	80	91
1895	4	4	3	11	4	17	49	5	75	86
1896	4+1 ⁵²	4	3	11	3	16	42	3	64	75
1897	4+1	3	4	11	3	15	49	4	71	82
1898	4+1	3	5	12	3	16	50	4	73	85
1899	3+1	3	5	11	4	15	44	11	74	85
1900	4	4	2	10	5	15	58	4	82	92
1901	4	4	4	12	6	14	50	3	73	85
1902	4	4	5	13	8	12	53	2	75	88
1903	4	4	6	14	10	10	57	79	156	170
1904	4	4	6	14	10	9	64	2	87	101
1905	4+2	5	6	15	10	7	63	5	85	100
1906	4+2	5	5	14	10	8	67	3	88	102
1907	3+2	4	4	11	8	6	56	8	78	89
1908	4+5	5	2	11	8	6	60	4	78	89
1909	4+4	5	4	13	8	6	63	1	78	91
1910	3+6	3	5	11	12	3	58	2	75	86

⁴⁹ Bu yıl içerisinde Talas'ta çalışan misyoner gösterilmemiş.

⁵⁰ Bu yıl içerisinde Kayseri istasyonunda çalışan bir doktor gösterilmiştir.

⁵¹ Bu yıl içerisinde Kayseri istasyonunda çalışan bir doktor gösterilmiştir.

⁵² “+” işaretinden sonra yazılan rakamlar Kayseri istasyonunda sağlık alanında hizmet veren misyonerlerin sayısını göstermektedir ve bu sayı istasyonda görev yapan toplam misyoner ve çalışan sayısına dahil edilmemiştir.

Yıllar	MİSYONERLER ve YARDIMCILARI									Toplam Amerikalı ve yerli çalışanlar
	Amerikalılar				Yerli çalışanlar					
	Misyoner	Misyoner eşleri	Diğer bayanlar	Toplam	Papaz ya da atanmış	Diğer vaizler	Öğretmen	Diğer yardımcılar	Toplam	
1911	2+7	3	6	11	11	4	63	2	80	91
1912	2+2	3	6	11	12	3	68	9	92	103

İstasyonlarda görevli misyonerlerin uç istasyonlara karşı en önemli sorumluluğu, düzenli olarak kendi istasyonlarına bağlı uç istasyonlara ziyaretler düzenlemeleridir. Bu ziyaretler esnasında uç istasyonlarda misyonerler adına yürütülen çalışmaların denetlenmesi, buradaki Protestan cemaatinin sorunlarının dinlenmesi ve bu sorunlara imkânların elverdiği ölçüde çözümler üretilmeye çalışılması, cemaatlerin toplanarak onlara Protestanlık mezhebi adına vaazlar verilmesi misyonerlerin en temel görevleri arasında yer almıştır. Düzenlenen bu ziyaretler esnasında misyonerlerin öğretilerine karşı çıkan insanlar da olmuştur. Böyle durumlarda bu insanların ikna edilmesi yoluna gidilmiştir. Bunun güzel bir örneği Germir'de yaşanmıştır.

Germir'de Amerikan Board misyonerleri tarafından Protestanlık adına yürütülen çalışmalara, 1861'de burada yaşayan Rumlardan büyük karşı çıkmalar olmuştur. Bunun üzerine bölgeye düzenlenen ziyaretlerle Rumların Protestanlık ve misyonerlerin yürüttüğü faaliyetlerin anlamı adına aydınlatılması yönünde çalışmalar yapılmış ve bu çalışmalar sırasında Rumlara arkadaşça, candan davranmaya büyük özen gösterilmiştir.⁵³

Bu amaçlar doğrultusunda yapılan uç istasyon ziyaretleri sırasında 29 Eylül 1860-1 Nisan 1861 arasında 444 günde⁵⁴ yaklaşık 5238 km yol kat edilerek 107 kasaba ve köy ziyaret edilmiştir.⁵⁵ Ancak yaşanan siyasî gelişmeler, bazı doğal afetler vb. durumlar

⁵³ PABCFM, Reel 582, No:625.

⁵⁴ Ziyaretler sadece bir kişi tarafından yapılmadığı için, yaklaşık 180 günlük bir dönemde, farklı misyonerler tarafından yapılan, 444 günlük bir ziyaret günü ortaya çıkmaktadır.

⁵⁵ PABCFM, Reel 582, No:626.

nedeniyle her zaman bütün dış istasyonları ziyaret ederek buralara eşit şekilde daimî hizmetler vermek pek mümkün olmamıştır. 1904-1905 yıllarında Kayseri istasyonunda görevli misyonierlerin her biri en az bir defa uç istasyonları ziyaret etmiştir. Bu ziyaretler sırasında bütün uç istasyonların ziyaret edilmesine büyük önem verilmesine rağmen, Everek ve Çomaklı'ya herhangi bir ziyaret düzenlenememiştir.⁵⁶

Uç istasyonlara her yıl düzenli olarak yapılmaya çalışılan bu ziyaretlerle Amerikan Board misyonierleri, yerli halkın kendilerine ve dinî öğretilerine ilgisinin derecesini ölçmeye, bölgenin beşerî yapısını, coğrafyasını tanımaya ve halkın kendilerinden isteklerini değerlendirmeye çalışmışlardır. İstasyon olarak teşkilatlandırıldığı tarihten itibaren Kayseri istasyonunda bu görevleri yerine getiren misyonierlerin isimleri ve görev yaptıkları diğer yerleşim yerleri, şehirde göreve başladıkları yıl esas alınarak aşağıdaki gibi tespit edilmiştir.⁵⁷

Ad-Soyad	Yıl	Çalışma Merkezleri
Wilson A. Farnsworth	1854-1903	İzmir, Merzifon, Kayseri
Caroline E. Farnsworth	1854-1903	İzmir, Merzifon, Kayseri
Jasper N. Ball	1854-1858	İstanbul, Kayseri, Yozgat, Edirne
Caroline W. Ball	1854-1858	İstanbul, Kayseri, Yozgat, Edirne
Julius Y. Leonard	1857-1860	İzmir, Kayseri, Merzifon
Amelia A. Leonard	1857-1860	İzmir, Kayseri, Merzifon
Walter H. Giles	1864-1867	Kayseri, Yozgat
Elizabeth Giles	1864-1867	Kayseri, Yozgat, İstanbul
Lyman Bartlett	1867-1884	Kayseri, İzmir
Cornelia C. Bartlett	1867-1884	Kayseri, İzmir
Sarah A. Closson	1867-1875	Kayseri, İstanbul
John o. Barrows	1869-1876	Kayseri, Manisa, İstanbul, Bursa

⁵⁶ PABCFM, Reel 618, No:62.

⁵⁷ The Annual Report, 1854, s.69; 1855, s.54; 1856, s.84; 1857, s.58; 1858, s.38; 1859, s.47; 1860, s.46; 1861, s.34; 1862, s.67; 1863, s.53; 1864, s.58; 1865, s.66; 1866, s.68; 1867, s.56; 1868, s.18; 1869, s.17, 90-91; 1870, s.17, 120-121; 1871, s.18, 101-102; 1872, s.13, 101-102; 1873, s.14, 126-127; 1874, s.12, 109-110; 1875, s.15, 99-100; 1876, s.22, 117-118; 1877, s.20, 98-99; 1878, s.28, 123-124; 1879, s.21, 126-127; 1880, s.36, 113-114; 1881, s.32, 108-109; 1882, s.27, 97-98; 1883, s.35, 113-114; 1884, s.27, 96-97; 1885, s.30, 103-104; 1886, s.30, 123-124; 1887, s.67, 167-168; 1888, s.28, 127-128; 1889, s.39, 127-128; 1890, s.35, 121-122; 1891, s.28, 116-117; 1892, s.32, 119-120; 1893, s.33, 117-118; 1894, s.30, 120-121; 1895, s.39, 125-126; 1896, s.37, 126-127; 1897, s.40, 141-142; 1898, s.42, 147-148; 1899, s.49, 182-183; 1900, s.43, 159-160; 1901, s.49, 154-155; 1902, s.47, 175-176; 1903, s.44, 161; 1904, s.44, 163; 1905, s.39, 157; 1906, s.60, 212-213; 1907, s.53, 186-187; 1908, s.51, 178; 1909, s.53, 182; 1910, s.102, 246; 1911, s.69, 253; 1912, s.72, 239; 1913, s.59, 248; 1914, s.63, 268; 1915, s.71, 299; 1916, s.74, 295; 1917, s.65, 294; 1918, s.62, 254; 1919, s.78-79; 1920, s.100; 1921, s.56, 146; 1922, s.43, 63; 1923, s.58, 60, 83.

Ad-Soyad	Yıl	Çalışma Merkezleri
Clara S. Barrows	1869-1876	Kayseri, Manisa, İstanbul, Bursa
Ardelle M. Dwight ⁵⁸	1869-1873	Kayseri, İstanbul
Daniel Staver	1875-1880	Kayseri
Abbie S. Staver	1875-1880	Kayseri
James L. Fowle	1878-1911	Kayseri
Caroline P. Fowle	1878-1911	Kayseri
Fannie E. Burrage	1880-1917	Kayseri
William S. Dodd	1886-1911	Kayseri, Konya
Mary L. Dodd	1886-1911	Kayseri, Konya, Beyrut
Mary e. Brewer	1888-1889	Kayseri, Sivas
Johanna Zimmer	1890-1892	Kayseri, İstanbul
Henry K. Wingate	1893-1920	Merzifon, Kayseri
Jane C. Wingate	1893-1917	Merzifon, Kayseri
Cora A. Nason	1894-1899	Kayseri, Merzifon
Mrs. Laura T. Seelye ⁵⁹	1896-1900	Haçin, Adana, İstanbul, Kayseri
Emma D. Cushman	1899-1911	Kayseri, Konya
Stella N. Loughridge	1901-1923	Kayseri, Beyrut, Adana, Üsküdar
Lillian Cole Sewny	1901-1906 1923-1924	Kayseri, Sivas, Beyrut, Selanik
Adelaide Susan Dwight	1902-1915 1924-1927	Kayseri, Atina, Tarsus, Mardin
Susan W. Orvis	1902-1920	Kayseri, Tiflis, Adana, Mardin
Henry Harrison Riggs	1902-1903	Kayseri, Harput, İstanbul, Beyrut
Herbert M. Irwin	1903-1919	Kayseri, Atina
Genevieve D. Irwin	1903-1919	Kayseri, Atina
Wilfred M. Post	1904-1911	Kayseri, Konya, İstanbul
Annie S. Post	1904-1911	Kayseri, Konya, İstanbul
Clara C. Richmond	1909-1926	Kayseri, İzmir, İstanbul

⁵⁸ Ardelle Maria Griswold, 11 Eylül 1869'da bekâr olarak New York'tan yola çıkmış ve 13 Kasım 1869'da Kayseri'ye gelmiştir. 1873'te ülkesine dönmüş ve 18 Nisan 1874'te Henry O Dwight ile evlenerek Mayıs 1874'te tekrar döndüğü Osmanlı ülkesinde İstanbul'da çalışmaya başlamıştır. 28 Aralık 1884'de burada hayatını kaybederek Feriköy mezarlığına gömülmüştür.

⁵⁹ Amerikan Board'ın <http://www.dlir.org> adresinde yer alan kimlik kartında, 17 Temmuz 1880'de New York'tan yola çıktığı ve 1880 yılının Ekim ayında Haçin'e geldiği, buradan 1882'de Adana'ya nakledildiği, 15 Temmuz 1889'dan 4 Ağustos 1894'e kadar ülkesinde kaldığı, 1889'da Rev. J. W. Seelye ile evlendiği, Ağustos 1894'te İstanbul'a geldiği, 29 Temmuz 1900'de ülkesine döndüğü ve emekliye ayrıldığı, 8 Ağustos 1948'de de hayatını kaybettiği bilgileri yer almaktadır. Ancak burada Kayseri'de görev yaptığına dair bilgi bulunmamaktadır.

Ancak aynı adreste hakkında bilgi veren raporda verilen bilgiler kimlik kartındaki bilgilerle uyuşmakta ve ilave olarak 12 Ağustos 1859'da dünyaya gelen Laura Tucker Seelye'nin, Drury College'de eğitimini tamamladığı, eşinin papazlık görevi nedeniyle Illinois'e gittiği, ancak eşinin 27 Şubat 1893'te ölümünden bir yıl sonra 26 Şubat 1894'te yeniden misyoner olarak atandığı ve 4 Ağustos 1894'de Boston'dan yola çıkarak 8 Eylül 1894'te İstanbul'a geldiği, 1896'da Talas Yatılı Kız Okulu'nda çalışmak üzere Kayseri'ye görevlendirildiği, üç yıl sonra sağlığının bozulmasından dolayı 29 Temmuz 1900'de New York'a döndüğü bilgileri de yer almaktadır.

Ad-Soyad	Yıl	Çalışma Merkezleri
Arthur C. Ryan	1911-1912	Kayseri, İstanbul
Edith H. Ryan	1911-1912	Kayseri, İstanbul
Alden R. Hoover	1911-1916	Merzifon, Kayseri, İstanbul
Esther F. Hoover	1911-1916	Merzifon, Kayseri, İstanbul
Theda Belle Phelps	1911-1917	Kayseri, İran, Maraş, Antep, İstanbul
Joseph W. Beach	1919-1923	Kayseri, Beyrut, Kafkasya, Arnavutluk
Blanche Easton Beach	1922-1923	Kayseri, Beyrut, Kafkasya, Arnavutluk

Uç istasyonlara, listede yer alan misyonerler tarafından düzenlenen ziyaretlerin en büyük amacı, Protestanlık mezhebine taraftar kazandırmak olmuştur. Çünkü Amerikan Board'a bağlı olarak faaliyet gösteren misyonerler, öncelikli olarak, İncil'in insanlara tanıtılması ve Hristiyanlık dininin yaygınlaştırılması için çalışan insanlardır. Bunun için de her ortamı ve yöntemi kullanmaktan çekinmemişlerdir. Bu amaçla Pazar ayinleri için Niğde'de yürütülen çalışmalarda bir hanın bir odası düzenlenerek katılanlar dinî konuda aydınlatılmaya çalışılmıştır. Bu ayinler sırasında da katılımcılara dinî kitap satışları yapılmıştır.⁶⁰

Dinî alanda yürütülmeye çalışılan faaliyetlerin en başarılı neticelerinden biri Kayseri'de bir kilise açılmasıdır. 1853'ün sonunda Ermeni Misyonu'nda 3'ü İstanbul, 1'er tane İzmir, Merzifon, Trabzon, Erzurum, Antep, Kilis, Kessab, Sivas, Rodosto, İzmit, Adapazarı ve Bursa olmak üzere toplam 15 kilise faaliyet yürütürken ilave olarak Farnsworth ve Ball'un Haziran 1853'te Kayseri'ye yerleşmelerinin ardından 8 kişilik bir kilise faaliyete geçirilmiştir.⁶¹

Bunun haricinde Board misyonerleri şehirde ilk iş olarak, aralarında faaliyetlerini sürdürebilecekleri, dinî öğretilerini anlatacakları insanlar bulma peşinde koşmaya başlamışlardır. Bunu da insanlarla doğrudan ilişkiye geçip sözlü olarak fikirlerini anlatarak, dinî kitaplar ve basılı malzemeler dağıtarak yapmışlardır. Dinî olarak başlatılan çalışmalar kilise etrafında örgütlenmeyle ve burada halk eğitimi türünden çalışmalarla devam etmiştir. Dinî alanda yürütülen çalışmalar kadınlar arasında yürütülen çalışmalarla desteklenmiştir. Kayseri merkezinde bu çerçevede yapılan çalışmalarda kadınlar özellikle Ermeni evlerine ellerinde İncil, dinî risaleler ve

⁶⁰ PABCFM, Reel 582, No:618.

⁶¹ Annual Report, 1854, s.75, 78.

yayınlarla giderek kadınları Protestanlığa davet etmişlerdir. Görevli kadınlardan bir tanesi haftanın bir gününü Kayseri'de hasta ve sıkıntıları olan insanları ziyaret etmekle, kadınların dua toplantılarına katılmakla geçirmiştir. Ayrıca ayda bir anneler toplantısı düzenleyerek bu toplantılara katılmıştır.⁶²

Daha sonra bu insanların İncil'i okuyabilecek kadar eğitilmesi zorunluluğundan dolayı yetişkinler Pazar okulları, çocuklar da ilkokullar yoluyla eğitime başlanmıştır. Bu faaliyetler, ilerleyen yıllarda istasyonda dinî çalışmaların önüne geçecek olan ve halkın daha çok rağbet ettiği eğitim çalışmalarının temelini oluşturmuştur.

1854-1913 yılları arasında Kayseri istasyonunda dinî alanda yürütülen çalışmalarla dinî ibadet yapılan yerler, kiliseler ve kiliseler etrafında Protestan cemaatinde meydana gelen gelişmeler yıllara göre aşağıdaki gibi gelişmiştir.⁶³

Yıllar	İbadet Yeri	Ortalama Cemaat	Kilise	Kilise Üyesi
1854	----	----	1	16
1855	1	64	1	24
1856	1	96	1	22
1857	1	137	1	35
1858	1	137	1	41
1859	1	149	1	64
1860	4	120	1	67
1861	9	309	2	74
1862	8	409	2	85
1863	7	435	2	100
1864	7	409	2	106
1865	8	547	2	139
1866	13	672	2	153
1867	10	594	2	170
1868	12	604	2	171
1869	12	636	3	191
1870	12	725	4	195
1871	14	855	4	228
1872	14	881	4	234
1873	14	1002	4	271

⁶² PABCFM, Reel 618, No:88.

⁶³ PABCFM, Reel 582, No:10, 15, 21, 27, 33, 40, 49, 58, 68, 75, 79, 645; Reel 588, 145, 155, 164, 173, 184, 195, 196, 209, 210, 223, 224, 238, 242; Reel 589, No:3-4, 15, 16; Reel 596, No:256, 258, 289-290, 276-277, 279, 297, 303-304, 323, 325-326, 335, 338-339, 357-358, 362, 380-381, 393, 416; Reel 607, No:171, 207-208, 259, 272, 291, 360, 323-324, 370. Annual Report, 1855, s.59; 1856, s.92; 1857, s.60; 1858, s.41; 1859, s.50; 1860, s.48; 1861, s.39.

TARİHİ YAŞATMAK ŞEHİRİ YAŞATMAK

Yıllar	İbadet Yeri	Ortalama Cemaat	Kilise	Kilise Üyesi
1874	14	1080	4	270
1875	20	1982	5	327
1876	26	2485	5	415
1877	29	2869	6	422
1878	28	2855	6	560
1879	26	3163	6	561
1880	30	2825	6	579
1881	34	2815	6	599
1882	33	2888	6	666
1883	33	2846	6	701
1884	33	3429	6	778
1885	33	3119	6	795
1886	33	3339	6	817
1887	30	3467	6	848
1888	34	3996	6	876
1889	36	3947	6	---
1890	33	4065	6	1083
1891	39	3917	6	1132
1892	38	4786	6	1201
1893	37	4425	6	1191
1894	31	2962	6	1059
1895	31	4029	6	1055
1896	31	2967	7	878
1897	28	3115	6	972
1898	33	3858	8	1032
1899	35	4082	11	1088
1900	34	3962	11	1187
1901	34	4092	12	1191
1902	33	4173	13	1172
1903	36	4766	14	1257
1904	32	4480	16	1357
1905	35	4585	16	1419
1906	33	4685	16	1345
1907	33	4410	15	1268
1908	35	4183	15	1262
1909	34	4421	15	1299
1910	35	4101	19	1290
1911	35	3875	18	1134
1912	36	4205	19	1238
1913	34	3813	---	1218

Dinî alanda yürütülen çalışmalar dikkate alındığında Kayseri istasyonuna bağlı uç istasyonlar, Amerikan Board misyonerleri tarafından dört grup altında sınıflandırılmıştır. Birinci grup uç istasyonlar, sağlam pastoral (papazlık) çalışmaların yürütüldüğü yerlerdir. Uç istasyonların çoğu bu guruba dahil edilmiştir. Bu uç istasyonlarda dinî çalışmaların niteliği, buralarda görev yapan papazların yeteneklerine göre değişiklik göstermektedir. Görev yapan papazların yeteneklerine göre İstanos, Ankara, Denek Madeni, Sungurlu, Talas, Çakmak ve Zincidere bu grupta en sağlam dinî hizmetlerin verildiği yerleşim yerleri arasında yer almıştır.

İkinci grup uç istasyonları, cemaat içindeki memnuniyetsizlik ve hoşnutsuzlukların çalışmaları engellediği yerler teşkil etmiştir. Bir dönem Kayseri, Nevşehir ve Muncusun'da Amerikan Board tarafından halkın görüşünü onaylamayan vaizlerin görevlendirilmesi sonucu misyonerler adına bazı tatsızlıklar yaşanmıştır. Ancak daha sonra yürütülen olumlu çalışmalarla bu tatsızlıkların önüne geçilmiştir.

Üçüncü grup uç istasyonlar düzenli bir din görevlisinin bulunmadığı merkezler olarak sınıflandırılmıştır. Bu guruba giren yerleşim yerlerinin listesi oldukça fazladır. Aksaray, Niğde, Everek, Yozgat, Dendil, İncirli, Keller, Menteşe, Saatli, Urnej, Rumdiğin, Sarihamza, Terzili. Amerikan Board tarafından görevlendirilmiş öğretmenlerin aynı zamanda dinî hizmetleri de yürüttüğü yerleşim yerleri bu gurubun dışında tutulmuştur. Bunlar da Aziziye, Çomaklı, Burhan ve Eylence'dir. Bu gurubu oluşturan yerleşim yeri sayısının fazla olmasının en büyük sebebi, yerleşim yerlerinin çoğunun ufak olmasından dolayı buraların her birine birer vaiz görevlendirmenin mümkün olmayışından kaynaklanmıştır. Bunun için misyonerler ufak yerlerin birkaçına ortak bir papaz verme yoluna gitmiştir.

Ancak ufak yerlerde sorun bu şekilde giderilmesine rağmen, bu grupta yer alan çok önemli birer merkez olan Aksaray, Niğde, Everek, Yozgat ve İncirli gibi genelde bir vaiz bulundurulması gerekli uç istasyonlarda sorunun çözümü bu kadar kolay olmamıştır. Bu uç istasyonlarda, buralarda görev yapacak uygun elemanın bulunamaması, bulunduğu zaman da bunlara yapılacak ödeneklerde bazı kesintilerin olması nedeniyle elde bulunan şahıslar bile görevlendirilememiştir.

Dördüncü grup uç istasyonlar, dinî alandaki çalışmaların kendine has cesaretlendirici, ümit verici bazı dinî gelişmelerle başlatıldığı yerlerdir. Mesela kendine has karaktere sahip olduğu için Şarkışla'da yürütülen çalışmalar Amerikan Board üzerine

herhangi bir yük getirmemiştir. Ürgüp'te sol tarafından felç olan bir kadının hasta yatağında Protestanlığı öğrenmek istemesi üzerine bu kadının evinde halkın dua için toplanmaya başlaması sonucu Protestanlığın yayılması, burasını dördüncü guruba dahil ettiren sebeplerdendir.⁶⁴

Bazı dönemlerde Kayseri istasyonunda yürütülen dinî çalışmalar açısından bazı olumsuz gelişmeler de yaşanmıştır. En tehlikeli gelişme, Gemerek'in kuzeyinde Amerikan Board'un çalışma sahasının bir kısmında Cizvitlerin çok saldırgan bir propaganda içine girmeleri olmuştur. Cizvitler özellikle Protestanların olduğu yerlerde halka para dağıtarak çalışmalarını yürütmeye çalışmıştır. Board misyonerleri Cizvitlerin bu tutumu karşısında kendilerini, Hristiyanlığın başka mezhepleri ile yarışmadıkları ve bunun için para harcamadıkları, insanları eğlenceli gösterilerle cezbetmedikleri, sadece Hristiyanlığın geleceği için çalıştıkları şeklinde savunmuşlardır.⁶⁵

İlk başlarda Amerikan Board'un, diğer istasyonlarda olduğu gibi, Kayseri'de de en çok önem verdiği faaliyet alanı dinî çalışmalar olmasına rağmen, ilerleyen yıllarda eğitim alanındaki faaliyetler, bu alandaki çalışmaların üstüne çıkmıştır. Misyonerlerin asıl önemli adımlar attığı ve bölgede etkisinin en çok hissedildiği çalışmalar bu alanda gerçekleştirilmiştir.

İlk başlarda İncil'i okuyabilecek kadar yetişkinlerin Pazar okullarıyla, çocukların da ilkokullar yoluyla eğitilme çalışmaları neticesinde başta istasyon merkezi olmak üzere hemen bütün uç istasyonlarda birer Pazar okulu ve ilkokul açılması yoluna gidilmiştir. Kayseri istasyonu sınırlarında bu çalışmalar belli bir olgunluğa ulaştıktan sonra, önce kızlar için daha sonra da erkekler için birer yüksekokul açılmıştır. Daha sonra bazı uç istasyonlarda da yüksekokul açma çalışmaları yürütülmüştür. Bu çalışmalar neticesinde, Amerikan Board belgelerinden tespit edilebildiği ölçüde, 1854-1912 yılları arasında Kayseri istasyonunda okul ve eğitim verilen insan sayısı alanındaki çalışmalar aşağıdaki gibi gelişme göstermiştir.⁶⁶

⁶⁴ PABCFM, Reel 618, No:97-101.

⁶⁵ PABCFM, Reel 628, No:149-150.

⁶⁶ PABCFM, Reel 582 No: 9-10,12-13, 18-19, 24-25, 30-31, 36-37, 43, 54, 62, 73, 75, 83, 645; Reel 588 No: 150, 160, 169, 178, 189, 191-192, 202-204, 216-218, 229-230, 235, 244; Reel 589, No: 3-4, 15-16, 56-57; Reel 596, No:263, 265, 267, 284, 294-295, 273, 280, 282, 308, 312-313, 329-330, 333, 346-347, 350, 368-369, 372, 378, 380-381, 393, 416, 418; Reel 607, No:171, 185, 207-208, 259, 272, 291, 293, 323-324, 360, 370, 382-383, 410-411, 456-457, 507-508, 531-532; Reel 617, No:184-185, 200, 214-215, 227, 239, 253, 287, 300-301, 313-314, 327, 342, 358, 370-

Yıl	Yatılı ve Yüksek Okul	Erkek Öğrenci	Kız Öğrenci	Diğer Okullar	Erkek Öğrenci	Kız Öğrenci	Toplam Öğrenci	Eğitim Alan Yetişkinler	Eğitim Altındaki Toplam Sayı
1854	----	----	----	1	----	----	35	----	35
1855	----	----	----	2	35	20	55	----	55
1856	----	----	----	2	40	35	75	----	75
1857	----	----	----	2	61	43	104	----	104
1858	----	----	----	2	63	27	90	----	90
1859	----	----	----	2	61	34	138 ⁶⁷	----	138
1860	----	----	----	4	113	29	142	----	142
1861	----	----	----	7	94	29	123	49	172
1862	----	----	----	8	190	61	251	60	311
1863	----	----	----	10	207	125	332	31	363
1864	----	----	----	9	205	116	321	31	352
1865	----	----	----	11	276	106	382	184	592
1866	----	----	----	14	270	184	454	232	686
1867	----	----	----	8	153	221	374	----	374
1868	----	----	----	7	208	68	276	5	371
1869	----	----	----	13	222	97	319	40	359
1870	----	----	----	12	253	128	378	46	429
1871	----	----	----	20	380	170	550	73	632
1872	----	----	----	18	411	177	588	88	687
1873	----	----	----	17	387	196	583	110	699
1874	1	----	9	19	464	375	839	65	913
1875	----	----	----	28	873	498	1371	125	1496
1876	1	----	23	33	904	653	1557	321	1901
1877	1	----	23	34	1014	703	1717	321	2061
1878 ⁶⁸	2	15	40	39	988	585	1573	151	1779
1879	1	----	45	38	867	560	1427	105	1591
1880	1	----	46	40	994	564	1558	122	1735
1881	1	----	48	44	1035	676	1711	110	1869
1882	1	----	40	44	1099	617	1716	157	1913
1883	2	22	58	43	1104	664	1768	46	1894
1884	2	22	69	45	1124	742	1860	66	2023

371, 385-386, 397-398, 409-410, 421-422; Reel 629, No:292-293, 296-299. Annual Report, 1855, s.57; Annual Report, 1856, s.92; 1857, s.60; 1858, s.41; 1859, s.50; 1860, s.48-49; 1861, s.42.

⁶⁷ Toplam sayı içinde Germir'de faaliyet yürüten okulun 43 öğrencisi de yer almaktadır. Bu öğrencilerin kız veya erkek durumu belirtilmemiştir.

⁶⁸ 1878 yılı için verilen rakamlarda iki ayrı belge arasında bazı farklar bulunmaktadır. Belgelerden birincisinde toplam öğrenci sayısı bu yıl için 1785 olarak verilmektedir. PABCFM, Reel 589, No:56-57.

Yıl	Yatılı ve Yüksek Okul	Erkek Öğrenci	Kız Öğrenci	Diğer Okullar	Erkek Öğrenci	Kız Öğrenci	Toplam Öğrenci	Eğitim Alan Yetişkinler	Eğitim Altındaki Toplam Sayı
1885	2	18	55	48	1179	712	1893	25	1992
1886	2	45	37	49	1147	662	1809	98	1989
1887	2	43	28	48	----	----	1696	----	1811
1888	4	97	50	46	----	----	1814	----	1961
1889	3	68	70	49	1056	643	1699	118	1955
1890	4	91	100	40	1208	609	1817	81	2089
1891	4	95	94	40	1211	611	1822	81	2092
1892	4	114	90	39	1221	651	1872	70	2146
1893	4	92	67	42	1236	678	1914	66	2139
1894	4	84	97	37	1093	625	1718	33	1932
1895	3	83	50	35	1062	661	1723	76	1932
1896	4	71	61	30	927	512	----	----	----
1897	4	100	60	29	891	617	----	----	1668
1898	4	207	48	31	853	674	----	----	1782
1899	3	82	78	31	727	582	----	----	1469
1900	3	80	72	32	756	540	----	----	1448
1901	3	90	81	33	836	533	----	----	1550
1902	4	113	81	34	959	548	----	----	1701
1903	4	121	79	41	1095	673	----	----	1969
1904	4	149	98	37	955	628	----	----	1605
1905	4	199	97	38	936	682	----	----	1930
1906	4	182	73	41	979	762	----	----	1996
1907	4	170	82	35	837	646	----	----	1735
1908	4	191	70	40	961	774	----	----	1996
1909	4	215	109	42	982	777	----	----	2083
1910	4	170	45	35	921	738	----	----	1944
1911	4	206	147	35	902	734	----	----	1989
1912	4	226	102	41	934	780	----	----	2042

Kayseri’de diğer istasyonlardan farklı olarak tıbbî alanda da çalışmalar yapılmıştır. Amerikan Board belgelerinde Kayseri istasyonunda bu alandaki ilk faaliyet bilgileri 1891’den itibaren verilmeye başlanmıştır. 1900’lerin başlarına kadar verilen bilgiler de bazı kopukluklar olmasına rağmen bu tarihlerden sonra Kayseri istasyonunda yürütülen sağlık alanındaki faaliyetler ile ilgili bilgiler 1912’ye kadar düzenli bir şekilde belgelerden takip edilebilmektedir.

Bu bilgiler de genelde Amerikan Board'a bağlı olarak istasyon sınırları içinde hizmet veren hastane ve eczane sayısı ile bu merkezlerin yatak sayısı, ayakta ve yatarak tedavi gören hasta sayılarından ibarettir. Bilgiler incelendiğinde Kayseri istasyonu dâhilinde bu alanda yürütülen çalışmaların bir hastane ve bir eczane çerçevesinde Amerikalı doktorların denetiminde yürütüldüğü görülmektedir.⁶⁹

Amerikan Board misyonerleri bu şekilde teşkilatlandıkları ve belirtilen alanlarda faaliyetler yürüttükleri Kayseri istasyonu sınırları içerisinde sadece Kayseri ve Talas merkezlerinde mülk satın almışlardır.⁷⁰ Diğer yerlerde yürütülen faaliyetler önce Kayseri, daha sonra Talas merkez tutularak idare edilmiştir. Osmanlı Devleti idaresi altındaki çalışmalara Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte son verilmiştir.

Sonuç

Amerikan Board misyonerlerinin Kayseri istasyonunda 1854-1913 yılları arasındaki teşkilâtlanma ve yürüttükleri çalışmalar incelendiğinde, Board misyonerlerinin 1820 yılında Osmanlı topraklarına ayak basmasına ve büyük bir gayretle ülkede yaptıkları coğrafi, demografik, ekonomik, sosyal ve kültürel incelemelerin hemen ardından çalışmalara başlamasına rağmen, Kayseri'deki faaliyetlerini gelişlerinden 34 yıl sonra başlattıkları görülmektedir. Yani Kayseri istasyonu sınırları içerisindeki Board misyonerlik faaliyetleri Osmanlı devlet ve toplum yapısı yeterince tanındıktan ve çalışmaların alt yapısı oluşturulduktan sonra başlatılmıştır.

Alt yapının oluşturulmasından sonra faaliyet sahası haline getirilen Kayseri istasyonunda, verilen bilgiler ışığında dinî hizmetlerden eğitime, sağlık hizmetlerine kadar misyonerlik çalışmalarının her biçiminin uygulandığı ve bu uygulamalardan da büyük başarılar elde edildiği görülmektedir.

Kayseri istasyonu sınırları içerisinde yürütülen faaliyetler, Amerikan Board'un Osmanlı ülkesine gelişinden çok sonra başlatılmasına rağmen yaklaşık 60 yıllık bir dönemde oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Kayseri'ye bağlı uç istasyonlar olarak teşkilâtlandırılan yerleşim yerlerinin bir kısmı bugün kendi başına Kayseri'ye komşu birer ildir. Uç istasyonların birçoğu da bu illerin sınırları içerisinde yer almaktadır.

⁶⁹ PABCFM, Reel 607, No:207, 259-260, 323, 483, 506; Reel 617, No:216, 232, 260, 301, 313, 328, 410, 422; Reel 629, No:292-293, 296-297, 298-299.

⁷⁰ PABCFM, Reel 618, No:79.

Bu kadar geniş bir alanda yürütülen çalışmaların yıllara göre gelişimi incelendiğinde, oldukça rahat bir ortamda çalışıldığı anlaşılmaktadır. Çalışmaları engelleyici bölge halkından, ciddi anlamda, herhangi bir karşı çıkma ya da engelleme girişimleri görülmemektedir. Bunun yanında buralarda görevli devlet memurları da Amerikan Board misyonerlerin faaliyetlerini engelleyici herhangi bir çalışma içerisine girmemiş olmalı ki, misyonerler her alandaki faaliyetlerini büyük bir serbestlik içerisinde devam ettirmişlerdir.

Kaynakça

Papers of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (PABCFM):

Reel 522, No: 25, 27, 46.

Reel 582, No:9-10, 12-13, 15, 18-19, 21, 24-25, 27, 30-31, 33, 36-37, 40, 43, 49, 54, 58, 62, 68, 73, 75, 79, 83, 617-620, 625-628, 645.

Reel 583, No:329-330.

Reel 588 No: 145, 150, 155, 160, 164, 169, 173, 178, 184, 189, 191-192, 195, 196, 202-204, 209, 210, 216-218, 223, 224, 229-230, 235, 238, 242, 244.

Reel 589, No: 3-4, 15-16, 56-57.

Reel 596, No:256, 258, 263, 265, 267, 273, 276-277, 279-280, 282, 284, 289-290, 294-295, 297, 303-304, 308, 312-313, 323, 325-326, 329-330, 333, 335, 338-339, 346-347, 350, 357-358, 362, 368-369, 372, 377-378, 380-381, 393, 416, 418, 694.

Reel 606, No:320, 323.

Reel 607, No:171, 185, 207-208, 259-260, 272, 291, 293, 323-324, 360, 370, 382-383, 410-411, 456-457, 483, 506-508, 531-532.

Reel 617, No:17, 184-185, 200, 214-216, 227, 232, 238-239, 253, 256, 258, 260, 287, 300-301, 313-314, 327-328, 342, 358, 370-371, 385-386, 397-398, 409-410, 421-422.

Reel 618, No:62, 79, 88, 97-101.

Reel 628, No:149-150.

Reel 629, No:292-293, 296-299.

Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Boston 1849, 1850, 1851, 1854, 1855, 1856, 1857, 1858, 1859, 1860, 1861, 1862, 1863, 1864, 1865, 1866, 1867, 1868, 1869, 1870, 1871, 1872, 1873, 1874, 1875, 1876, 1877, 1878, 1879, 1880, 1881, 1882, 1883, 1884, 1885, 1886, 1887, 1888, 1889, 1890, 1891, 1892, 1893, 1894, 1895, 1896, 1897, 1898, 1899, 1900, 1901, 1902, 1903, 1904, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909, 1910, 1911, 1912, 1913, 1914, 1915, 1916, 1917, 1918, 1919, 1920, 1921, 1922, 1923, 1924.

The Missionary Herald, Vol.XVII, 1821.

The Missionary Herald, Vol. XLVII, 1851.

Alan, Gülbadi, “Amerikan Board’ın Anadolu’daki Teşkilatlanması Çerçevesinde Kayseri İstasyonu ve Uç-İstasyonlarının Kuruluşu ve Gelişimi”, *IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri*, Cilt I, Kayseri 2003, 41-58.

Alan, Gülbadi, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Protestan Okulları**, TTK Yayınları, Ankara 2015.

Alan, Gülbadi – Ayşegül Kuş, **Amerikan Board Kaynaklarında Trabzon (1830-1923)**, Serander Yayınları, İstanbul 2021.

Anderson, Rufus, **The History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions to the Oriental Churches**, Boston 1872.

Eravşar, Osman, **Seyahatnamelerde Kayseri**, Kayseri Ticaret Odası Yayını, Kayseri 2000.

Kocabaşoğlu, Uygur, **Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika (Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları**, Arba Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1991.

Grabill, Joseph Leon, **Protestant Diplomacy and the Near East, Missionary Influence on American Policy 1810-1927**, University of Minnesota Press, Minneapolis 1969.

Strong, William E., **The Story of the American Board (An Account of the First Hundred Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions)**, The Pilgrim Press, Boston-New York-Chicago 1910.

Tibawi, Abdul Latif, **American Interests in Syria 1800-1901**, Clarendon Press, Oxford 1966.

<http://www.dlir.org>. (erişim:15.18.2022)

Genel Değerlendirme

ŞEHİR KİME EMANET?

Mahmut Bıyıklı

Türkiye Yazarlar Birliği İstanbul Şube Başkanı

Şehirler daima sakinlerinin aynası olmuştur. Sakinlerinin sükûn bulduğu eski şehirlerimizde cennet huzuru yaşayan ecdadın ahfadının, modern şehirlerde nasıl bir cinnet geçirdiğini üzümlere izlemekteyiz.

İslam mimarisi insanî olan bir anlayışı benimsemiştir. İnsanın ruhuna uygundur. Gayri insani bir unsura rastlanmaz. Hep ümitvar, daima taze bir hayat sunan, huzurlu ve aydınlık bir mimaridir. Batı'nın iç karartıcı, güç sarhoşluğu içindeki insanı ümitsizliğe sevk eden mimarisinden uzaktır.

Peki, bu muhteşem mimari mirastan faydalanarak ve çağa uygun yeni üsluplar da katarak, bu örnekliliği bugüne taşımak konusunda neden bir başarı sağlayamadık?

Modern insan günümüzde en çok ihtiyacını duyduğu huzur ortamını maalesef modern şehirlerde bulamıyor. Bu açlığın giderilmemesi de sosyal hayatın her alanında bir bunalıma sebep oluyor. İrfan öncülerinin alınan her nefeste huzuru muhafaza etme formülü, yani “Huş der-dem” bir türlü mümkün olmuyor.

Kültürümüze sevdalı kalemlerden yazar Sâmiha Ayverdi'nin şu sözleri ne kadar da manidar:

“Yeryüzünde dehânın ve zevkin infilâkı denecek şahsî bir mimarımız vardı; bugün ise şehirlerimizin çehresi soysuz ve utanılacak taş ve tuğla yığınları ile gülünç bir maske takmış bulunuyor.”

Şehirlerin kaybedilmesinde daha doğru ifadeyle katledilmesi emanet kavramını yeniden gözden geçirmemizi gerektirmektedir. Şehremini gibi asil bir kavrama sahip bir medeniyetin mensupları, bugün bu kavramı kavramaktan bile nasıl uzak hale getirildi?

Bugünün şehreminlerinden şehirdekiler emin olabiliyor mu?

Bugünün şehreminlerinden şehirdekiler emin olabiliyor mu?

Şehirlerin tarihî dokusunun bozulmasında belediye başkanlarımızın büyük vebali var. Şehri emanet ettiğimiz kişilerin şehrin ruhundan habersiz olması, Türkiye'nin en büyük meselelerinden biri. Eski Belediye başkanlarımızdan birisi başkanlığı döneminde tarihî bir itirafta bulunarak, belediye başkanları olarak geçmişten gelen birçok eseri yıktıklarını ve maalesef yıkılan eserlerin değerini sonradan anladıklarını ifade etmişti. Bade harabu'l-Basra... Yine Bursa'nın kalbine paslı bıçak gibi saplanan TOKİ binalarının nasıl bir mantıkla yapıldığını sorduğumuz/sorguladığımız bir yetkili, “Bu kadar vahim bir görüntü ortaya çıkacağını tahmin edememiştik” gibi komik laflar etmişti. Yine İstanbul'un silüetini mahveden Zeytinburnu'ndaki 16/9 binaları için de benzer laflar edilmişti.

“Ecdadımız inşa etmiyordu, ibadet ediyordu...”

Kahrolmamak elde değil. Nasıl bir ufuksuzlukla karşı karşıya kaldığımız ortada. Tanpınar'ın “ecdadımız inşa etmiyordu, ibadet ediyordu.” sözüne bakın, bir de bugün o ecdadın torunlarının inşa etmek yerine girdiği imha yarışına bakın. Gelecek nesillere bunun hesabını nasıl vereceğiz, bilmiyorum.

Şehirleri kendilerine emanet ettiğimiz Belediye başkanlarımız sonraki seçimleri düşündüğü kadar gelecek nesilleri de düşünmek zorunda. Onlara insanı boğan, hayat alanını daraltan şehirler miras bırakmaya hakkımız yok. Bir değer üretemiyorsak bile en azından atalarımızdan kalan mirası bozmadan, paramparça etmeden onlara aktarabilmeliyiz. Bu hususta da maalesef iyi bir sınav verdiğimiz söylenemez.

Seçilenler kadar seçenlerin de vebali var. Belediye başkanlarımızı seçerken maalesef şehir bilincine, birikimine bakmıyoruz. Siyaseten seçtiğimiz, şehri emanet ettiğimiz “şehrieminlerimiz”, görevleri esnasında şehrin kaderini değiştirecek kararlara imza atıyor. Ama bu kararlar maalesef her zaman isabetli kararlar olmayabiliyor. Şehirlerimizin bugün içinde bulunduğu durum bunun apaçık göstergesi.

Şehrin emanetini üstlenenlerin yaptığı hatalar, hukuki olarak bir sorun teşkil etmeyebiliyor.

Ama Alev Alatlı’nın herkesin kulağına küpe olması gereken muhteşem sözünü hatırdan çıkarmamak gerekiyor. Ne diyordu Alatlı:

“İmar ruhsatı olan bir müteahhid, şehir ufkuna tecavüz ederken yasal olarak suçsuzdur; ama yaptığı iş helal değildir.”

Ülke olarak ortak bir politikamız yok...

Şimdilerde çoğu şehrimizde “Kentsel dönüşüm” çalışmaları yürütülüyor.

Kentsel dönüşümle hatalardan ders çıkarılıp insanı merkeze alan, mimari tecrübemize yaslanan yeni bir şehir kurma imkânı varken, bu fırsatı da hakkıyla değerlendiremediklerini görmekteyiz. Ülke olarak ortak bir politikamız yok. Konuştuğumuz her belediye başkanı kendi bakış açısına göre proje uyguluyor. Başkanlarımızın büyük kısmının, Batı’nın tarihî şehirlere nasıl sahip çıktığına dair hiçbir bilgisi yok. Yine üzülerek belirtelim ki başkanlarımızın çoğu Turgut Cansever gibi bir değeri bırakın okumayı, adını bile duymamış.

Mimar Sinan’ın ruhundan, Turgut Cansever’in ufkundan uzak insanlar şehre bir değer katabilirler mi? Bırakın değer katmayı var olan güzellikleri katletmeye devam ederler.

Son Osmanlı Hanımefendilerinden Münevver Ayaşlı şehirlerin zarar gördüğü unsurları sayarken yangın ve depremle birlikte belediye başkanlarını da sayar. Tarihte şehirlerin yaşadığı değişime/dönüşüme baktığımızda, belediye başkanlarının ihmali ya da suiistimalinin hiç de az olmadığını üzülerek görüyoruz. “Şehremini” gibi verilebilecek en güzel sıfata sahip olan insanların, emanetin büyüklüğünün farkında olmamaları ne kadar acı verici bir durum. Emanete ihanet etmenin özellikle şehirler gibi sadece

geçmişin değil geleceğin de hakkını, hukukunu, yaşama alanını talan etmenin bu dünyada olmasa bile öteki âlemde mutlaka hesabı sorulacaktır.

Gönül belediyeciliğinin hakkı verildi mi?

Kenti için kendini feda etmesi gereken kişilerin kendi için kentini feda ettiği sayısız acı örnekleriyle dolu yakın tarihimiz. Şehrin yönetimine talip olanlar, üstlenecekleri ağır mesuliyetin idrakinde kişiler olmalı.

Siyasette bir dönem “Gönül Belediyeciliği” tabiri kullanılmıştı. Bu kavramın hakkı verildi mi tartışılır.

“Gönül nedir bilene gönül veresim gelir” diyor şair. Biz de gönül nedir bilene hem oyumuzu hem gönlümüzü veririz.

Maalesef Gönül Belediyeciliğinin sempatik bir ihtiyar ya da sevimli bir çocukla fotoğraf çektirip bol bol sosyal medyada paylaşılması olarak algılandı. Oysaki Gönül Belediyeciliği Sayın Cumhurbaşkanı’mızın bir konuşmasındaki şu cümlelerin özünde saklıydı:

“Bir şehre gönül gözüyle bakmak; sadece taşları görmek değil, o taşların nasıl besmeleyle üst üste konduğunu, nasıl dualarla yükseldiğini ve o taşların nasıl bir ruh ve felsefe taşıdığını görmektir.”

Bu sözün anlamına vâkıf kaç belediye başkanımız var? Şehremini taşı taş olarak görmeyip “bağrımdır o taş benim” diyebilen kimsedir.

“Ben oyumu Turgut Cansever okuyan kişilere vereceğim!”

Her seçim öncesi adaylarla karşılaştığımda latife kabilinden, “ben oyumu Turgut Cansever okuyan kişilere vereceğim” diyorum. Böyle söyleyince şehri yönetme kabiliyetini kendinde görerek meydana çıkan muhataplarımdan “o kim?” diye soranlar çok oluyor. Okumayı, anlamayı bırakın tanımamaları beni şaşırtmıyor. Fakat aralarından “Edip Cansever mi demek istediniz hocam?” diyenleri görünce şaşıyorum. En azından onu duymaları da beni memnun ediyor. “Duymaları” diyorum, çünkü hemen ardından hiç okumadıklarını kendileri de hemen söyleyiveriyor. Oysaki Cansever’in

“Gülemiyorsun ya, gülmek/ Bir halk gülüyorsa gülmektir” şiirini, en çok halk için yola çıktığını söyleyenlerin bilmesi gerekmez mi?

Pekiye Turgut Cansever’i bir belediye başkanı ya da adayı neden mutlaka okumalı, anlamalı ve içselleştirmelidir? Mutlaka okumalarını gerektiren binlerce sebep sayabiliriz. Çünkü Cansever büyük bir medeniyet perspektifine sahip nadir mimarlarımızdan biriydi.

Yaşarken kıymetini bilmediğimiz gibi, maalesef vefatından sonra da o dev şahsiyetin fikirlerinden hakkıyla yararlanma, o muazzam birikimi memleketimizin istifadesine sunma noktasında da epey ihmallerimiz oldu. Onun dünyayı güzelleştirecek eserlerinden yöneticilerimiz mutlaka haberdar olmalılar. Onun okunması, yarının şehirlerinin kurulması, bugün ve dün yapılan hataların yapılmaması adına elzemdir.

Turgut Cansever iyi okunmalı, iyi anlaşılmalıdır!

Osmanlı şehrinin günümüze nasıl uyarlanması gerektiğini modelleştirmiş yegâne fikir adamı ve mimar, Turgut Cansever’dir.

Bütün büyük adamlar gibi yaşadığı çağda tam anlayamadı Cansever. Biz de millet olarak büyük hazineye sahip çıkmadık. Fakat hâlâ tahrip edilmemiş evleri, sokakları, mahalle ve şehirleri korumak ve kalan son güzellikleri gelecek nesillere ulaştırmak için Cansever iyi okunmalı, iyi anlaşılmalıdır.

Merhumun tabiriyle “esir edilmiş bir nesil, yani işini yapma hakkından yoksun kılınmış bir nesil artık kendine gelmeli, kentine sahip çıkmalı, hak ve hakikat çerçevesinde sesini/sözünü yükseltmelidir.”

Sivil toplumun himayesinde mutlaka geniş kapsamlı Turgut Cansever Akademisi kurulup tüm belediye başkan ve adayları, hatta meclis üyeleri eğitimden geçirilmeli, neyi emanet aldıklarının farkına vardırılmalıdır. Yoksa, beş yılın ardından “şimdiki aklım olsaydı bir de yeniden yetkim olsaydı şöyle yapardım...” diyen başkanları çokça duymaya devam edeceğiz.

Batı’nın tarihî dokuya nasıl sahip çıktığını görmek açısından mutlaka başkan ve adaylar seçim öncesi Batı şehirlerini gezmeli, iyi örnekleri alıp kendi şehirlerinde

uygulamalıdır. Çünkü Cansever okumak bunu gerektirir. Bilge mimar sanatta, kültürde ve mimarlıkta Batı-dışı bir gelişim çizgisi yaşanması gerektiğinin altını çizse de Batı'nın gelişimlerinden haberdar, gerçek bir entelektüeldir.

Üstat, estetik bilince sahip başkanları önceliyordu...

Şehrin kime emanet edilmesi gerektiğini Üstat Necip Fazıl Kısakürek şu sözüyle çok güzel özetlemiş:

“Kör bir şoförün kullandığı otobüste bulunmak mı, bedii idrakten mahrum bir belediye reisinin yönettiği şehirde yaşamak mı daha tehlikelidir, diye sorsanız; ikincisi daha tehlikelidir derim.”

Şehri yazmak ve şehri konuşmak elbette önemlidir. Fakat gelecekte konuşacak ve yazacak hatta yaşanacak bir şehir görmek istiyorsak, şehri kimlere emanet edeceğimizi iyi düşünmemiz gerekmektedir. Özel mülkümüzü emanet etmeyeceğimiz insanlara bir şehrin kaderini teslim etmek konusunda hepimizin hassas olması gerekmektedir. Şehir kime emanet sorusuna, hep birlikte öne çıkarak bana emanet diyebilen bir nesil inşa etmek gibi bir sorumluluğumuz var. Bu sorumluktan kaçarsak bunun bedelini ne yazık ki şehirlerimiz ödeyecektir.

TARİHİ YAŞATMAK ŞEHİRİ YAŞATMAK

(KAPANIŞ KONUŞMASI)

Prof. Dr. Musa Kazım Arıcan

ASBÜ Rektörü ve TYB Genel Başkanı

Çok yoğun geçen bir iki gün oldu. Tüm oturumları dinledim gerçekten çok verimli çok bereketli bir şölen oldu söylenecek çok şey olduğunu gördük. Bugünkü oturumlarda aslında her bir faslın ayrı bir sempozyum konusu olabilecek boyutları var. Ayrı paneller yapılabilecek konuları var. TYB olarak ‘Tarihi Yaşatmak Şehri Yaşatmak’ tan neyi murat ettik neden böyle bir şey yapıyoruz kısaca bunlardan bahsedip uzun uzun tabi bahsetmeyeceğim ama bugün manifesto niteliğinde bir hususu dile getireceğim. Mahmut Bıyıklı da bunu bekliyor aslında. Şimdi Kayseri bağlamında bir şey söyleyeceğim, Kayseri’ye ilişkin dün Mahmut Bey, Kayseri basını sallandı dedi. Mehmet abi Kayserili olduğunu söyledi dedi. Burası da Ankara’ya bağlıydı aslında o Ankara’ya bağladı Kayseri’yi. Ben şimdi daha başka dedim ki Mahmut beye ben uluslararası bir şey söyleyeceğim şimdi tabi Yazarlar Birliği’nin çok özgün faaliyetleri var Yazarlar Birliği 45.yılına yaklaşan bir sivil toplum kuruluşumuz tamamen gönüllü bir kuruluş kültür sanat fikir faaliyetleri yapan ve özgün faaliyetler yapıyor aslında Mehmet abinin üzerine durduğu bir konuydu bu “tarihi yaşatmak şehri yaşatmak” bu da aslında hayata geçmek konusunda gelişken bir faaliyetti. Rahmetli Hakkun Acun hocamızda aslında ilk hikayesi başladı Kastamonu’da aslında ilk hocamızın öncülüğünde icra edilecekken bir hafta kala hocamız Rahmana kavuştu. Bizde ona ithaf ettik. Tabi araya bir de salgın girince hayata geçemedi ikincisi. Kayseri şubemiz

yenilendi. Çok değerli başkanımız Mehmet Hüsrevoğlu Bey göreve gelince aslında tam da yakışan Kayseri gibi tarihe yakışan bir faaliyetimizi burada icra etmiş olduk. Emeği geçen tüm şube yönetimimize tüm paydaşlarıma şükranlarımı sunuyorum. Hepimizin bildiği üzere şehir kurmak insanın hikmetidir. Belki insanın en önemli hikmetlerinden bir tanesi şehir kurmasıdır. Şehri kurarken insanı kuruyoruz, insanı kurarken tarihi kuruyoruz aslında. Şehir kurmak aynı zamanda tarih inşa etmektir. Tarihle inşa ediliyor ama tabi tüm inançlarda da var 5. yy da çok önemli bir eser var, ‘Tanrı Şehri Swita’ adını verdiği tanrı şehri, paganlara karşı da adını verdiği bir eser. Şehri kurmak Kuranda da ilahi bir emirdir aslında. Ali-imran Suresinde, insanın kendi evini kurmadan önce Allah’ın evini kurduğundan bahseder ve o ilk ev Kabe’dir. Dükkü oturumlarda sanırım bu teoriler konuşuldu. Bizim medeniyetimiz aynı zamanda şehir medeniyetidir ve ‘Din’ şehirde inşa ediliyor İslam medeniyeti özellikle şehirde inşa ediliyor ve bizim belki de dini hayatı mimari ile kültürle, sanatla, edebiyatla, musikiyle icra ediyoruz ve şehir aynı zamanda tarihimizin teşekkür ettiği bir dönem. Çok meşhur şehir şiiri belki de Nutku diyelim Hacı Bayram Veli Hz. “Nagehan ol şara vardım...” diye başlayan Mehmet abinin de çok sevdiği şiir ile bende şimdi buradan hareketle manifestoyu söylüyorum. Mehmet abi diyor ki, İstanbul’un fethi Ankara’dan başladı hepinizin malumu İstanbul’un fethi Hz. Peygamberin müjdelediği bir ferman. ‘Onu fetheden komutan ne büyük komutan’ tabi 1. Murat’a ve 2. Murat’a nasip olmuyor fakat oğlu Sultan Mehmet’e müesser olacağını bildiren Hacı Bayram Velidir. Şimdi ben diyorum ki Mehmet abi den müsaade alarak bir adım öteye götürüyorum konuyu, İstanbul’un fethi Kayseri’den başladı! Nasıl ama? Gerçekten buna inanarak söylüyorum. Hacı Bayram Veli Hazretleri Akşemseddin’i yetiştirdi, peki Hacı Bayram-ı Veli’yi kim yetiştirdi? Kayseri’deki Somuncubaba... Ve Hacı Bayram Hazretleri Kayseri’ye geldi.

Mehmet abi müsaaden ile haddimi de aşmak istemiyorum ama buraya kafa yorulması gerektiğini düşünüyorum. Ben kendimce bir kafa yordum aslında, Hacı Bayram Veli Hz.’nin “*Nagehan ol şara vardım, çalabım bir şar yaratmış iki cihan aresinde, bakıcak didar görinür ol şarın kenaresinde, nagehan ol şara vardım ol şarı yapılr gördüm, ben dahi bile yapıldım taş u toprak arasında*” diyorum ki ikinci bir boyuta geçiyorum hemen ve manevi mimar Somuncubaba Kayseri’de ve yine tüm zamanların en büyük mimarı Mimar Sinan Kayseri’dedir. Taşı dantel gibi işleyen 365 eser bırakan, Selimiye halen geçilemeyen Ayasofya diye bildiğimiz mimari eseri yeniden inşa eden Mimar Sinan, o mimari felsefeyi ve birikimi Kayseri’de alıyor. Buradaki Selçuklu Devleti ve ayrıca buradaki beyliklerin birikimi ile onu oluşturuyor Hacı Bayram Hz. Geri dönü-

yorum Mehmet abi bu şiiri yazarken bunun manevi bir boyutu var, o seyri anlatıyor belki ama bunu fiziki bir yapıdan mülhem söylüyor, ben diyorum ki '*nagehan ol şara vardım*' Kayseri'ye vardım aslında ol şarı yapılırdı gördüm. Kayseri şehri mümbit bir yer gerçekten. O günün belki de en müreffesi mimari açıdan en üstün bir yeri. Her bir ifadesini ben Kayseri'yle irtibatlandırılmasını düşünüyorum ve bu gözle baktım, taradım ve bu şiir bu anlamda neyi anlatıyor bir tane yorum göremedim. Aslında bu gözle yeniden bir Ahmet Hamdi Tanpınar 'Beş Şehri' yazdı. Keşke Kayseri'den de yolu geçseydi ya da uzun süre kalsaydı da altı şehir yazsaydı ve bir tanesi Kayseri olsaydı Çünkü Ahmet Hamdi Tanpınar'ın en çok ilham aldığı isim malumlarıdır Evliya Çelebi'dir Evliya Çelebi'nin en ilginç bulduğu şehirlerden bir tanesi Kayseri'dir. Sırf Evliya Çelebi'nin Kayseri'si üzerine bir sempozyum yapılmalı! O kadar malumat var mesela Evliya Çelebi, Kayseri şehrinin kuruluşunu Zekeriya as. zamanında Kral Kayzer tarafından kurulduğunu söylüyor ama der ki şehri mamur eden asıl beylik Danişmentlilerdir der, ve onlar bu kaleyi mamur etmişlerdir. Beş kapısından bahseder ve şunu da der 'Kayseri Bursa ve Edirne gibi Osmanlının baş şehri kadar başkenttir' önemli bir şehir der, bunu Evliya Çelebi söylüyor ve ben bunun için Hacı Bayram Veli Hz.'nin bu nutkunu tüm bunlarla birleştirerek okumak gerektiğini düşünüyorum. Evliya Çelebiye çok uzun girmeyeceğim fakat onda gördüğüm çok ilginç hususlar var, örneğin diyor ki Kayseri şehri adını Erciş'ten alıyor diyor. Erciş adı aslında Erciyes dağının adıdır diyor. Erciş kelimesinin kökü bilinmeyen alemin askerleridir diyor.

Malumunuz Ahmet Hamdi Tanpınar diyor ki 'Ben Evliya Çelebi'yi inanarak okuyorum ve o yerleri gezerek bizatihi o şehri yazıyorum.' diyor bunu biraz ilerletiyor.

Evliya Çelebi çok enteresan bir menkıbe anlatıyor, diyor ki Erciyes'te ya da Kayseri'de haşerat olmaz, zehirli varlıklar olmaz diyor, sebebi burada bilinmeyen alemin askerleri. Tabi kelime anlamı bunu veriyor bir taraftan da diyor ki bu dağ Erciyes dağı Ricayul gaybın görünmeyen insanların yani manevi mimarların dağıdır diyor ve ona bağlıyor. Ayrıca Baba Ruten Hz. diye birinden bahseder, bahçevanların piri olarak o görülür ve bu dağda oturduğu söylenir. Hz. Yahya Dönemi'nden bir isimden bahseder, Falasta diye bir isim. Onun aslında tılsımlar yaptığı için burada haşerat olmadığı söylenir ama burada gerçek şu ki, Evliya Çelebi buna da değinir ve sadece menkıbe anlatmaz buranın yazı kışı bitmez soğuk olduğu için burada haşerat olmaz der. İşin gerçeği bu, dolayısıyla ben İstanbul'un fethinin Kayseri'den başladığını düşünüyorum. Ayrıca Somuncubabayı buraya davet eder buradan bir süre sonra

Bursa'ya geçerler ve oradan hacca giderler. Tam Timur'un geldiğinde oradadırlar sonra dönerler ve Aksaray'da vefat eder Somuncubaba Hazretleri.

Hacı Bayram Veli Hz.de gelir Ankara'yı imar eder ve o nutkunu ifade ettiği bence buradaki şar o günün en mamur şehirlerinden olan Kayseri'dir çünkü pirinin şehridir, gelmiş burayı görmüştür. Medreseleri, tekkeleri, zaviyeleri görmüştür ve bugün aslında Atabey hocam da söyledi, Kayseri için '*Makara ulema*' denir aynı zamanda makara ulema değil ve alimler şehridir. O nedenle Hacı Bayram Veli'yi başka boyuta taşıyan şehir Kayseri'dir. Kayseri'yi bu anlamıyla yazmak lazım. Kayseri gerçekten müstesna bir şehir. Bizim 'Tarihi yaşatmak şehri yaşatmak sempozyumu'muzun bilgi şölenimizin en güzel yakıştığı yer Kayseri'dir. Kayseri bu anlamda çok farklı yönleriyle Mimar Sinan'ın şehri, ki tüm zamanların mimarı Osmanlı üniversite sisteminin yükseköğretiminin mimarı Kayseri...

Kayseri'de bitmek bilmeyen bir birikim var. Son sözüm şu; inanarak söylüyorum ki Sayın Cumhurbaşkanımızın söylemi ile bunun bir devlet politikası olduğunu düşündüğüm Türkiye Yüzyılı vizyonunun içerisini doldurmak üniversitelerimize, sivil toplum kuruluşlarımıza düşüyor ve ben Türkiye Yüzyılını işte bu tarihi birikimlerimizi şehirlerimizin mimarlarını ayrıca fiziki mimarlarını ve gönül mimarlarını yeniden tanıtmak, yeniden bugünün diliyle anlatarak Türkiye Yüzyılını dünyaya sunabileceğimizi düşünüyorum. Bunu da inşallah gerçekleştireceğimiz günler önümüzde duruyor. Türkiye Yüzyılını aslında tüm bu boyutlarıyla yani mimarilerimizle sanat, kültür, inanç tarihlerimizle birlikte düşünmemiz gerektiğini düşünüyorum ve gerçekten Türkiye Yüzyılının ana dokusunu ruhunu kültür, sanat, fikir, edebiyat oluşturmali diye düşünüyorum.

FOTOĞRAFLAR

D. Mehmet Doğan açılış konferansını verirken

Katılımcılar tebliğlerini sunarken

Katılımcılar tebliğlerini sunarken

Genel Başkan Prof. Dr. Musa Kazım Arıcan, kapanış konuşmasını yaparken

D. Mehmet Doğan katılımcı beratını verirken

Şölen sonrası toplu fotoğraf çekimi

Tarihi Yaşatmak Şehri Yaşatmak

BİLGİ ŞÖLENİ
BİLDİRİLER KİTABI

Kayseri, Malazgirt zaferinden hemen sonra İslam kimliği ile inşa olunmaya başlayan, Danişmend, Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı medeniyetinin şehir kimliğini bünyesinde taşıyan, Mimar Sinan'ı yetiştiren bir merkezdir.

Yönetici ecdadımız, halkının refahı için bulunduğu merkezde, imar hizmetlerini ibâdet olarak görmüş, uhrevi boyutları düşünerek hizmet etmiştir.

Cami merkezli semt inşasında, temizlik için önce hamam, eğitim için medrese, beslenme için imarethaneyi aynı alanda kurmuş, günlük yaşamı basitleştirmiş, az bir bedel ile tüm gereksinimler karşılanmıştır. Şehrimiz örnek gösterilecek olursa, dört merkezî mahallede, külliye diye tanımlayacağımız; okul, hamam, aşevi ve cami birlikteliği bu günlere kadar gelmiştir.

İslam medeniyetinde bu gibi yerleşik kadim alanlara şehir denilmiş, başka bir isme gerek duyulmamıştır. Bin yılı aşkın zaman diliminde değişime uğramadan kullanılan nadir kelime ve kavramlardan biri olmuştur.

Kayseri'de bin yıllık yapılarımız halen mevcudiyetini korumaktadır. Kale, cami, medrese ve hamam gibi ortak kullanım alanlarımızı koruma ve ihya görevi, şehrin emanetçisi olan bizlere tevdi edilmiş olup her türlü bakım ve onarımlarını üstlenmek, bu yapılara hizmet etmek, biz yöneticiler için onur kaynağı olmuştur.

